

Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία

Γ' Γυμνασίου

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	Ευαγγελία Λούβη <i>Επίκ. καθηγήτρια του Παντείου Πανεπιστημίου</i> Δημήτριος Χρ. Ξιφαράς <i>Ιστορικός</i>
ΚΡΙΤΕΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ	Άλκης - Νικόλαος Ρήγος <i>Αναπλ. καθηγητής του Παντείου Πανεπιστημίου</i> Όλγα Καραγεώργου <i>Σχολική Σύμβουλος</i> Μάρκος Ρενιέρης <i>Εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης</i>
ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ	Κωνσταντίνα Κουτσουρούμπα <i>Φιλολόγος</i>
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗ	Αναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα <i>Σύμβουλος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου</i>
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΟΥ ΥΠΟΕΡΓΟΥ	Δημήτριος Γιαννακόπουλος <i>Πάρεδρος ε.θ. Παιδαγωγικού Ινστιτούτου</i>
ΠΡΟΕΚΤΥΠΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ	«ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ - MULTIMEDIA A.E.»

Εικόνα εξωφύλλου: Κωνσταντίνος Βολανάκης, *Τα εγκαίνια της διώρυγας της Κορίνθου* (1893),
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα.

	Γ' Κ.Π.Σ. / ΕΠΕΑΕΚ II / Ενέργεια 2.2.1 / Κατηγορία Πράξεων 2.2.1.α: «Αναμόρφωση των προγραμμάτων σπουδών και συγγραφή νέων εκπαιδευτικών πακέτων»
	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ Δημήτριος Γ. Βλάχος Ομότιμος Καθηγητής του Α.Π.Θ. <i>Πρόεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου</i>
Πράξη με τίτλο:	«Συγγραφή νέων βιβλίων και παραγωγή υποστηρικτικού εκπαιδευτικού υλικού με βάση το ΔΕΠΠΣ και τα ΑΠΣ για το Γυμνάσιο»
	Επιστημονικός Υπεύθυνος Έργου Αντώνιος Σ. Μπομπέτσος <i>Σύμβουλος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου</i>
	Αναπληρωτές Επιστημονικοί Υπεύθυνοι Έργου Γεώργιος Κ. Παλιός <i>Σύμβουλος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου</i> Ιγνάτιος Ε. Χατζηευστρατίου <i>Μόνιμος Πάρεδρος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου</i>
	Έργο συγχρηματοδοτούμενο 75% από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και 25% από εθνικούς πόρους.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

Ευαγγελία Λούβη • Δημήτριος Χρ. Ξιφαράς

ΑΝΑΔΟΧΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ
www.patakis.gr

Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία

Γ' Γυμνασίου

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑ

Περιεχόμενα

Εισαγωγικό σημείωμα 7

Μέρος Πρώτο

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΕΩΣ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ:

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΟΥ ΝΕΟΤΕΡΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

1. Η εποχή του Διαφωτισμού	10
2. Η αμερικανική επανάσταση	14
3. Η έκρηξη και η εξέλιξη της γαλλικής επανάστασης (1789-1794)	16
4. Η τελευταία φάση της γαλλικής επανάστασης (1794-1799) και η εποχή του Ναπολέοντα (1799-1815)	20

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΑΝΑΔΥΣΗΣ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΙΔΕΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

5. Ο ελληνισμός από τα μέσα του 18ου αι. έως τις αρχές του 19ου αι.	23
6. Τα επαναστατικά κινήματα των ετών 1820-1821 στην Ευρώπη	26
7. Η Φιλική Εταιρεία και η κήρυξη της ελληνικής επανάστασης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες	28
8. Η εξέλιξη της ελληνικής επανάστασης (1821-1827)	30
9. Πρώτες προσπάθειες των επαναστατημένων Ελλήνων για συγκρότηση κράτους	33
10. Ελληνική επανάσταση και Ευρώπη	35
11. Τα επαναστατικά κύματα του 1830 και του 1848 στην Ευρώπη	38

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

12. Η ωρίμανση της βιομηχανικής επανάστασης	41
13. Κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις της βιομηχανικής επανάστασης	44
14. Οι ενοποιήσεις της Ιταλίας και της Γερμανίας. Νέα εθνικά κράτη στα Βαλκάνια	46
15. Αποικιοκρατία και αποικιακοί ανταγωνισμοί	49
16. Εξελίξεις στην αμερικανική ήπειρο, στην Κίνα και στην Ιαπωνία	52

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ:

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΕΩΣ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ

17. Ο Ι. Καποδίστριας ως κυβερνήτης της Ελλάδας (1828-1831). Η ολοκλήρωση της ελληνικής επανάστασης (1829) ..	55
18. Από την άφιξη του Όθωνα (1833) έως την 3η Σεπτεμβρίου 1843	57
19. Από την 3η Σεπτεμβρίου 1843 έως την έξωση του Όθωνα (1862)	59
20. Από την έξωση του Όθωνα (1862) έως το κίνημα στο Γουδί (1909)	61
21. Το κρητικό ζήτημα (1821-1905)	64
22. Τα Βαλκάνια των αλληλοσυγκρουόμενων εθνικών επιδιώξεων	66
23. Η ελληνική οικονομία και κοινωνία κατά τον 19ο αιώνα	69

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ:

ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ, ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

24. Επιστήμες και στοχασμός στον κόσμο τον 19ο αιώνα	72
25. Τέχνες και Γράμματα στον κόσμο τον 19ο αιώνα	74
26. Πνευματική ζωή, Γράμματα και Τέχνες στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα	77

Μέρος Δεύτερο

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ ΕΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ:

Η ΕΛΛΑΔΑ ΑΠΟ ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΟ ΓΟΥΔΙ (1909) ΕΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ (1913)

27. Το κίνημα στο Γουδί (1909)	82
28. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος πρωθυπουργός: η βενιζελική πολιτική της περιόδου 1910-1912	84
29. Οι βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913)	85
30. Η Ελλάδα και τα Βαλκάνια αμέσως μετά τους βαλκανικούς πολέμους	87

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ:

Ο Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ Η ΡΩΣΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (1914-1918)

31. Τα αίτια, η έκρηξη και τα μέτωπα του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου	89
32. Η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο – Ο Εθνικός Διχασμός	92

33. Η ρωσική επανάσταση	94
34. Η λήξη του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου και οι μεταπολεμικές ρυθμίσεις	97
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ:	
Ο ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1919-1922)	
35. Οι διεκδικήσεις της Αντάντ και της Ελλάδας στην Οθωμανική αυτοκρατορία	100
36. Ο ελληνισμός της δυτικής Μικράς Ασίας και του Πόντου	102
37. Το τουρκικό εθνικό κίνημα	104
38. Ο μικρασιατικός πόλεμος (1919-1922)	105
39. Εξελίξεις σε Ελλάδα και Τουρκία μετά τον μικρασιατικό πόλεμο	108
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ:	
Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ (1919-1939)	
40. Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 και η Μεγάλη Ύφεση	111
41. Κοινωνικές διαστάσεις της κρίσης του 1929	114
42. Πολιτικές διαστάσεις της κρίσης του 1929	116
43. Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου 1936	118
44. Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο	121
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ:	
Ο Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΔΑ	
45. Τα προμηνύματα και τα αίτια του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου	123
46. Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος	126
47. Η συμμετοχή της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο	130
48. Κατοχή, Αντίσταση και Απελευθέρωση	132
49. Τα αποτελέσματα του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου και η ίδρυση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών	135
Μέρος Τρίτο	
Ο ΚΟΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΕΩΣ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ:	
ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΕΩΣ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ	
50. Η πολιτική διαίρεση της μεταπολεμικής Ευρώπης	138
51. Διπολισμός και Ψυχρός Πόλεμος	141
52. Το τέλος της αποικιοκρατίας και η ανάπτυξη του Τρίτου Κόσμου	144
53. Η κατάρρευση των λαϊκών δημοκρατιών και η μεταψυχροπολεμική Ευρώπη	147
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΩΔΕΚΑΤΟ:	
Η ΕΛΛΑΔΑ ΑΠΟ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΕΩΣ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ	
54. Ο εμφύλιος πόλεμος και τα κύρια προβλήματα της μετεμφυλιακής Ελλάδας (1944-1963) Ο κυπριακός αγώνας (1955-1960)	150
55. Όξυνση της πολιτικής κρίσης και η δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967 (1963-1974)	154
56. Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση έως τις αρχές της δεκαετίας του '80 (1974-1981)	157
57. Η Ελλάδα κατά τη δεκαετία του '80 (1981-1989)	160
58. Η Ελλάδα στη μεταψυχροπολεμική εποχή (1989-2001)	163
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΡΙΤΟ:	
ΟΙ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΑΔΑ	
59. Οι κυριότεροι σταθμοί στις προσπάθειες ενοποίησης της Ευρώπης (1951-2001)	166
60. Η Ελλάδα και οι διαδικασίες ενοποίησης της Ευρώπης. Η Ελλάδα κράτος-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης	169
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ:	
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ, ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20ό ΑΙΩΝΑ	
61. Επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις στον κόσμο τον 20ό αιώνα	171
62. Τέχνες στον κόσμο τον 20ό αιώνα	174
63. Η ποίηση και η πεζογραφία στον κόσμο τον 20ό αιώνα	177
64. Τα Γράμματα στην Ελλάδα τον 20ό αιώνα	179
65. Οι Τέχνες στην Ελλάδα τον 20ό αιώνα	182
Ενδεικτική βιβλιογραφία	185
Γλωσσάριο	186
Πηγές εικονιστικού υλικού	187

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

- Οι ζωές των γονιών μας και των παππούδων μας, αν συγκριθούν με τις δικές μας, παρουσιάζουν περισσότερες ομοιότητες ή διαφορές;

- Όλα όσα βλέπουμε γύρω μας ήταν, άραγε, πάντα έτσι ή μήπως ήταν διαφορετικά;

- Σε τελική ανάλυση, πώς διαμορφώθηκε ο κόσμος στον οποίο ζούμε σήμερα;

Το βιβλίο που κρατάτε στα χέρια σας γράφτηκε με την πρόθεση και την ελπίδα να γεννήσει τέτοιου είδους ερωτήματα και να σας προκαλέσει να τα ερευνήσετε.

Η χρονική περίοδος στην οποία αναφέρεται είναι τα διακόσια, περίπου, χρόνια από τη γαλλική επανάσταση του 1789 έως την εποχή μας. Ο τελευταίος αιώνας, δηλαδή τα χρόνια από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι σήμερα, αποτελεί αυτό που ονομάζουμε *σύγχρονη εποχή*.

Κατά την περίοδο που θα εξετάσουμε πολλά γεγονότα επηρέασαν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, τις ζωές των ανθρώπων. Το βιβλίο παρουσιάζει τα κυριότερα από αυτά και ασχολείται, αρκετά πιο διεξοδικά, με την ιστορία των Ελλήνων, συνδέοντάς τη με την ιστορική εξέλιξη των άλλων λαών, ιδίως των γειτονικών, των Βαλκανίων και της Ευρώπης.

Η έμφαση δεν δόθηκε στην καταχώριση πληροφοριών. Η προσπάθεια εστιάστηκε στο να παρουσιαστεί μια γενική εικόνα του 19ου και του 20ού αιώνα, και κυρίως στο να αναδειχθούν τα σημαντικότερα προβλήματα που απασχόλησαν κάθε εποχή, καθώς και η κληρονομιά που άφησε αυτή η εποχή στους μεταγενέστερους.

Στο πλαίσιο αυτό, η ιστορική αφήγηση είναι μάλλον συνοπτική και αποσκοπεί όχι μόνο στη γνώση, αλλά κυρίως στην ανάπτυξη της κριτικής ικανότητας. Αυτή μπορεί να αποκτηθεί με την εκμάθηση μεθόδων και τεχνικών προσέγγισης του παρελθόντος, με τη μελέτη παραθεμάτων γραμμένων από διαφορετική οπτική γωνία το καθένα, όπως, επίσης, και με κατάλληλες ασκήσεις. Στόχος μας είναι πάντα η διαμόρφωση μιας ιστορικής συνείδησης: αποκτώντας την ικανότητα να προβληματιζόμαστε για το παρελθόν, καλλιεργούμε την ικανότητα να σκεφτόμαστε για το παρόν. Γι' αυτό αξίζει να ασχολούμαστε με την Ιστορία.

Οι γραπτές πηγές, οι φωτογραφίες, οι χάρτες, τα διαγράμματα, γενικότερα το υποστηρικτικό υλικό που συνοδεύει την αφήγηση αποτελούν συμπληρωματικούς ή εναλλακτικούς τρόπους για να προσεγγίσει κανείς το παρελθόν και αξίζει τον κόπο να αξιοποιηθούν στον μέγιστο βαθμό.

Όσα ειπώθηκαν μέχρι στιγμής μαρτυρούν ότι το βιβλίο δεν γράφτηκε για να απομνημονευθεί. Ούτε σκοπός του είναι να λειτουργήσει σαν μια αποθήκη γνώσεων από την οποία θα παίρνει ο καθένας ό,τι θέλει. Αν στην αρχή τονίστηκε ότι το βιβλίο γράφτηκε για να γεννήσει ερωτήματα, εδώ αξίζει να υπογραμμιστεί ότι στόχος του δεν είναι ούτε να δώσει έτοιμες απαντήσεις, ούτε, πολύ περισσότερο, να τις υπαγορεύσει.

Θα επιτύχει τον σκοπό του μόνο αν βοηθήσει να γεννηθούν σκέψεις και παρακινήσει όσες και όσους το χρησιμοποιήσουν να αναζητήσουν άλλα βιβλία και άλλες πηγές πληροφόρησης για να βρουν απαντήσεις στα ερωτήματά τους.

Όλοι όσοι θα το διδάχουν και θα το διδάξουν θα βρουν στις σελίδες του στοιχεία της δικής τους ζωής. Άλλοτε λιγότερα και άλλοτε περισσότερα. Ο κόσμος στον οποίο αναφέρεται το βιβλίο είναι ο κόσμος

που ζούμε. Δεν είναι κάποιος κόσμος ξένος και άγνωστος. Κατά συνέπεια, η κατανόηση στηρίζεται, από τη μία πλευρά, στις πληροφορίες που προσφέρει το βιβλίο και, από την άλλη, στις εμπειρίες, στη βιωματική προσέγγιση όσων το χρησιμοποιήσουν.

Το βιβλίο καλό θα ήταν να αντιμετωπιστεί σαν ένα σκάφος που ταξιδεύει συνεχώς στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία. Όλοι όσοι είναι μέσα σ' αυτό, άνθρωποι του σήμερα, σχολιάζουν και συζητούν όσα βλέπουν γύρω τους. Τα τοπία που συναντούν δεν είναι ίδια με αυτά που γνωρίζουν, αλλά δεν τους είναι και άγνωστα. Βλέπουν εικόνες για πρώτη φορά, αλλά έχουν ξανακούσει γι' αυτές. Σ' αυτή τη γοητευτική περιπλάνηση στον χρόνο, οι επιβάτες του σκάφους, όλοι εμείς, έχουμε πολλά να μάθουμε, πολλά να πούμε και κυρίως πολλά να σκεφτούμε.

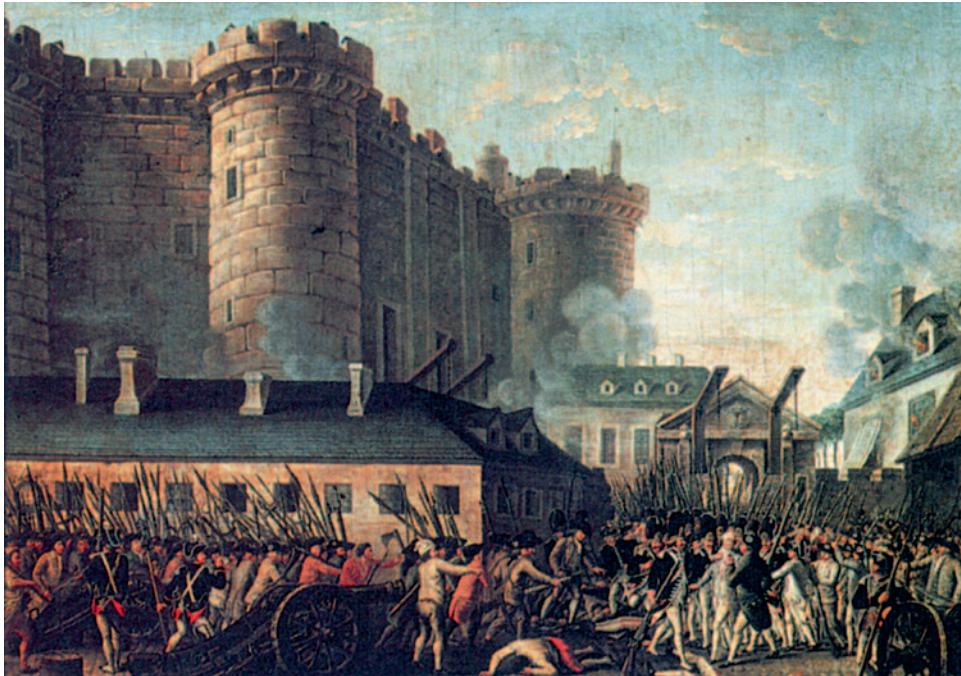
Το σκάφος με το οποίο ταξιδεύουμε, δηλαδή το βιβλίο που κρατάτε στα χέρια σας, είναι σχεδιασμένο έτσι, ώστε να δίνει την ελευθερία σε όσους το χρησιμοποιούν να διαλέγουν εκείνοι τα ταξίδια που προτιμούν. Όποια κι αν είναι η διαδρομή που θα διαλέξετε, ένα μόνο μένει να σας πούμε...

Καλό ταξίδι στον κόσμο της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

Οι συγγραφείς

Μέρος Πρώτο

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΕΩΣ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

*Ο λαός του Παρισιού καταλαμβάνει τη Βαστίλη (14 Ιουλίου 1789),
ένα φρούριο-φυλακή, σύμβολο της απολυταρχίας.
Η γαλλική επανάσταση του 1789 σφράγισε την πολιτική ατμόσφαιρα της νεότερης εποχής.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΟΥ ΝΕΟΤΕΡΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε:

- ✓ το κίνημα του Διαφωτισμού
- ✓ την αμερικανική επανάσταση και την ίδρυση των ΗΠΑ
- ✓ τη γαλλική επανάσταση του 1789 και την εποχή του Ναπολέοντα (1799-1815)
- ✓ τη σημασία της περιόδου 1789-1815 για την ευρωπαϊκή και την παγκόσμια ιστορία.

ΕΝΟΤΗΤΑ 1

Η εποχή του Διαφωτισμού

Εξελίξεις στην Ευρώπη κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα

Κατά τον 17ο και 18ο αιώνα συντελέστηκαν στην Ευρώπη (όπως μάθαμε στη Β' Γυμνασίου) σημαντικές μεταβολές. Πρώτα απ' όλα σημειώθηκε θεαματική αύξηση του πληθυσμού. Παράλληλα, έγιναν μεταβολές στην αγροτική οικονομία (δημιουργία μεγάλων αγροκτημάτων, εφαρμογή νέων μεθόδων καλλιέργειας, επέκταση της χρήσης μηχανημάτων), προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες του συνεχώς αυξανόμενου πληθυσμού. Αυτό το σημαντικό φαινόμενο ονομάστηκε, από τους ιστορικούς, *αγροτική επανάσταση*. Ακόμη, αναπτύχθηκε το εμπόριο ανάμεσα στην Ευρώπη, την Αφρική και την Αμερική (τριγωνικό εμπόριο), αλλά και στο εσωτερικό της ευρωπαϊκής ηπείρου, με αποτέλεσμα τη συσσώρευση κεφαλαίων στα χέρια Ευρωπαίων επιχειρηματιών. Η αύξηση της ζήτησης έφερε μεταβολές στη διαδικασία παραγωγής μεταποιημένων προϊόντων, με κυριότερη τη χρήση νέων μηχανών που είχαν μεγάλες δυνατότητες.

Έτσι, από τη μια πλευρά υπήρχαν επιχειρηματίες που διέθεταν κεφάλαια. Από την άλλη πλευρά, υπήρχαν χιλιάδες πρώην αγρότες, οι οποίοι, λόγω των μεταβολών που συνέβαιναν στην αγροτική οικονομία, είχαν μείνει δίχως εργασία και είχαν καταφύγει στις πόλεις αναζητώντας κάποιο εισόδημα. Οι δύο αυτοί παράγοντες οδήγησαν, χάρη και στην καταλυτική παρουσία ισχυρών μηχανών, στη δημιουργία μεγάλων εργοστασίων, δηλ. στη γέννηση της βιομηχανίας, την εκβιομηχάνιση. Οι μεταβολές αυτές, που άρχισαν να συντελούνται στη Μ. Βρετανία γύρω στα 1750-1780, αποτέλεσαν την πρώτη φάση του φαινομένου που ονομάστηκε *βιομηχανική επανάσταση*.

1. Εργοστάσιο υφαντουργίας στην Αγγλία (περίπου 1750).

Την ίδια στιγμή συντελούνταν κοινωνικές μεταβολές. Ομάδες της αστικής τάξης (βιομήχανοι, τραπεζίτες, μεγαλέμποροι) ενίσχυαν διαρκώς τη

1. Οι κοινωνικές επιπτώσεις της εκβιομηχάνισης

Οι εξελιγμένες μηχανές του Άρκραϊτ [Άγγλος βιομήχανος] απαιτούν λίγα χέρια, και μάλιστα μόνο παιδιά, με την επιβλεψη ενός επιστάτη. Ένα παιδί μπορεί να παράγει τόσο όσο μπορούσαν παλαιότερα δέκα ενήλικες, καμιά φορά και περισσότερο. Οι εξελιγμένες κλωστικές μηχανές, [...] απαιτούν μόνο έναν εργαζόμενο για να τις δουλέψει. Έτσι, σε διάστημα δέκα ετών, ο Ρίτσαρντ Άρκραϊτ, ένας πάμπτωχος άνθρωπος που είχε δεν είχε παρά πέντε λίρες όλες κι όλες, έχει αποκτήσει περιουσία που ξεπερνά τις είκοσι χιλιάδες λίρες. Την ίδια στιγμή, εκατοντάδες γυναίκες είναι υποχρεωμένες, όταν, βεβαίως, βρίσκουν δουλειά, να εργάζονται από το πρωί μέχρι το βράδυ, παράγοντας τεράστιες ποσότητες βαμβακερού υφάσματος για τέσσερις πέντε πένες [πένα: υποδιαίρεση της αγγλικής λίρας] την ημέρα, το πολύ.

Ralph Mather, *Μια αντικειμενική παρουσίαση της ζωής των φτωχών κλωστών βαμβακιού στο Lancashire* (1780).

Πηγή: <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/>

Σημείωση: Όπου δεν αναφέρεται μεταφραστής, η μετάφραση έχει γίνει από τους συγγραφείς.

θέση τους. Οι *αριστοκράτες* αμύνονταν προσπαθώντας να διαφυλάξουν τα προνόμιά τους, με εξαίρεση τη Μ. Βρετανία όπου είχαν αρχίσει να ασχολούνται με τις νέου τύπου οικονομικές δραστηριότητες. Οι *αγρότες*, που ήταν η πλειονότητα του πληθυσμού, και τα *ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα των πόλεων* ζούσαν σε άσχημες συνθήκες.

Ενώ συνέβαιναν όλα τα παραπάνω, η πολιτική κατάσταση παρέμενε στάσιμη. Σε όλα σχεδόν τα κράτη της Ευρώπης η εξουσία ήταν συγκεντρωμένη στα χέρια του βασιλιά (απόλυτη μοναρχία). Εξαίρεση αποτελούσε η Μ. Βρετανία, όπου οι πιέσεις της αριστοκρατίας και των αστών είχαν οδηγήσει, στα τέλη του 17ου αιώνα (*ένδοξη επανάσταση*, 1688), στην αναγνώριση ορισμένων πολιτικών δικαιωμάτων στα μέλη των οικονομικά ισχυρότερων τάξεων.

Παράλληλα, η πρόοδος των φυσικών επιστημών, που είχε αρχίσει να γίνεται αισθητή από τον 17ο αιώνα, άνοιγε τον δρόμο για την απελευθέρωση από τις προλήψεις του Μεσαίωνα. Τώρα, κάποιοι διανοούμενοι επιχειρούσαν, βασισμένοι στη λογική, να ανακαλύψουν φυσικούς νόμους που πίστευαν ότι διέπουν τη λειτουργία του κόσμου. Πρωτοπόροι υπήρξαν ο *Φράνσις Μπέικον* (ή Βάκων, 1561-1626), που υποστήριξε ότι κάθε επιστημονική θέση πρέπει να επαληθεύεται με πείραμα για να γίνεται αποδεκτή, ο *Ρενέ Ντεκάρτ* (ή Καρτέσιος, 1596-1650), που τόνισε ότι η συστηματική αμφιβολία είναι ο μόνος δρόμος προς την αληθινή γνώση, ο *Τζον Λοκ* (1632-1704), που διατύπωσε τη θέση ότι οι άνθρωποι έχουν απαραβίαστα *φυσικά δικαιώματα* (ζωής, ελευθερίας, περιουσίας), και ο *Ισαάκ Νιούτον* (ή Νεύτων, 1642-1727), που εφαρμόζοντας την επαγωγική μέθοδο (διανοητική πορεία από το ειδικό στο γενικό) διατύπωσε τον νόμο της παγκόσμιας έλξης και υποστήριξε ότι το σύμπαν λειτουργεί με βάση φυσικούς νόμους.

Το κίνημα του Διαφωτισμού

Η απόρριψη κάθε αυθεντίας, η κριτική κάθε υφιστάμενης γνώσης, η αποδοχή της λογικής ως του μόνου ασφαλούς τρόπου ερμηνείας του κόσμου και η πεποίθηση ότι ο άνθρωπος μπορεί να προοδεύει διαρκώς ήταν θέσεις που συμερίζονταν πολλοί Ευρωπαίοι διανοούμενοι. Έτσι, διαμορφώθηκε βαθμιαία ένα κίνημα που ονομάστηκε **Διαφωτισμός**. Πρωτοεμφανίστηκε στην Αγγλία του τέλους του 17ου αιώνα, κορυφώθηκε στη Γαλλία του 18ου αιώνα και εξαπλώθηκε στην Ευρώπη και έξω απ' αυτήν. Οι εκπρόσωποί του ονομάστηκαν *φιλόσοφοι* ή *διαφωτιστές*. Κορυφαίοι ανάμεσά τους υπήρξαν οι Ρουσό, Βολτέρος, Ντιντερό, Μοντεσκιέ και Ντ' Αλαμπέρ.

Διαφωτισμός και πολιτική Ο Διαφωτισμός υπήρξε κίνημα βαθύτατα πολιτικό, καθώς μέσα απ' αυτόν η κοινωνικά ανερχόμενη τότε αστική τάξη διαμόρφωσε τα πολιτικά επιχειρήματα που της ήταν αναγκαία για να διεκδικήσει τη συμμετοχή της στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων.

Τα *φυσικά δικαιώματα* αποτέλεσαν θεμελιώδη πολιτική έννοια του Διαφωτισμού και μια από τις θέσεις-εμβλήματα της αστικής τάξης. Για τους διαφωτιστές όλοι οι άνθρωποι έχουν, μόνο και μόνο επειδή είναι άνθρωποι, ορισμένα δικαιώματα (ζωής, ιδιοκτησίας, ισότητας απέναντι στον νόμο, ελευθερίας σκέψης και έκφρασης), τα οποία δεν μπορεί να καταργήσει καμιά εξουσία. Η ιδιαίτερη αναφορά στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας απηχούσε, προφανώς, τις επιδιώξεις της ανερχόμενης αστικής τάξης.

Η θεωρία του *κοινωνικού συμβολαίου* διατυπώθηκε από τον Τζον Λοκ. Σύμφωνα με αυτή, τα άτομα δέχτηκαν να παραχωρήσουν ορισμένες από τις ελευθερίες τους, προκειμένου να συμβιώσουν, και το κράτος εγγυήθηκε αυτή τη συμφωνία, το κοινωνικό συμβόλαιο. Αν το κράτος παραβεί τους όρους αυτού του κοινωνικού συμβολαίου και γίνει τυραννικό, τότε οι άνθρωποι έχουν το δικαίωμα της αντίστασης. Ο Ρουσό, πιο ριζοσπα-

2. Ο ορθός λόγος εναντίον της προκατάληψης

Το πρώτο ήταν να μην παραδέχομαι ποτέ τίποτα για αληθινό, αν δεν το ξέρω ολοφάνερα για αληθινό· δηλαδή ν' αποφεύγω προσεκτικά τη βιασύνη και την προκατάληψη, και να μην περιλαμβάνω στις κρίσεις μου τίποτα παραπάνω απ' ό,τι θα παρουσιάζεται στο νου τόσο ευδιάκριτα ώστε να μη μου δίνεται καμιά ευκαιρία ν' αμφιβάλλω γι' αυτό.

Ντεκάρτ, *Λόγος περί της μεθόδου* (1637), μτφρ. Χρ. Χρησιτίδης, Παπαζήσης, Αθήνα 1976, σ. 19.

2. Ρουσό

3. Βολτέρος

3. Διαφωτισμός και πολιτική

α. Οι απόψεις του Τζον Λοκ

Αν ένας ηγεμόνας χρησιμοποιεί την εξουσία του εναντίον του λαού του [...], τότε ο λαός έχει το δικαίωμα να τον αντιμετωπίσει με βία. Ο σωστός τρόπος για να αντιμετωπιστεί η παράνομη βία της εξουσίας είναι η βία.

Δύο δοκίμια περί διακυβερνήσεως (1689).

Πηγή: <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/>

β. Οι απόψεις του Ζαν Ζακ Ρουσό

Οι φορείς της εκτελεστικής εξουσίας δεν είναι αφέντες του λαού, μα υπάλληλοί του. Ο λαός πρέπει να μπορεί να τους διορίζει και να τους απολύει όποτε θέλει. Δεν υπάρχει θέμα να συμβληθούν με το λαό· πρέπει να τον υπακούουν. *Το κοινωνικό συμβόλαιο* (1762), μτφρ. Δ. Κωστελένος, Αναγνωστίδης, σ. 164.

στικός, υποστήριξε ότι η πολιτική εξουσία πρέπει να βρίσκεται στα χέρια του λαού κι όχι κάποιου ηγεμόνα.

Η *γενική βούληση*, όρος που πρότεινε ο Ρουσό, είναι η σύνθεση των ατομικών βουλήσεων μέσα από την οποία εκφράζεται το δημόσιο συμφέρον. Η γενική βούληση εκφράζεται με τη συμμετοχή του λαού στη λήψη των αποφάσεων.

Τέλος, η *διάκριση των εξουσιών* υπήρξε συμβολή του Μοντεσκιέ. Οι φορείς της εξουσίας θα πρέπει να είναι διαφορετικοί:

η εκτελεστική εξουσία να ασκείται από το σώμα που εφαρμόζει τους νόμους (κυβέρνηση), η νομοθετική από το σώμα που θεσπίζει τους νόμους (βουλή) και η δικαστική από εκείνους που ελέγχουν την τήρηση των νόμων (δικαστές). Έτσι, πίστευαν οι υποστηρικτές της διάκρισης των εξουσιών, δεν θα ήταν εύκολο οι εκάστοτε φορείς της εκτελεστικής εξουσίας να συγκεντρώσουν τόση δύναμη ώστε να κάνουν κατάχρησή της.

Οι θέσεις του Διαφωτισμού επηρέασαν, με διάφορους τρόπους, την πολιτική πραγματικότητα του 18ου αιώνα και πολλές από αυτές (π.χ. διάκριση των εξουσιών) αποτελούν θεμέλια των σύγχρονων δημοκρατιών.

Ορισμένοι μονάρχες εφάρμοσαν κάποιες από τις ιδέες του Διαφωτισμού (περιορισμός των προνομίων των ανώτερων τάξεων, λήψη μέτρων κοινωνικής πρόνοιας, ενίσχυση των Γραμμάτων και των Τεχνών) για να κάνουν το κράτος τους πιο αποτελεσματικό και να ισχυροποιήσουν, έτσι, την εξουσία τους. Αυτή η παραλλαγή απόλυτης μοναρχίας ονομάστηκε *φωτισμένη δεσποτεία*.

Κύριοι εκπρόσωποί της υπήρξαν ο Φρειδερίκος Β΄ της Πρωσίας, η Μαρία Θηρεσία της Αυστρίας, ο γιος της Ιωσήφ και η Αικατερίνη Β΄ της Ρωσίας. Πάντως, η καταλυτική δύναμη των πολιτικών ιδεών του Διαφωτισμού έμελλε να φανεί στις δύο μεγάλες επαναστάσεις του 18ου αιώνα, την αμερικανική και τη γαλλική.

Διαφωτισμός και θρησκεία Οι περισσότεροι διαφωτιστές υιοθετούσαν τον *ντεϊσμό* (βλέπε γλωσσάριο). Κάποιοι άλλοι ήταν άθεοι. Όλοι, όμως, ασκούσαν αυστηρή κριτική στην καθολική εκκλησία, κατηγορώντάς τη για φανατισμό. Οι διαφωτιστές πίστευαν ότι μόνο η καθιέρωση της ανεξιθρησκείας θα απαλλάσσει τους ανθρώπους από τη μισαλλοδοξία.

Διαφωτισμός και εκπαίδευση Για τους διαφωτιστές η εκπαίδευση ήταν ένα από τα μέσα για τη διασφάλιση της συνεχούς προόδου του ανθρώπου. Στο πλαίσιο αυτό, ο Ρουσό, στο έργο του *Αιμίλιος*, υποστήριξε ότι η εκπαίδευση πρέπει να βασίζεται στην προσωπική αναζήτηση του διδασκόμενου. Ο δάσκαλος δεν πρέπει να λειτουργεί ως αυθεντία· χρειάζεται μόνο να θέτει ερωτήματα και να οδηγεί τον μαθητή στην ανακάλυψη απαντήσεων.

Διαφωτισμός και οικονομικός φιλελευθερισμός Ορισμένοι Γάλλοι οικονομολόγοι υποστήριξαν ότι η οικονομία θα έπρεπε να αφηθεί να λειτουργήσει «φυσικά», δηλαδή

δίκως τις κρατικές παρεμβάσεις του *μερκαντιλισμού* (βλέπε γλωσσάριο). Η αντίληψη αυτή ονομάστηκε *φυσιοκρατία* και οι υποστηρικτές της *φυσιοκράτες*. Αναπτύχθηκε στη Γαλλία και κύριος εκπρόσωπος ήταν ο οικονομολόγος Κενέ. Στην Αγ-

4. Ο Μοντεσκιέ και η διάκριση των εξουσιών

Υπάρχουν σε κάθε κράτος τρία είδη εξουσίας: η νομοθετική, η εκτελεστική που εξαρτάται από το δίκαιο των εθνών (εκτελεστική εξουσία), και η δικαστική που εξαρτάται από το αστικό δίκαιο (δικαστική εξουσία). [...] Δεν υπάρχει ελευθερία όταν συμπιέτουν στο ίδιο πρόσωπο ή στο ίδιο διοικητικό σώμα, η νομοθετική με την εκτελεστική δύναμη [...]. Δεν υπάρχει, επίσης, ελευθερία αν η δικαστική δύναμη δεν είναι χωρισμένη από τη νομοθετική και την εκτελεστική. [...] Όλα θα ήταν χαμένα αν ο ίδιος άνθρωπος ή το ίδιο σώμα [...], ασκούσε τις τρεις αυτές εξουσίες. *Το πνεύμα των νόμων* (1748).

Πηγή: Γ.Δ. Ζιούτος, *Μοντεσκιέ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1993, σ. 333-334.

5. Ο Βολτέρος για την ανεξιθρησκεία

Απευθύνομαι σε σένα, Θεέ, που δημιούργησες όλα τα όντα. [...] Κάνε αυτοί που ανάβουν κεριά με το φως της ημέρας για να σε λατρέψουν να ανέχονται αυτούς που αρκούνται στο φως του ήλιου σου· κάνε, αυτοί που φορούν άσπρο ράσο για να σου δείξουν την αγάπη τους να μη μισούν αυτούς που σε αγαπούν το ίδιο, φορώντας μαύρο ράσο.

Πραγματεία περί ανεξιθρησκείας (1763).

Πηγή: <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/>

6. Ο Άνταμ Σμιθ και ο οικονομικός φιλελευθερισμός

Αυτά που πρέπει να κάνει το κράτος για να βοηθήσει τη μετάβαση από τη βαρβαρότητα στην ανώτατη βαθμίδα πλούτου δεν είναι πολλά, πέρα από το να διασφαλίζει την ειρήνη, να ζητά χαμπλούς φόρους και να φροντίζει η δικαστική εξουσία να είναι ανεκτική. Όλα τα υπόλοιπα θα προκύψουν με τη φυσική ροή των πραγμάτων.

Έρευνες για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών (1776).

Πηγή: <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/>

4. Γκ. Λεονιέ, Ο Ντ' Αλαμπέρ (στο τραπέζι) διαβάζει την Εγκυκλοπαίδεια στο σαλόνι της μαντάμ Ζοφρέν: τα παρισινά σαλόνια υπήρξαν εστίες του Διαφωτισμού.

γλία, η κριτική στον μερκαντιλισμό γέννησε τον οικονομικό φιλελευθερισμό, που υποστήριζε ότι το κράτος δεν πρέπει να επεμβαίνει παρά ελάχιστα στην οικονομική ζωή. Εισηγητής του υπήρξε ο Άνταμ Σμιθ με το έργο του *Έρευνες για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών* (1776).

Η Εγκυκλοπαίδεια Οι ιδέες του Διαφωτισμού συνοψίστηκαν στην *Εγκυκλοπαίδεια*, ένα συλλογικό έργο 33 τόμων. Σε αυτό οι διαφωτιστές παρουσίασαν όλες τις νέες γνώσεις, καθώς και τις νέες ιδέες και αντιλήψεις για διάφορα οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά και άλλα θέματα. Πρωτεργάτες της Εγκυκλοπαίδειας ήταν οι Γάλλοι διαφωτιστές Ντιντερό και Ντ' Αλαμπέρ.

Η διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού Οι διαφωτιστικές ιδέες διαδόθηκαν, αρχικά, στα ανώτερα μορφωμένα κοινωνικά στρώματα. Πολλές, ωστόσο, από αυτές έγιναν δημοφιλείς μέσα από την κυκλοφορία εκλαϊκευτικών βιβλίων, τα οποία έφεραν σε επαφή ευρύτερα τμήματα της κοινωνίας με τον επιστημονικό λόγο. Σύντομα οι ιδέες αυτές ξεπέρασαν τα σύνορα της Γαλλίας και διαδόθηκαν σε ολόκληρη την Ευρώπη αλλά και έξω απ' αυτήν.

ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΛΛΗ ΜΑΤΙΑ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ...

...διαβάστε

- ✓ Ρουσό, *Κοινωνικό συμβόλαιο* (1762). Παρουσίαση των ριζοσπαστικών πολιτικών απόψεων του Ρουσό.
- ✓ Ρουσό, *Αιμίλιος ή Περί αγωγής* (1762). Οι παιδαγωγικές απόψεις του Ρουσό.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Αφού μελετήσετε τις πηγές 3α, 3β και 4, να παρουσιάσετε σε σύντομο κείμενο τις πολιτικές θέσεις του Διαφωτισμού που υποστηρίζονται σε αυτές.
2. Ποιας κοινωνικής τάξης τις επιδιώξεις εξυπηρετούσε, αντικειμενικά, ο οικονομικός φιλελευθερισμός; Πριν απαντήσετε, να μελετήσετε την πηγή 6.
3. **Διαθεματική δραστηριότητα:** Αξιοποιώντας τις πληροφορίες που δίνονται στο βιβλίο της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, να αναζητήσετε επιδράσεις της πολιτικής σκέψης του Διαφωτισμού στο ελληνικό σύνταγμα που ισχύει σήμερα.

Η αμερικανική επανάσταση

1. Οι 13 αγγλικές αποικίες στην Αμερική και η αμερικανική επανάσταση.

Οι αγγλικές αποικίες στην Αμερική Κατά την περίοδο 1607-1732 δημιουργήθηκαν στα ανατολικά παράλια της Βόρειας Αμερικής 13 αποικίες υπό αγγλικό έλεγχο. Οι άποικοι ήταν κυρίως Άγγλοι, αλλά και Γάλλοι, Γερμανοί και Σουηδοί. Τεχνίτες και κατεστραμμένοι μικροεπιχειρηματίες, θύματα θρησκευτικών διώξεων αλλά και κατάδικοι, όλοι αναζητούσαν μια καλύτερη τύχη.

Οι αποικίες του βορρά είχαν, το 1763, 1.000.000 περίπου κατοίκους, από τους οποίους 40.000 περίπου ήταν μαύροι σκλάβοι. Σε οικονομικές συνθήκες παρόμοιες με εκείνες της δυτικής Ευρώπης είχε αναπτυχθεί μια δυναμική αγροτική οικονομία, ενώ άκμαζε το εμπόριο με κέντρα τις μεγάλες πόλεις Βοστώνη, Νέα Υόρκη και Φιλαδέλφεια. Τα πρώτα πανεπιστήμια (Χάρβαρντ, Γέιλ, Πρίνστον) ήταν χώροι διάδοσης των ιδεών του Διαφωτισμού.

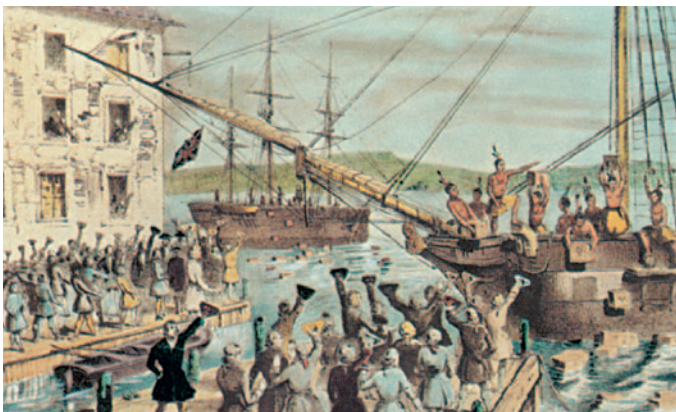
Οι αποικίες του νότου είχαν, το 1763, 750.000 περίπου κατοίκους· 300.000 περίπου από αυτούς ήταν μαύροι σκλάβοι. Η οικονομία βασιζόταν στις μεγάλες φυτείες καπνού, ρυζιού και βαμβακιού. Ιδιοκτήτες των φυτειών ήταν αποκλειστικά Ευρωπαίοι άποικοι, οι οποίοι και δέσποζαν στην οικονομική και κοινωνική ζωή. Η γη καλλιεργούνταν από μαύρους σκλάβους που ζούσαν σε άθλιες συνθήκες. Οι μεγάλες πόλεις ήταν λίγες.

Κάθε πολιτεία διοικούνταν από έναν κυβερνήτη, που διοριζόταν από την Αγγλία. Παράλληλα, υπήρχε μια συνέλευση αποίκων που είχε λόγο στην ψήφιση νόμων και στην έγκριση φόρων. Το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στη συνέλευση αυτή είχαν μόνο

ορισμένοι από τους πλούσιους αποίκους. Οι άποικοι δεν εκπροσωπούσαν στο αγγλικό κοινοβούλιο. Επίσης, το εξωτερικό εμπόριο των αποικιών ελεγχόταν πλήρως από την Αγγλία.

Η αποικιακή κρίση και η αμερικανική επανάσταση Η γρήγορη ανάπτυξη των αποικιών έκανε πολλούς αποίκους, ιδίως τους πλουσιότερους, να δυσφορούν για την οικονομική κηδεμονία της Αγγλίας.

Μετά τον *Επταετή πόλεμο* (βλέπε γλωσσάριο) των ετών 1756-1763, η Αγγλία όχι μόνο απαγόρευσε στους Αμερικανούς να εκμεταλλευτούν τον Καναδά και τη Φλόριντα, που μόλις είχε καταλάβει, αλλά και απαίτησε από αυτούς νέους φόρους για να καλύψει ένα μέρος των πολεμικών δαπανών.

2. Η «γιιορτή του τσαγιού»: Αμερικανοί πετούν στη θάλασσα αγγλικό τσάι στο λιμάνι της Βοστώνης, αντιδρώντας στην επιμονή της Αγγλίας να συνεχίσουν να πληρώνουν φόρους γι' αυτό το προϊόν.

Οι άποικοι αντέδρασαν σταματώντας να αγοράζουν αγγλικά προϊόντα. Η Αγγλία κατάργησε τους περισσότερους νέους φόρους, αλλά διατήρησε, ίσως για λόγους γοήτρου, τον φόρο στο τσάι. Οι άποικοι, ωστόσο, ήταν ανένδοτοι: όχι μόνο σταμάτησαν να αγοράζουν τσάι από την Αγγλία αλλά και προχώρησαν στην καταστροφή αγγλικών φορτίων τσαγιού. Αντιδρώντας, η Αγγλία επέβαλε εμπορικούς περιορισμούς στο λιμάνι της Βοστώνης. Τότε, οι Αμερικανοί συγκάλεσαν το Κογκρέσο (συνέλευση) της Φιλαδέλφειας (Σεπτέμβριος 1774), στο οποίο συμμετείχαν αντιπρόσωποι όλων των αποικιών. Ενώ, όμως, η πλειοψηφία του Κογκρέσου έδειχνε διάθεση συμβιβασμού, ο Άγγλος βασιλιάς

Γεώργιος Γ' διάλεξε την ένοπλη σύγκρουση. Η νίκη των αμερικανικών δυνάμεων στη μάχη του Λέξινγκτον (Απρίλιος 1775) σήμανε την οριστική ρήξη.

Παράλληλα κυκλοφορούσαν μαχητικά φυλλάδια, γραμμένα από ριζοσπάστες διανοούμενους οπαδούς του Διαφωτισμού, όπως ο Τόμας Πέιν, που υποστήριζαν ότι η Αγγλία δεν δικαιούνταν να ασκεί εξουσία στις αποικίες. Την ίδια στιγμή, καθώς οι άποικοι συνειδητοποιούσαν τα κοινά τους στοιχεία, γεννιόταν η αμερικανική εθνική συνείδηση.

Στο πλαίσιο αυτό, το Κογκρέσο της Φιλαδέλφειας ψήφισε τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας (4 Ιουλίου 1776), ένα κείμενο που απηχούσε τις ιδέες του Διαφωτισμού και είχε συνταχθεί από τους Τόμας Τζέφερσον και Βενιαμίν Φραγκλίνιο.

3. Τζ. Τράμπουλ, Η υπογραφή της αμερικανικής Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας, 4 Ιουλίου 1776.
Η 4η Ιουλίου αποτελεί εθνική γιορτή των ΗΠΑ.

Η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας

Θεωρούμε ως αλήθειες αυταπόδεικτες ότι όλοι οι άνθρωποι πλάστηκαν ίσοι, ότι προκίστηκαν από τον Δημιουργό τους με μερικά अपαράγραπα δικαιώματα, όπως αυτά της ζωής, της ελευθερίας και της αναζήτησης της ευτυχίας. Για να εξασφαλιστούν αυτά τα δικαιώματα, καθιερώθηκαν οι κυβερνήσεις των ανθρώπων, αντλώντας τη δίκαιη εξουσία τους από τη συγκατάθεση των κυβερνωμένων. Όποτε οποιαδήποτε μορφή διακυβέρνησης έρθει σε αντίθεση με αυτές τις αρχές, είναι δικαίωμα του λαού να την αλλάξει ή να την καταργήσει και να καθιερώσει νέα κυβέρνηση βασισμένη σε αυτές τις αρχές και οργανωμένη με τέτοιο τρόπο, ώστε να θεωρείται από τον λαό πιο αποτελεσματική για την εξασφάλιση της ευτυχίας των πολιτών.

Προοίμιο της Διακήρυξης, 4 Ιουλίου 1776.

Πηγή: <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/>

Ο πόλεμος που ακολούθησε έμεινε γνωστός ως *αμερικανική επανάσταση* ή *πόλεμος της ανεξαρτησίας*. Αρχικά, οι Αμερικανοί, με αρχιστράτηγο τον Τζορτζ Ουάσινγκτον, αντιμετώπισαν προβλήματα. Μετά το 1778, όμως, εκμεταλλεόμενοι τις αντιθέσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων, σύναψαν συμμαχίες με τη Γαλλία, την Ισπανία και την Ολλανδία, οι οποίες επιδίωκαν τον περιορισμό της Αγγλίας. Η άφιξη γαλλικών στρατευμάτων στην Αμερική επηρέασε την έκβαση της σύγκρουσης. Η ήττα των Άγγλων στη μάχη του Γιόρκταουν (Οκτώβριος 1781) σήμανε και το τέλος του πολέμου.

Ανεξαρτησία και νέο κράτος Η Αγγλία υποχρεώθηκε να αναγνωρίσει τις 13 αποικίες (συνθήκη των Βερσαλλιών, 1783) ως ανεξάρτητο κράτος με το όνομα *Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (ΗΠΑ)*. Το σύνταγμα των ΗΠΑ (1787), που ισχύει κατά βάση μέχρι σήμερα, ανακήρυξε τη χώρα ένωση (ομοσπονδία) πολιτειών και βασίστηκε στην αρχή της διάκρισης των εξουσιών. Η κεντρική κυβέρνηση αποφασίζει για την οικονομία, την άμυνα και την εξωτερική πολιτική. Οι πολιτείες ρυθμίζουν μόνες τους ζητήματα τοπικής αυτοδιοίκησης, δικαιοσύνης, εκπαίδευσης και αστυνόμευσης. Η *νομοθετική εξουσία* ασκείται από το Κογκρέσο (Γερουσία, Βουλή των Αντιπροσώπων). Κάθε πολιτεία εκπροσωπείται στη Γερουσία από δύο γερουσιαστές, ανεξαρτήτως του πληθυσμού της. Στη Βουλή των Αντιπροσώπων, ωστόσο, οι πολιτείες εκπροσωπούνται από αριθμό βουλευτών ανάλογο προς τον πληθυσμό τους. Η *εκτελεστική εξουσία* ασκείται από τον Πρόεδρο, που εκλέγεται κάθε τέσσερα χρόνια από ένα σώμα εκλεκτόρων και μπορεί να επανεκλεγεί μόνο μία φορά. Πρώτος Πρόεδρος των ΗΠΑ εκλέχτηκε, το 1789, ο Τζορτζ Ουάσινγκτον (προς τιμή του η πρωτεύουσα των ΗΠΑ πήρε αργότερα το όνομά του). Τέλος, η *δικαστική εξουσία* ορίστηκε να είναι ανεξάρτητη και αιρετή.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να διαβάσετε την πηγή. Κατόπιν να τη μελετήσετε παράλληλα με την πηγή 3α της προηγούμενης ενότητας. Να καταγράψετε τα συμπεράσματά σας σε σύντομο κείμενο.
2. Να αναζητήσετε επιδράσεις των πολιτικών θέσεων του Μοντεσκιέ (βλέπε ενότητα 1) στον τρόπο πολιτειακής οργάνωσης των ΗΠΑ.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3

Η έκρηξη και η εξέλιξη της γαλλικής επανάστασης (1789-1794)

1. Γελοιογραφία που απεικονίζει την τρίτη τάξη να κουβαλά τον κλήρο και την αριστοκρατία.

Η γαλλική κοινωνία του 18ου αιώνα ήταν οργανωμένη σε τρεις θεσμοθετημένες τάξεις (οι άνθρωποι κατατάσσονταν σε αυτές με κριτήριο την καταγωγή τους και τα προνόμια που τους είχαν απονεμηθεί από τον ηγεμόνα): τον κλήρο (0,5% του πληθυσμού), τους ευγενείς (1,5% του πληθυσμού) και την τρίτη τάξη (98% του πληθυσμού), που την αποτελούσαν όλοι όσοι δεν ανήκαν στις δύο προηγούμενες τάξεις, δηλαδή οι αστοί, οι αγρότες και οι εργάτες. Ο κλήρος και οι ευγενείς είχαν προνόμια, ενώ η τρίτη τάξη είχε μόνο υποχρεώσεις (πλήρωνε το σύνολο των φόρων, τη στιγμή που οι άλλες τάξεις δεν φορολογούνταν). Η κατάσταση αυτή, το *παλαιό καθεστώς*, γεννούσε τη δυσανεξία, ιδίως της αστικής τάξης (του ανώτερου στρώματος της τρίτης τάξης), η οποία, αν και δέσποζε στην οικονομία, ήταν αποκλεισμένη από τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων. Παράλληλα, η δυσφορία εξαπλωνόταν στο σύνολο της τρίτης τάξης, καθώς, από τα μέσα του 18ου αιώνα, οι συνθήκες ζωής επιδεινώνονταν διαρκώς. Μάλιστα, κατά τον φοβερό χειμώνα του 1788-1789, η πείνα οδήγησε τον λαό σε λεηλασίες πλούσιων σπιτιών και κρατικών αποθηκών.

Η πρώτη φάση της γαλλικής επανάστασης, Μάιος 1789-Αύγουστος 1792

Η κατάσταση αυτή έκανε τον βασιλιά Λουδοβίκο ΙΣΤ΄ να συγκαλέσει συνέλευση των τάξεων στο ανάκτορο των Βερσαλλιών (5 Μαΐου 1789). Εκεί, οι αντιπρόσωποι της τρίτης τάξης απαίτησαν μεταρρυθμίσεις, αλλά ο βασιλιάς ζήτησε να επιβληθούν νέοι φόροι που θα πλήρωναν αποκλειστικά τα μέλη της τρίτης τάξης.

2. Ζ.Λ. Νταβίντ, Ο όρκος του σφαιριστηρίου, 20 Ιουνίου 1789.

Οι αντιπρόσωποι της τρίτης τάξης αντέδρασαν και, με το επιχείρημα ότι εκπροσωπούσαν το 98% των Γάλλων, αυτοανακηρύχθηκαν Εθνική συνέλευση. Ο βασιλιάς, ωστόσο, δεν τους αναγνώρισε και διέταξε να κλείσει η αίθουσα όπου συνεδρίαζαν οι τάξεις. Τότε, οι αντιπρόσωποι της τρίτης τάξης συγκεντρώθηκαν στην αίθουσα του σφαιριστηρίου (βλέπε δίπλα, εικόνα 2), όπου ορκίστηκαν ότι θα συντάξουν σύνταγμα (20 Ιουνίου 1789). Στο πλευρό τους τάχθηκαν ορισμένοι κληρικοί και ευγενείς. Ο βασιλιάς αναγκάστηκε να υποχωρήσει. Η Εθνοσυνέλευση αυτοανακηρύχθηκε Συντακτική συνέλευση (9 Ιουλίου 1789), με σκοπό να δώσει στη Γαλλία σύνταγμα.

3. Οπλισμένες γυναίκες βαδίζουν εναντίον των ανακτόρων των Βερσαλλιών, 5 Οκτωβρίου 1789.

Η υποχώρηση του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄, ωστόσο, δεν ήταν παρά μια κίνηση τακτικής, καθώς την ίδια στιγμή συγκέντρωνε, κρυφά, στρατό για να διαλύσει την Εθνοσυνέλευση.

Όταν έγιναν γνωστές οι παρασκηνιακές κινήσεις του βασιλιά, οργισμένοι πολίτες οπλίστηκαν για να υπερασπιστούν την Εθνοσυνέλευση: στις 14 Ιουλίου 1789 ο λαός του Παρισιού κατέλαβε τη Βαστίλη (βλέπε σ. 9), τόπο φυλάκισης και βασανιστηρίων, μιστό σύμβολο της απολυταρχίας. Η 14η Ιουλίου αποτελεί σήμερα εθνική γιορτή των Γάλλων. Παράλληλα, όλο και περισσότερες περιοχές στην ύπαιθρο της Γαλλίας επαναστατούσαν.

Σε αυτό το κλίμα, η Συντακτική συνέλευση ανακοίνωσε την κατάργηση των προνομίων (4 Αυγούστου 1789) και ψήφισε τη Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη (26 Αυγούστου 1789), βασισμένη στις αρχές του Διαφωτισμού. Ο βασιλιάς αποδέχθηκε αναγκαστικά αυτές τις αποφάσεις μετά την κατάληψη των ανακτόρων των Βερσαλιών από τον επαναστατημένο λαό (5 Οκτωβρίου 1789).

Παράλληλα, στη Συντακτική συνέλευση είχαν διαμορφωθεί τρία πολιτικά ρεύματα που πήραν τα ονόματά τους από τις θέσεις στις οποίες κάθονταν οι υποστηρικτές τους στην αίθουσα συνεδριάσεων: η *δεξιά* δεν επιθυμούσε περαιτέρω μεταβολές του παλαιού καθεστώτος, το *κέντρο* αποδεχόταν τη διατήρηση της μοναρχίας αλλά με την παράλληλη συμμετοχή ευγενών και μεγαλοαστών στη λήψη των αποφάσεων και η *αριστερά* οραματιζόταν ένα πολίτευμα σαν το αμερικανικό.

Ένα από τα αποτελέσματα της δυναμικής συμμετοχής ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων στις πολιτικές εξελίξεις ήταν και η δημιουργία πολιτικών οργανώσεων, των *λεσχών*. Δύο από αυτές, η λέσχη των Ιακωβίνων και η λέσχη των Κορδελιέρων, κινητοποιούσαν μεγάλο αριθμό πολιτών. Γενικότερα, οι πολιτικές απόψεις γίνονταν ευρύτερα γνωστές μέσα από πολιτικά φυλλάδια και εφημερίδες, ο αριθμός των οποίων πολλαπλασιάστηκε.

Η Συντακτική ψήφισε, το 1791, το πρώτο σύνταγμα της Γαλλίας εγκαθιδρύοντας το πολίτευμα της συνταγματικής μοναρχίας. Το έθνος ανακηρύχθηκε κυρίαρχο και ως νομοθετικό σώμα ορίστηκε η Νομοθετική συνέλευση (Βουλή), που θα προέκυπτε από εκλογές. Δικαίωμα ψήφου, όμως, αναγνωρίστηκε μόνο σε όσους κατείχαν περιουσία και πλήρωναν φόρους. Η εκτελεστική εξουσία ανατέθηκε στον βασιλιά και σε έξι υπουργούς. Η δικαστική εξουσία αφαιρέθηκε από τον βασιλιά και κηρύχθηκε ανεξάρτητη.

Παράλληλα, τα σοβαρά οικονομικά προβλήματα ώθησαν την επανάσταση στην εθνικοποίηση της περιουσίας του κλήρου που χρησιμοποιήθηκε ως εγγύηση για την έκδοση χαρτονομίσματος. Οι κληρικοί ορίστηκαν λειτουργοί του κράτους που όφειλαν υπακοή, πρώτα απ' όλα, στην πολιτεία. Επίσης, καταργήθηκαν οι συντεχνίες (βλέπε γλωσσάριο) και απαγορεύτηκαν οι απεργίες.

Οι παραπάνω ρυθμίσεις δεν έγιναν αποδεκτές ούτε από την εκκλησία ούτε από τον βασιλιά, ο οποίος επιχειρήσε να διαφύγει από τη Γαλλία αλλά έγινε αντιληπτός και αναγκάστηκε να επιστρέψει.

1. Διακήρυξη

των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη, 1789

1. Οι άνθρωποι γεννιούνται και παραμένουν ελεύθεροι κι έχουν τα ίδια δικαιώματα.

2. Σκοπός κάθε πολιτικής οργάνωσης είναι να διαφυλάσσει τα φυσικά και απαράγραπτα δικαιώματα του ανθρώπου. Τα δικαιώματα αυτά είναι η ελευθερία, η ιδιοκτησία, η ασφάλεια και η αντίσταση στην καταπίεση.

3. Το έθνος είναι αποκλειστική πηγή κάθε εξουσίας. Κανένα συλλογικό σώμα, κανένα άτομο δεν μπορεί να ασκεί εξουσία που δεν απορρέει από το έθνος.

6. Νόμος είναι η έκφραση της γενικής βούλησης. [...] Αφού όλοι οι πολίτες είναι ίσοι απέναντι στον νόμο, μπορούν όλοι να καταλαμβάνουν δημόσια αξιώματα και θέσεις, ανάλογα με τις ικανότητές τους και χωρίς καμιά άλλη διάκριση παρά αυτή που πηγάζει από τις αρετές και τα προτερήματά τους.

10. Κανένας δεν πρέπει να διώκεται για τις πεποιθήσεις του, ακόμη και τις θρησκευτικές, υπό τον όρο πως η εκδήλωσή τους δεν διαταράσσει την τάξη του νόμου.

11. Η ελεύθερη έκφραση της σκέψης και των πεποιθήσεων είναι ένα από τα πολυτιμότερα δικαιώματα του ανθρώπου. Επομένως, κάθε πολίτης μπορεί να μιλά, να γράφει και να τυπώνει ελεύθερα, εκτός από τις περιπτώσεις κατάχρησης αυτής της ελευθερίας, που ορίζονται από τον νόμο.

17. Δεδομένου ότι η ιδιοκτησία είναι δικαίωμα ιερό και απαραβίαστο, από κανέναν δεν επιτρέπεται να αφαιρεθεί παρά μόνο όταν η δημόσια ανάγκη, νόμιμα διαπιστωμένη, το απαιτεί φανερά και υπό την προϋπόθεση μιας δίκαιης και προκαταβολικής αποζημίωσης.

Πηγή: <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/>

2. Τα δικαιώματα των γυναικών αγνοήθηκαν και από τους επαναστάτες

Η Ολυμπία ντε Γκουζ υπήρξε μία από τις μαχητικότερες αγωνίστριες της γαλλικής επανάστασης. Άσκησε αυστηρή κριτική στους συντάκτες της Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου επειδή αγνόησαν τις γυναίκες. Εκτελέστηκε στη λαιμητόμο το 1793.

Γυναίκες, ξυπνήστε! Το μήνυμά της λογικής ακούγεται σ' ολόκληρο τον κόσμο! Ανακαλύψτε τα δικαιώματά σας! Η ισχυρή αυτοκρατορία της φύσης δεν περιβάλλεται πλέον από την προκατάληψη, τον φανατισμό, τη δεισιδαιμονία και τα ψέματα. Η φλόγα της αλήθειας έχει σκορπίσει τα σύννεφα της ανοπισίας και της καταπίεσης. Ο άνδρας, που ήταν μέχρι χθες υποδουλωμένος, έχει πολλαπλασιάσει τη δύναμή του και χρειάζεται και τη δική σας βοήθεια για να σπάσει τις αλυσίδες του. Με το να απελευθερωθεί μόνο αυτός, αδικεί κατάφωρα τη σύντροφό του. Γυναίκες, γυναίκες! Πότε θα πάψετε να είστε τυφλές; Τι έχετε κερδίσει μέχρι τώρα από την επανάσταση; [...] Αγωνιστείτε, λοιπόν, για τα δικαιώματά σας.

D. Levy, H. Applewhite, M. Johnson (επιμ.), «Olympe de Gouges, "Declaration of the Rights of Woman and Female Citizen"», *Women in Revolutionary Paris, 1785-1795*, University of Illinois Press, Urbana 1979, σ. 92.

Η Νομοθετική συνέλευση, που προήλθε από τις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1791, ελεγχόταν από τους Γιρονδίνους (βλέπε γλωσσάριο) και είχε να λύσει σοβαρά προβλήματα. Ο βασιλιάς και ορισμένοι αριστοκράτες σχεδίαζαν, σε συνεννόηση με τους βασιλείς της Αυστρίας και της Πρωσίας, επέμβαση εναντίον του επαναστατικού καθεστώτος. Την ίδια στιγμή ριζοσπαστικά τμήματα των λαϊκών στρωμάτων, οι *sans-culottes* (σαν-κιλότ· ο όρος αποδόθηκε παλαιότερα στα ελληνικά «αβράκωτοι», επειδή οι άνθρωποι αυτοί δεν φορούσαν τα εφαρμοστά παντελόνια, που συνήθιζαν να φορούν τότε οι αριστοκράτες και οι αστοί, αλλά απλά παντελόνια, όμοια με τα σημερινά), αξίωσαν την έκπτωση του βασιλιά.

Οι Γιρονδίνοι, που εκτιμούσαν ότι μια πολεμική σύγκρουση θα συσπείρωνε τον λαό γύρω από το επαναστατικό καθεστώς, ώθησαν στην κήρυξη πολέμου εναντίον της Αυστρίας και της Πρωσίας (20 Απριλίου 1792). Οι πρώτες αποτυχίες του γαλλικού στρατού, η ύποπτη στάση του βασιλιά και η πείνα ώθησαν τα λαϊκά στρώματα σε επαναστατική δράση.

Ο λαός του Παρισιού κατέλαβε τα ανάκτορα του Κεραμεικού (10 Αυγούστου 1792). Ο βασιλιάς κατέφυγε στη Νομοθετική, η οποία, όμως, τον έθεσε υπό περιορισμό και ανέθεσε την εκτελεστική εξουσία σε συμβούλιο με επικεφαλής τον Δαντόν, στέλεχος της πολιτικής λέσχης των Κορδελιέρων.

Οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες. Η Νομοθετική αναγνώρισε σε όλους τους άνδρες πολιτικά δικαιώματα (θέσπιση της καθολικής ψηφοφορίας), δήμεισε τις περιουσίες των αριστοκρατών που είχαν διαφύγει στο εξωτερικό, θέσπισε τον διαχωρισμό της εκκλησίας από το κράτος και κήρυξε την πατρίδα σε κίνδυνο. Η νίκη κατά των Πρώσων στο Βαλμί (20 Σεπτεμβρίου 1792) έσωσε, στην κυριολεξία την τελευταία στιγμή, την επανάσταση.

Η δεύτερη φάση της γαλλικής επανάστασης, Σεπτέμβριος 1792-Ιούλιος 1794

Μετά από εκλογές με καθολική ψηφοφορία, αναδείχτηκε η Συμβατική συνέλευση, η οποία, ύστερα από πρόταση των Ορεινών (βλέπε γλωσσάριο) και παρά τη διαφωνία των Γιρονδίνων, κατήργησε τη μοναρχία (21 Σεπτεμβρίου

1792) και εγκαθίδρυσε, για πρώτη φορά στην Ευρώπη, το πολίτευμα της αβασιλευτικής δημοκρατίας. Ακόμη, υιοθετήθηκε νέο ημερολόγιο. Έτσι άρχισε το έτος Ι της Δημοκρατίας (1793). Ο βασιλιάς και η βασίλισσα καταδικάστηκαν και αποκεφαλίστηκαν (1793).

Παράλληλα, η Συμβατική αποφάσισε τη συνέχιση του πολέμου για να καταληφθούν εδάφη που θεωρούνταν γαλλικά στο Βέλγιο και στις όχθες του ποταμού Ρήνου. Η απόφαση αυτή συσπείρωσε εναντίον της Γαλλίας πολλά ευρωπαϊκά κράτη. Την ίδια στιγμή, στο εσωτερικό ξεσπούσαν αντεπαναστατικές εξεγέρσεις (1793: εξέγερση στην επαρχία της Βανδέας στη δυτική Γαλλία) και η οικονομική κατάσταση επιδειωνόταν, ιδίως για τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα.

Τότε, η Συμβατική, μετά από πιεστικές προτάσεις των Ορεινών, μεταξύ των οποίων πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιζαν τα μέλη της πολιτικής λέσχης των Ιακωβίνων, σύστησε την Επιτροπή Δημόσιας Σωτηρίας, την Επιτροπή Γενικής Ασφάλειας και επαναστατικά δικαστήρια με στόχο την καταστολή αντεπαναστατικών ενεργειών. Οι Γιρονδίνοι αντέδρα-

4. Ο αποκεφαλισμός του βασιλιά Λουδοβίκου ΙΣΤ', 21 Ιανουαρίου 1793.

3. Μια σκιαγράφιση του «μέσου» Ιακωβίνου

Ο μυθικός «μέσος» Ιακωβίνος θα δεχόταν ως δήλωση των επιδιώξεών του περίπου τα εξής: ένα ανεξάρτητο εθνικό κράτος, μια μη μοναρχική πολιτική μορφή διακυβέρνησης, καθολική ανδρική ψηφοφορία, χωρισμό εκκλησίας και πολιτείας· ίσα πολιτικά δικαιώματα για όλους, την κατάργηση των κληρονομικών διακρίσεων και των κοινωνικών προνομίων· μια ανταγωνιστική βιομηχανική και αγροτική κοινωνία, με ατομική ιδιοκτησία, αλλά χωρίς μεγάλες περιουσίες και χωρίς την εξαθλίωση της φτώχειας.

C.C. Brinton, *The Jacobins, An essay in the New History*, Ν. Υόρκη 1961, σ. 183, Π. Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα σωζόμενα*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, τόμ. 5, σ. 15.

σαν, αλλά η Συμβατική, μετά από πρόταση των Ορεινών, διέταξε τη σύλληψη των ηγετών τους (Ιούνιος 1793). Λίγες μέρες αργότερα εγκρίθηκε το σύνταγμα του έτους Ι (24 Ιουνίου 1793).

Μετά την πτώση των Γιρονδίνων, οι Ορεινοί, με επικεφαλής τον Ροβεσπιέρο, ηγετική φυσιογνωμία των Ιακωβίνων, σχημάτισαν επαναστατική κυβέρνηση. Έχοντας να αντιμετωπίσουν αντεπαναστατικές κινήσεις σε πολλές περιοχές της Γαλλίας, οι Ορεινοί αναδιοργάνωσαν τον στρατό, κάνοντάς τον ένα ισχυρό όπλο απέναντι στους εχθρούς της επανάστασης, τόσο τους εξωτερικούς όσο και τους εσωτερικούς. Παράλληλα, στο όνομα της προστασίας της επανάστασης, εκτελέστηκαν με συνοπτικές διαδικασίες 40.000 περίπου άνθρωποι που θεωρήθηκαν ύποπτοι για αντεπαναστατική δράση (περίοδος της Τρομοκρατίας). Ακόμη, η χριστιανική θρησκεία αντικαταστάθηκε από τη λατρεία του Ανώτατου Όντος, ενώ δόθηκαν και νέα ονόματα στους μήνες. Παρά την κάποια βελτίωση που σημειώθηκε στο βιοτικό επίπεδο κυρίως των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, τα ακραία μέτρα, που σε πολλές περιπτώσεις υιοθετήθηκαν, προκάλεσαν αντιδράσεις. Ο Ροβεσπιέρος βρέθηκε στο στόχαστρο και τελικά η Συμβατική αποφάσισε να τον εκτελέσει μαζί με 20 συνεργάτες του (28 Ιουλίου 1794).

4. Ο Ροβεσπιέρος για τις αρχές λειτουργίας μιας επαναστατικής κυβέρνησης

Η συνταγματική κυβέρνηση ασχολείται κυρίως με την πολιτική ελευθερία. Η επαναστατική κυβέρνηση με τη δημόσια ελευθερία. Κάτω από το συνταγματικό καθεστώς, αρκεί σχεδόν το να προστατεύονται τα άτομα από τις καταχρήσεις της δημόσιας δύναμης. Κάτω από επαναστατικό καθεστώς, η ίδια η δημόσια δύναμη είναι υποχρεωμένη να προστατεύει τον εαυτό της από όλες τις φατρίες που της επιτίθενται. Στους καλούς πολίτες, η επαναστατική κυβέρνηση οφείλει ολοκληρωμένη προστασία. Στους εχθρούς του λαού, δεν οφείλει παρά μόνο το θάνατο.

Ροβεσπιέρος, *Λόγος στη Συμβατική Εθνοσυνέλευση* (1793).

Πηγή: Μ. Βερέτας (επιμ.), *Μαρά, Σεν Ζιστ, Ροβεσπιέρος, Κείμενα, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1989, σ. 219.

5. Επαναστατικό δικαστήριο δικάζει έναν ευγενή (διακρίνεται αριστερά). Τα περισσότερα από τα μέλη του δικαστηρίου φορούν τους χαρακτηριστικούς κόκκινους σκούφους, που έγιναν ένα από τα σύμβολα της γαλλικής επανάστασης.

ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΛΛΗ ΜΑΤΙΑ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ...

...διαβάστε

- ✓ Ονορέ ντε Μπαλζάκ, **Οι Σουάνοι** (1829). Η φιλοβασιλική αντεπανάσταση στη Βανδέα.
- ✓ Βίκτορ Ουγκό, **1793** (1873). Η περίοδος κυριαρχίας των Ορεινών.
- ✓ Ανατόλ Φρανς, **Οι θεοί διψούν** (1912). Κριτική στις ακρότητες της γαλλικής επανάστασης.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να μελετήσετε την πηγή 1. Στη συνέχεια, και αφού ξαναμελετήσετε τις πηγές 3 και 4 της ενότητας 1, να συντάξετε σύντομο κείμενο με θέμα τις επιδράσεις του Διαφωτισμού στη Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη της γαλλικής επανάστασης.
2. Να μελετήσετε και στη συνέχεια να σχολιάσετε την εικόνα 2.
3. Αφού μελετήσετε την πηγή 2 και την εικόνα 3, να αναφερθείτε στη συμμετοχή και στον ρόλο των γυναικών στη γαλλική επανάσταση.
4. Να συγκεντρώσετε στοιχεία για τις πολιτικές αντιλήψεις του Ροβεσπιέρου (πηγή 4 και ενότητα 4, πηγές 1 και 3).

ΕΝΟΤΗΤΑ 4

Η τελευταία φάση της γαλλικής επανάστασης (1794-1799) και η εποχή του Ναπολέοντα (1799-1815)

Η τρίτη και τελευταία φάση της γαλλικής επανάστασης, 1794-1799 Μετά την εκτέλεση του Ροβεσπιέρου, ο έλεγχος της Συμβατικής πέρασε στα χέρια των μετριοπαθών, των Θερμιδοριανών (από τον μήνα Θερμιδός, κατά τον οποίο επικράτησαν). Τα περισσότερα από τα ριζοσπαστικά μέτρα των Ορεινών καταργήθηκαν και η επανάσταση επέστρεψε στις αρχικές θέσεις της. Οι Θερμιδοριανοί ψήφισαν νέο σύνταγμα (1795). Σύμφωνα με αυτό, η άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας ανατέθηκε σ' ένα πενταμελές συμβούλιο, το Διευθυντήριο. Αυτό, προκειμένου να αντιμετωπίσει τη δύσκολη κατάσταση, αναζήτησε τη στήριξη των στρατηγών που είχαν αναδειχθεί στα χρόνια της επανάστασης.

Η εποχή του Ναπολέοντα, 1799-1815 Τελικά, στις 9 Νοεμβρίου 1799 ο Ναπολέων Βοναπάρτης, αναμφισβήτητα ο πιο λαοφιλής, ο πιο ικανός, αλλά και ο πιο φιλόδοξος από τους Γάλλους στρατηγούς, κατέλαβε την εξουσία, με τη συγκατάθεση του Διευθυντηρίου. Έτσι, η μετριοπαθής αστική τάξη εμπιστεύτηκε έναν ηγέτη που έδειχνε ικανός να δημιουργήσει ένα σταθερό εσωτερικό καθεστώς και να κάνει σειρά πολέμων για την εδραίωση της γαλλικής κυριαρχίας στην Ευρώπη. Αρχικά, ο Ναπολέων ανακηρύχθηκε Πρώτος Ύπατος (1799-1804) και αργότερα Αυτοκράτορας (1804-1815). Αν και το πολίτευμα τυπικά δεν άλλαξε, ο Ναπολέων κυβερνούσε ως απόλυτος μονάρχης.

Ο νέος ηγέτης της Γαλλίας εφάρμοσε σειρά μεταρρυθμίσεων στη διοίκηση, στην εκπαίδευση και στην οικονομία, επιδιώκοντας να ελέγξει την κρατική μηχανή, αλλά και να την κάνει πιο αποτελεσματική. Το 1804 θεσπίστηκε ένας νέος νομικός κώδικας, ο Ναπολεόντειος Κώδικας, στον οποίο διατηρούνταν, με τη μορφή νόμων, ορισμένες από τις αρχές της γαλλικής επανάστασης. Ο Ναπολεόντειος Κώδικας διαδόθηκε σε όλη την Ευρώπη από τις γαλλικές στρατιές και παραμένει μέχρι σήμερα η βάση του νομικού συστήματος τόσο της Γαλλίας όσο και πολλών άλλων ευρωπαϊκών κρατών.

Παράλληλα, η Γαλλία του Ναπολέοντα, αντιμέτωπη κατά καιρούς με όλες σχεδόν τις σημαντικές ευρωπαϊκές δυνάμεις, κατόρθωσε να θέσει υπό τον έλεγχό της, ένα μεγάλο μέρος της Ευρώπης.

Ο Ναπολέων, εκτιμώντας ότι ο κύριος αντίπαλος ήταν η Αγγλία, εφάρμοσε, από το 1806, τον ηπειρωτικό αποκλεισμό, εμποδίζοντας τη διακίνηση αγγλικών εμπορευμάτων σε όλα τα ευρωπαϊκά λιμάνια. Σε αντίποινα, η Αγγλία εφάρμοσε θα-

1. Η Ευρώπη το 1812, την εποχή της παντοδυναμίας του Ναπολέοντα.

λάσσιο αποκλεισμό σε βάρος της Γαλλίας, εμποδίζοντας πλοία τρίτων χωρών να πλησιάζουν τις γαλλικές ακτές.

Ο Ναπολέων, χάρη στις νίκες και στις κατακτήσεις του, δημιούργησε βασιλεία-δορυφόρους της Γαλλίας, σε πολλές περιοχές της Ευρώπης. Καθώς, όμως, η Γαλλία απαιτούσε φόρους για να καλύπτει τα τεράστια έξοδα των πολέμων, η γαλλική παρουσία αντιμετώπισε την αντίδραση των ευγενών και του ανώτερου κλήρου, που επιδίωκαν την επαναφορά της μοναρχίας και την αποκατάσταση των προνομίων τους, καθώς και σημαντικού μέρους των λαϊκών στρωμάτων, που ένωσε να επιβιβάζεται οικονομικά και να βρίσκεται υπό ξένη κυριαρχία.

Το 1812 ο Ναπολέων αποφάσισε να επιτεθεί στη Ρωσία, με τη δικαιολογία ότι η τελευταία δεν εφάρμοζε αυστηρά τον ηπειρωτικό αποκλεισμό. Ο γαλλικός στρατός κατόρθωσε να φτάσει μέχρι τη Μόσχα, χωρίς, όμως, να θέσει υπό την κυριαρχία του τη Ρωσία. Λόγω του χειμώνα, των ασθενειών και των επιθέσεων, οι δυνάμεις του Ναπολέοντα άρχισαν να υποχωρούν. Κατά την υποχώρηση, ένας νέος συνασπισμός ευρωπαϊκών κρατών (Αγγλία, Αυστρία, Πρωσία, Ρωσία, Ισπανία, Σουηδία, βασίλειο της Νεάπολης) κατάφερε κέρδιμα στις γαλλικές δυνάμεις (μάχη της Λιψίας, 1813). Από ένα στρατεύμα 600.000 περίπου ανδρών επέστρεψαν στη Γαλλία λιγότεροι από 100.000 άνδρες. Η ήττα των Γάλλων στο Βέλγιο, στη μάχη του Βατερλό (1815), σήμανε και το τέλος της κυριαρχίας του Ναπολέοντα.

Γαλλική επανάσταση και εποχή του Ναπολέοντα: μια αποτίμηση Η περίοδος 1789-1815 αποτελεί τομή στην ευρωπαϊκή αλλά και στην παγκόσμια ιστορία. Στη διάρκειά της:

- Η αστική τάξη της Γαλλίας κατέλαβε την εξουσία, δείχνοντας τον δρόμο και στις άλλες αστικές τάξεις της Ευρώπης.
- Τα συμφέροντα της αστικής τάξης προωθήθηκαν αποφασιστικά και, χάρη σε μια σειρά από μεταρρυθμίσεις, η φιλελεύθερη οικονομία, η οικονομία της ελεύθερης αγοράς, κέρδισε έδαφος.
- Οι αρχές του Διαφωτισμού έγιναν πολιτικά αιτήματα και, σε ένα βαθμό, δικαιώθηκαν.
- Η απολυταρχία γκρεμίστηκε στη Γαλλία και κλονίστηκε στην υπόλοιπη Ευρώπη.
- Αναπτύχθηκε η ιδέα ότι τα όρια του έθνους και του κράτους πρέπει να συμπίπτουν. Πολίτες και κράτος συνδέθηκαν μ' ένα πλέγμα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων (π.χ. πολιτικά δικαιώματα-υποχρέωση στρατιωτικής θητείας). Έτσι γεννήθηκε η σύγχρονη έννοια της πατρίδας, στο πλαίσιο του έθνους-κράτους, που ενέπνεε αφοσίωση στους ανθρώπους.
- Η εκκλησία διαχωρίστηκε, για πρώτη φορά στη νεότερη εποχή, από το κράτος.
- Τα προνόμια των ευγενών και του κλήρου καταργήθηκαν και επικράτησε η αντίληψη ότι όλοι οι άνθρωποι γεννιόνταν έχοντας, τουλάχιστον θεωρητικά, τα ίδια δικαιώματα.
- Ο λαός αναδείχτηκε σε κινητήρια δύναμη της ιστορίας και σε αποκλειστική πηγή εξουσίας με την καθιέρωση συνταγμάτων και την επικράτηση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας. Τα φυσικά δικαιώματα του Διαφωτισμού έγιναν πολιτικά δικαιώματα. Οι υπήκοοι έγιναν πολίτες.
- Αναπτύχθηκαν ή αναδύθηκαν ιδέες και κινήματα που σφράγισαν την παγκόσμια ιστορία, όπως ο φιλελευθερισμός, ο εθνικισμός, ο κοινωνικός ριζοσπαστισμός και ο σοσιαλισμός (για τα οποία θα γίνει αναφορά παρακάτω).

2. Ζ.Λ. Νταβίντ, Ο Ναπολέων διασχίζει τις Άλπεις.

1. Η γαλλική επανάσταση δίδαξε στους λαούς να αντιστέκονται στους τυράννους

Η Ευρώπη δεν καταλαβαίνει ότι μπορεί να ζήσει χωρίς βασιλιάδες, χωρίς ευγενείς. Εμείς δεν καταλαβαίνουμε ότι μπορεί να ζήσει κανείς μαζί τους. Οι αξιότιμοι γείτονές μας απασχολούν [...] τον κόσμο με την υγεία του βασιλιά, με τις διασκεδάσεις και τα ταξίδια του. Εμείς πληροφορούμε τον κόσμο για τα ονόματα και τις αρετές των ηρώων που πέθαναν για τη λευτεριά [...]

Εμείς του μαθαίνουμε ότι σήμανε η ώρα της εκτέλεσης των καταπιεστών.

Ροβεσπιέρος, *Λόγος στη Συμβατική Εθνοσυνέλευση*, 7 Μαΐου 1794.

Πηγή: Μ. Βερέτας (επιμ.), *Μαρά, Σεν Ζιστ, Ροβεσπιέρος, Κείμενα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989, σ. 254.

2. Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης για τη γαλλική επανάσταση

Η γαλλική επανάσταση και ο Ναπολέων έκαναν, κατά την γνώμη μου, ν' ανοίξουν τα μάτια του κόσμου. Πρωτίτερα τα έθνη δεν εγνωρίζοντο, τους βασιλείς τους ενόμιζον ως θεούς της Γης, και ό,τι και αν έκαναν, το έλεγαν καλά καμωμένο [...].

Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836 (1851), τόμ. Γ', σ. 61.

3. Η γαλλική επανάσταση γέννησε τον δημοκρατικό πατριωσμό

[...] Στα αριστοκρατικά κράτη, η λέξη πατρίδα δεν σημαίνει κάτι, παρά μόνο για τις οικογένειες των ευγενών, που έχουν την κυριαρχία. Μόνο στη δημοκρατία το κράτος είναι αληθινά η πατρίδα όλων των ανθρώπων που το συνθέτουν, και μπορεί να μετρήσει τόσους υπερασπιστές που ενδιαφέρονται για την υπόθεσή της όσους και πολίτες. Να ποια είναι η πηγή της ανωτερότητας των λεύτερων λαών απέναντι σε όλους τους άλλους.

Ροβεσπιέρος, *Λόγος στη Συμβατική Εθνοσυνέλευση*, 17 Φεβρουαρίου 1794.

Πηγή: Μ. Βερέτας (επιμ.), *Μαρά, Σεν Ζιστ, Ροβεσπιέρος, Κείμενα, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1989, σ. 234.

Το συνέδριο της Βιέννης Οι νικητές του Ναπολέοντα συγκάλεσαν το συνέδριο της Βιέννης (Σεπτέμβριος 1814-Ιούνιος 1815). Κυρίως τους απασχόλησαν η επαναράξη των συνόρων, ώστε να εξασφαλιζόταν μια βιώσιμη ισορροπία, η ανασυγκρότηση της απολυταρχίας και η καταστολή των επαναστατικών ιδεών. Στη Γαλλία εγκαθιδρύθηκε ξανά το πολίτευμα της βασιλείας και τα γαλλικά σύνορα επανήλθαν εκεί που ήταν το 1789.

Τον Νοέμβριο του 1815 ιδρύθηκε η Γερμ. Συμμαχία, από τη Ρωσία, την Αυστρία και την Πρωσία, χώρες-προπύργια της απολυταρχίας και της αντεπανάστασης. Οι περισσότεροι εκθρονισμένοι ηγεμόνες επανήλθαν στους θρόνους τους. Τα χρόνια που ακολούθησαν ονομάστηκαν *εποχή της Παλινόρθωσης* ή απλώς *Παλινόρθωση* (1815-1830).

Αν και δόθηκε η εντύπωση πως οι προεπαναστατικοί θεσμοί ανασταίνονταν, οι αρχές της γαλλικής επανάστασης (ελευθερία, ισότητα, δικαίωμα εθνικής αυτοδιάθεσης) είχαν αποκτήσει, πλέον, τεράστια απήχηση στους ευρωπαϊκούς λαούς.

3. Η Ευρώπη το 1815, μετά την ήττα του Ναπολέοντα και το συνέδριο της Βιέννης.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Μέχρι το 1789 η διαχείριση της πολιτικής εξουσίας αποτελούσε προνόμιο του βασιλιά. Ποιες άλλες κοινωνικές δυνάμεις εισήλθαν στο πολιτικό σκηνικό με τη γαλλική επανάσταση; Ποιες ήταν οι επιδιώξεις και ο ρόλος τους;
2. **Διαθεματική δραστηριότητα:** Να καταγράψετε πολιτικούς όρους που καθιερώθηκαν στα χρόνια της γαλλικής επανάστασης και χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα.

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο θυμόμαστε ότι...

- ✓ ο Διαφωτισμός ήταν ένα πολύμορφο κίνημα μέσα από το οποίο διαμορφώθηκαν όλα τα διανοητικά όπλα που χρησιμοποιήθηκαν στις επαναστάσεις του 18ου και του 19ου αιώνα
- ✓ η αμερικανική επανάσταση, η πρώτη που έγινε στο όνομα του Διαφωτισμού, ήταν σημαντική όχι μόνο για την αμερικανική ήπειρο αλλά και για ολόκληρο τον πλανήτη
- ✓ η εποχή της γαλλικής επανάστασης και του Ναπολέοντα (1789-1815) συνιστά τομή στην ευρωπαϊκή και στην παγκόσμια ιστορία, καθώς κατά τη διάρκειά της άρχισαν να διαμορφώνονται οι παράγοντες που οδήγησαν στις επαναστάσεις του 19ου αιώνα και όχι μόνο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΑΝΑΔΥΣΗΣ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΙΔΕΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε:

- ✓ τις μεταβολές που έγιναν στους κόλπους του ελληνισμού από τα μέσα του 18ου αιώνα
- ✓ τις επαναστάσεις των ετών 1820-1821 στην Ευρώπη
- ✓ την ελληνική επανάσταση στο πολιτικό πλαίσιο της εποχής της
- ✓ την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης, αρχικά στις Ηγεμονίες
- ✓ τα στρατιωτικά γεγονότα της ελληνικής επανάστασης στο νότιο ελλαδικό χώρο
- ✓ τις πρώτες απόπειρες των Ελλήνων να συγκροτήσουν κρατικούς θεσμούς
- ✓ τις σχέσεις των επαναστατημένων Ελλήνων με την Ευρώπη
- ✓ τις εξελίξεις που οδήγησαν στην αναγνώριση της ελληνικής ανεξαρτησίας
- ✓ τα ευρωπαϊκά επαναστατικά κινήματα του 1830 και του 1848.

ΕΝΟΤΗΤΑ 5

Ο ελληνισμός από τα μέσα του 18ου αι. έως τις αρχές του 19ου αι.

Οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί Η επέκταση του ευρωπαϊκού εμπορίου στην Ανατολή ενίσχυσε τις εμπορικές συναλλαγές της δυτικής Ευρώπης με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Καθώς οι Τούρκοι σταδιοδρομούσαν, κατά παράδοση, στον κρατικό τομέα, Έλληνες, Εβραίοι και Αρμένιοι διακρίθηκαν στο εμπόριο και στη ναυτιλία. Ιδίως οι Έλληνες караβοκύρηδες (πλοιοκτήτες) αξιοποίησαν τη ρωσοτουρκική συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), που επέτρεπε την ελεύθερη κίνηση πλοίων με ρωσική σημαία στα Στενά του Βοσπόρου, και την περιορισμένη παρουσία αγγλικών και γαλλικών πλοίων στη Μεσόγειο, εξαιτίας των ναπολεόντειων πολέμων. Έτσι απέκτησαν τον έλεγχο σημαντικού μέρους του εμπορίου. Βαθμιαία, πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα, η Σμύρνη και η Χίος εξελίχθηκαν σε σημαντικά εμπορικά κέντρα με πρωταγωνιστική ελληνική παρουσία, ενώ ενισχύθηκαν και οι ελληνικές *παροικίες* (βλέπε γλωσσάριο).

Παράλληλα, συντελούνταν σημαντικοί κοινωνικοί μετασχηματισμοί.

Η *ορθόδοξη εκκλησία*, που αναγνωριζόταν από την οθωμανική διοίκηση ως η ηγεσία όλων των υπόδουλων χριστιανών, εναντιωνόταν στη διάδοση των διαφωτιστικών ιδεών επειδή θεωρούσε ότι μια επανάσταση θα έθετε σε κίνδυνο την ίδια αλλά και τον ελληνισμό. Αυτό, ωστόσο, δεν εμπόδιζε ορισμένους κληρικούς να υιοθετήσουν διαφωτιστικές αντιλήψεις (Μεθόδιος Ανθρακίτης, περ. 1650 - περ. 1736, Ευγένιος Βούλγαρης, 1716 - 1806) και κάποιους να δραστηριοποιηθούν εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας.

1. Το λιμάνι της Χίου, ένα από τα κύρια εμπορικά κέντρα του ελληνισμού κατά την προεπαναστατική εποχή.

1. Οι Έλληνες κυριαρχούν στο εμπόριο της Βαλκανικής

Για έναν ολόκληρο αιώνα μετά το 1750, τα ελληνικά ήταν η γλώσσα του εμπορίου στα Βαλκάνια και οι βαλκάνιοι έμποροι, ανεξάρτητα από την εθνική τους προέλευση, μιλούσαν γενικά ελληνικά [...]. «Έλληνας» πρώτα απ' όλα σήμαινε πλανόδιος πωλητής ή έμπορος και μ' αυτή την έννοια ακόμα και ένας Εβραίος μπορούσε να είναι «Έλληνας».

Τ. Stoiaponich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος», Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών*, Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 318.

Οι *Φαναριώτες* (Έλληνες από παλιές αρχοντικές οικογένειες που κατοικούσαν στο Φανάρι, συνοικία της Κωνσταντινούπολης όπου βρισκόταν και το Πατριαρχείο), μάθαιναν ξένες γλώσσες, σπούδαζαν στη Δύση και πολλοί από αυτούς σταδιοδρομούσαν στην οθωμανική διοίκηση. Καταλάμβαναν, συχνά, υψηλές θέσεις στο οθωμανικό κράτος, και μάλιστα τον 18ο αιώνα διορίζονταν ηγεμόνες στις αυτόνομες παραδουνάβιες ηγεμονίες, τη Μολδαβία και τη Βλαχία (σημερινή Ρουμανία), θέσεις που έχασαν με την κήρυξη της επανάστασης του 1821.

Οι *προεστοί* διοικούσαν τις ελληνορθόδοξες κοινότητες, συγκέντρωναν τους φόρους από τους Έλληνες και τους απέδιδαν στην οθωμανική διοίκηση. Είχαν αποκτήσει πολιτική εμπειρία και μεγάλες περιουσίες· αρκετοί από αυτούς διέθεταν και κάποια πολιτική επιρροή στους τοπικούς Τούρκους αξιωματούχους.

Οι *έμποροι* και οι *καραβοκύρηδες* βελτίωναν την οικονομική τους κατάσταση. Μάλιστα αρκετοί από τους Έλληνες

2. Παροικιακός ελληνισμός, εκπαίδευση και νεοτερικές ιδέες

Φροντίζουν οι πάροικοι για την ίδρυση σχολείων στις ιδιαίτερες πατρίδες τους, σε κτίρια στα οποία αναδεικνύεται ο διακριτός ρόλος του εκπαιδευτηρίου. Με τα κληροδοτήματά τους σπουδάζουν νέοι συμπατριώτες τους στους τόπους καταγωγής ή με υποτροφίες τους παίρνουν το δρόμο για τα πανεπιστήμια της Βιέννης, του Göttingen, της Ιένας, της Λειψίας, της Halle, του Παρισιού, νέοι που διψούν για τα νεοτερικά γράμματα, νέοι που θα επανδρώσουν τα σχολεία των παροικιών αλλά και τις πολλαπλασιαζόμενες εκπαιδευτικές εστίες στην Ανατολή.

Ό. Κατσιαρδής-Hering, «Η ελληνική διασπορά», *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τόμ. 1ος, σ. 103-104.

εμπόρους των παροικιών δεν περιορίζονταν απλώς στην οικονομική επιτυχία, αλλά έδειχναν ενδιαφέρον και για τη διάδοση των νεοτερικών ιδεών μεταξύ των συμπατριωτών τους ιδρύοντας σχολεία στις πατρίδες τους, τυπώνοντας βιβλία, περιοδικά, εφημερίδες και χορηγώντας υποτροφίες.

Οι *κλέφτες* ήταν αγρότες που αναγκάζονταν ή επέλεγαν να κα-

2. Κλέφτης

ταφύγουν στα βουνά όπου για να επιβιώσουν επιδίδονταν στη ληστεία. Συχνά υποστηρίζονταν από τους αγροτικούς πληθυσμούς και ως πρότυπα ανυπότακτης στάσης υμνήθηκαν για την τόλμη τους ή θρηνήθηκαν για τον θάνατό τους στα κλέφτικα δημοτικά τραγούδια.

Οι *αρματολοί* ανήκαν σε ένοπλα σώματα οργανωμένα από την οθωμανική διοίκηση για την τήρηση της τάξης. Συχνά, κλέφτες γίνονταν αρματολοί και το αντίστροφο.

Οι *αγρότες* ξεπερνούσαν το 80% του πληθυσμού. Καλλιεργούσαν κτήματα κρατικά ή ιδιωτικά (τσιφλίκια) που ανήκαν, συνήθως, σε Τούρκους και σπανιότερα σε Έλληνες. Η ζωή τους ήταν δύσκολη και στερημένη.

Τέλος, οι *απασχολούμενοι στο εμπόριο* και οι *ναύτες* γίνονταν περισσότεροι στον βαθμό που αναπτύσσονταν το εμπόριο και η ναυτιλία.

Κινήματα εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας Γύρω στις αρχές του 18ου αιώνα, οι Έλληνες στράφηκαν στη Ρωσία, που είχε στην περιοχή κοινά συμφέροντα με τα ελληνικά και ήταν ομόδοξη, ζητώντας τη βοήθειά της.

Έτσι, το 1770 έγινε, με ρωσική υποκίνηση, ελληνική επανάσταση με κέντρο την Πελοπόννησο. Η κινητοποίηση, ωστόσο, των Ελλήνων δεν ήταν η απαιτούμενη, ενώ και ο μικρός αριθμός ρωσικών πολεμικών πλοίων που συμμετείχαν, με επικεφαλής τους αδερφούς Ορλόφ, αποδείχτηκε ανεπαρ-

κής. Η επανάσταση, τα *Ορλοφικά* όπως ονομάστηκαν, καταπνίγηκε. Παρόμοια τύχη είχε και η ηρωική προσπάθεια του Έλληνα απεσταλμένου της Ρωσίας Λάμπρου Κατσώνη να ξεσηκώσει τους κατοίκους των νησιών του Αιγαίου.

Τέλος, οι κάτοικοι του Σουλίου, αυτόνομης περιοχής στην Ήπειρο, συγκρούστηκαν με τον Αλή πασά των Ιωαννίνων, αλλά, παρά τον αγώνα που έκαναν, υποχρεώθηκαν το 1803 να εγκαταλείψουν την περιοχή.

Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός Με αφετηρία τις παροικίες, ο ελληνισμός ήρθε σε επαφή με τις ιδέες του Διαφωτισμού. Οι έμποροι και γενικότερα οι Έλληνες που ταξίδευαν στην Ευρώπη έγιναν οι φορείς διάδοσης αυτών των ιδεών στον ελλαδικό χώρο. Καλλιεργήθηκε, λοιπόν, η αντίληψη ότι η λογική μπορεί όχι μόνο να εξηγήσει τον κόσμο αλλά και να τον αλλάξει. Η εκπαίδευση συνδέθηκε με τον αγώνα για ελευθερία.

Έτσι, διαμορφώθηκε, γύρω στα μέσα του 18ου αιώνα, ένα κίνημα που, επιδιώκοντας τη διάδοση των διαφωτιστικών ιδεών μεταξύ των Ελλήνων, αποσκοπούσε στην ιδεολογική προετοιμασία του αγώνα για την ελευθερία. Το

κίνημα αυτό, που αναπτύχθηκε κυρίως στις πα-
ροικίες και σε ορισμένα από τα μεγάλα εμπορι-
κά κέντρα του ελληνισμού (Σμύρνη, Ιωάννινα,
Χίος κτλ.), ονομάστηκε αργότερα *Νεοελληνικός*
Διαφωτισμός.

Οι Έλληνες υποστηρικτές του Διαφωτισμού θαύ-
μαζαν τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και τον συνέ-
δεαν με την ελευθερία, πίστευαν ότι η εκπαίδευση θα
έπρεπε να θεμελιώνεται στην ενασχόληση με τις θετι-
κές επιστήμες, να γίνεται στη λαϊκή γλώσσα και να
υπηρετεί την προοπτική του αγώνα για ελευθερία.

Βεβαίως, οι παραπάνω θέσεις δεν ήταν καθολι-
κά αποδεκτές. Ορισμένοι Έλληνες συντηρητικοί
λόγιοι, που συνήθως συνδέονταν με την εκκλη-
σία, απέρριπταν τις διαφωτιστικές ιδέες, έκριναν
ότι η εκπαίδευση πρέπει να βασίζεται σε εκκλη-
σιαστικά κείμενα, να περιορίζεται στη γνωριμία
με τη θρησκευτική, κυρίως, παράδοση και να γί-
νεται σε αρχαϊζουσα γλώσσα.

Ανάμεσα στους πολλούς Έλληνες λόγιους που υ-
ποθέτησαν τις ιδέες του Διαφωτισμού ξεχώρισαν ο
Ρήγας Βελεσπινλής και ο Αδαμάντιος Κοραΐς.

Ο **Ρήγας Βελεσπινλής** (1757-1798) πρότεινε, στη *Νέα Πολιτική Διοίκηση*, ένα έργο
έντονα επηρεασμένο από τις ριζοσπαστικές ιδέες των Γάλλων Ιακωβίνων, τη δημι-
ουργία μιας «Ελληνικής Δημοκρατίας» που θα απλωνόταν σε όλη τη Βαλκανική αντι-
καθιστώντας την Οθωμανική αυτοκρατορία και εξασφαλίζοντας ισονομία και ισοπο-
λιτεία στους κατοίκους της. Ο Ρήγας δοκίμασε να εφαρμόσει τα σχέδιά του, αλλά προ-
δόθηκε και πλήρωσε με τη ζωή του, αυτός και οι σύντροφοί του, το όραμά του. Λίγο
αργότερα το 1806, ο *Ανώνυμος* συγγραφέας του έργου *Ελληνική Νομαρχία* εμπνεόμε-
νος από το όραμα του Ρήγα υποστήριξε με πάθος ότι οι Έλληνες πρέπει να αγωνι-
στούν μόνοι τους για την ελευθερία τους.

Ο **Αδαμάντιος Κοραΐς** (1748-1833), υποστηρικτής των φιλελεύθερων ιδεών της
γαλλικής επανάστασης, θεωρούσε ότι οι Έλληνες, για να κερδίσουν την ελευθερία
τους, θα έπρεπε πρώτα να μορφωθούν. Αν και διαφωνούσε με τον εξαρχησμό της
γλώσσας, δεν δεχόταν αυτούσια τη δημοτική, από την οποία, όπως πίστευε, έπρεπε
να αφαιρεθούν κάποιες λαϊκές και ξένες λέξεις.

Άλλοι σημαντικοί διαφωτιστές ήταν οι Ιώσηπος Μοισιόδακας και Δημήτριος Κα-
ταρτζής, θερμότεροι υποστηρικτές της χρήσης της λαϊκής γλώσσας, ο Κωνσταντίνος Κού-
μας, μαχητικός υποστηρικτής της εισαγωγής νέων μεθόδων διδασκαλίας και ο Θεό-
φιλος Καΐρης, οπαδός των φιλελεύθερων ιδεών της γαλλικής επανάστασης.

3. Η «Νέα Πολιτική Διοίκηση», το σύνταγμα του Ρήγα (1797)

2. Τα φυσικά δίκαια είναι: πρώτον το να είμεθα όλοι ίσοι και όχι
ο ένας ανώτερος από τον άλλον· δεύτερον να είμεθα ελεύθεροι, και
όχι ο ένας σκλάβος του άλλου· τρίτον να είμεθα σίγουροι εις την
ζωήν μας και κανένας να μην ημπορή να μας την πάρη αδίκως και
κατά την φαντασίαν του· και τέταρτον, τα κτήματα οπού έχομεν κα-
νένας να μην ημπορή να μας τα εγγίξη, αλλ' να είναι ειδικά μας και
των κληρονόμων μας.

3. Όλοι οι άνθρωποι, Χριστιανοί και Τούρκοι, είναι ίσοι. [...]

Π. Κιτρομπλίδη (επιμ.), *Ρήγα Βελεσπινλή, Άπαντα τα σωζόμενα*, Βουλή των
Ελλήνων, Αθήνα 2000, τόμ. 5, σ. 36.

4. Η μόρφωση θα φέρει τους Έλληνες πιο κοντά στην ελευθερία

Ας εξετάσουμε τώρα τις αιτίες που κάνουν πιο εύκολη την εθني-
κή αποκατάσταση των Ελλήνων. Πρώτη, λοιπόν, είναι η πρόοδος
του γένους μας στα μαθήματα. Πόση διαφορά υπάρχει ανάμεσα
στη σημερινή κατάσταση που επικρατεί στην Ελλάδα και αυτή που
επικρατούσε πριν από δέκα χρόνια! [...] Δεν υπάρχει πόλη σήμερα
που να μην έχει δύο και τρία σχολεία. [...] Η Λογική και η Φυσική
άνοιξαν τα μάτια των περισσοτέρων.

Ανώνυμος, *Ελληνική Νομαρχία* (1806), Κάλβος, Αθήνα 1980, σ. 165
(απόδοση στη νέα ελληνική: οι συγγραφείς).

3. Ο Ρήγας και ο Κοραΐς
ανασπώνουν την Ελλάδα. Αλληγορική
εικόνα που σκοπό είχε να υπογραμμίσει
τη συμβολή των δύο διαφωτιστών
στην αναγέννηση του ελληνισμού.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Αφού μελετήσετε την πηγή 1, προσπαθήστε να ερμηνεύσετε την κυριαρχία της ελληνικής γλώσσας στα Βαλκάνια μετά τα μέσα του 18ου αιώνα.
2. Να μελετήσετε την πηγή 2 και να παρουσιάσετε τις μεταβολές που έφερε ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός στην εκπαιδευτική πραγματικότητα του ελληνισμού.
3. Αφού μελετήσετε ξανά τη Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη της γαλλικής επανάστασης (ενότητα 3, πηγή 1), να αναζητήσετε επιδράσεις της στις πολιτικές απόψεις του Ρήγα όπως αυτές διατυπώνονται στην πηγή 3.

Τα επαναστατικά κινήματα των ετών 1820-1821 στην Ευρώπη

Οι ευρωπαϊκοί λαοί αμφισβήτησαν από νωρίς τις αποφάσεις του συνεδρίου της Βιέννης (1815) διατυπώνοντας πολιτικές και εθνικές διεκδικήσεις.

Πολιτικές διεκδικήσεις Σε πολιτικό επίπεδο προβάλλονταν τα αιτήματα της παραχώρησης συντάγματος, της θέσπισης κοινοβουλευτικών θεσμών, της αναγνώρισης ατομικών ελευθεριών και πολιτικών δικαιωμάτων. Στη βάση αυτή μορφοποιήθηκαν τρία κύρια πολιτικά ρεύματα, που αμφισβητούσαν τις αποφάσεις των ηγεμόνων της Ευρώπης, το καθένα από τη δική του σκοπιά και με τον δικό του τρόπο.

Οι *μετριοπαθείς φιλελεύθεροι* επιδίωκαν την καθιέρωση συνταγματικών μοναρχιών στις οποίες εκλογικό δικαίωμα θα είχαν μόνο όσοι διέθεταν κάποια περιουσία, όπως συνέβαινε στην Αγγλία.

Οι *ριζοσπάστες δημοκρατικοί* προσδοκούσαν την εγκαθίδρυση αβασιλευτων δημοκρατιών που θα αναγνώριζαν πολιτικά δικαιώματα σε όλους ανεξαιρέτως τους ενήλικους άνδρες και θα προστάτευαν τις αδύναμες κοινωνικές ομάδες.

Οι *σοσιαλιστές*, που εμφανίστηκαν μετά το 1850, θεωρούσαν ότι η καταλληλότερη μορφή πολιτικής οργάνωσης θα ήταν ένα καθεστώς οικονομικής και κοινωνικής ισότητας.

Εθνικές διεκδικήσεις και η αρχή των εθνοτήτων Οι εθνικές διεκδικήσεις προέκυψαν ως αποτέλεσμα της σταδιακής συνειδητοποίησης των *εθνών* (βλέπε γλωσσάριο). Στην Ευρώπη του 1815, πληθυσμοί που θεωρούσαν τους εαυτούς τους έθνη δεν διέθεταν κράτη, είτε γιατί ζούσαν σε μεγάλες πολυεθνικές αυτοκρατορίες (κυρίως στην Αυστριακή και στην Οθωμανική) είτε γιατί ζούσαν διάσπαρτοι σε διάφορα κράτη (γερμανικό, ιταλικό και πολωνικό έθνος).

Η επιδίωξη συγκέντρωσης όλων των ομοεθνών σε ένα κράτος γέννησε την *αρχή των εθνοτήτων*: σύμφωνα με αυτή, πληθυσμοί που ανήκουν στο ίδιο έθνος έχουν το δικαίωμα να ιδρύσουν ενιαίο κράτος και πληθυσμοί έθνους διαφορετικού από εκείνο που αποτελεί την πλειονότητα των κατοίκων ενός κράτους έχουν το δικαίωμα να αποσχιστούν. Τα όρια του κράτους πρέπει να συμπίπτουν με τα όρια του έθνους.

Οι παραπάνω θέσεις αντιλούνταν κυρίως από δύο πηγές.

Η μία ήταν η γαλλική επανάσταση, που από τα πρώτα βήματά της αναγνώρισε το έθνος ως πηγή όλων των εξουσιών σε μια πολιτεία, διακηρύσσοντας ότι η βούληση των λαών είναι αυτή που πρέπει να καθορίζει το μέλλον τους και όχι οι αποφάσεις του ηγεμόνα. Οι ιδέες αυτές διαδόθηκαν σε ολόκληρη την Ευρώπη την περίοδο 1789-1815.

Η άλλη πηγή του εθνικού αισθήματος ήταν η άρνηση της γαλλικής κυριαρχίας ενισχυμένη από μια ισχυρή τάση επιστροφής στις παραδόσεις. Στον γερμανικό χώρο, όπου κυρίως αναπτύχθηκε αυτή η αντίληψη στα χρόνια της ναπολεόντειας κατοχής, διατυπώθηκε η θέση ότι το έθνος είναι μια διαχρονική κοινότητα βασισμένη σε τρία, κυρίως, στοιχεία:

- την *ιστορία*, η οποία βιώθηκε ως ένα εξιδανικευμένο παρελθόν που χάνεται στα βάθη των αιώνων και πιστοποιεί την κοινή προέλευση των μελών του έθνους,

- τη *γλώσσα*, της οποίας φιλόλογοι και γλωσσολόγοι πάσχισαν να βρουν τις αρχέγονες μορφές και την οποία συγγραφείς ανέλαβαν να διαδώσουν· κάποιες φορές, μάλιστα, το εθνικό αίσθη-

1. Δύο διαφορετικές αντιλήψεις για το έθνος

α. «Στο έθνος ανήκουν όλοι όσοι αισθάνονται ότι ανήκουν σε αυτό»

Το έθνος είναι η συνένωση όλων των ανθρώπων, όσων ζουν μαζί, είτε λόγω γλώσσας είτε λόγω ορισμένων γεωγραφικών παραγόντων, είτε λόγω του ρόλου που τους όρισε η ιστορία, και αναγνωρίζουν την ίδια αρχή και βαδίζουν για την επίτευξη ενός κοινού σκοπού. Πατρίδα είναι, πρώτα απ' όλα, η συνειδηση της πατρίδας. Τζουζέπε Μασίνι, Ιταλός πολιτικός.

Πηγή: <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/>

β. «Το έθνος υπήρχε πάντα, ανεξάρτητα από το τι αισθάνονταν οι άνθρωποι»

Τα πρώτα, τα γνήσια και αληθινά εθνικά σύνορα των κρατών είναι, αναμφίβολα, τα εσωτερικά σύνορα των ανθρώπων. Όλοι όσοι μιλούν την ίδια γλώσσα συνδέονται μεταξύ τους με ένα πλήθος αόρατων δεσμών από την ίδια τη φύση, πράγμα που συνέβαινε πολύ πριν αρχίσει οποιαδήποτε ανθρώπινη δραστηριότητα, καταλαβαίνουν ο ένας τον άλλον και έχουν τη δύναμη να συνεχίζουν να αλληλοκαταλαβαίνονται όλο και πιο καθαρά και αποτελούν εκ φύσεως ένα ενιαίο και αδιάσπαστο σύνολο. [...] Από αυτά τα εσωτερικά σύνορα, που χαράσσονται από την πνευματική φύση του ανθρώπου καθεαυτού, προκύπτει ως συνέπεια η διαμόρφωση των εξωτερικών συνόρων [...]

Γιόχαν Φίχτε, Γερμανός φιλόσοφος.

Πηγή: <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/>

μα σφυρηλατήθηκε μέσα από την υπεράσπιση της γλώσσας και με τους αγώνες εναντίον του κατακτητή για το δικαίωμα χρησιμοποίησής της και

- τη *θρησκεία*, όταν ο κυρίαρχος ήταν αλλόθρησκος, όπως στην περίπτωση των Βαλκανίων όπου χριστιανοί ήταν υποταγμένοι στους Οθωμανούς, που ήταν μουσουλμάνοι.

Οι πολιτικές και εθνικές διεκδικήσεις γέννησαν, την περίοδο 1815-1848, τρία μεγάλα επαναστατικά κύματα στην Ευρώπη: των ετών 1820-1821, του 1830 και του 1848.

Οι επαναστάσεις των ετών 1820-1821 Οι ρυθμίσεις του συνεδρίου της Βιέννης αμφισβητήθηκαν για πρώτη φορά οργανωμένα με το επαναστατικό κύμα των ετών 1820-1821. Γεωγραφικά περιορίστηκε στη νότια, μεσογειακή Ευρώπη και σ' αυτό εντάσσονται οι επαναστάσεις στην Ισπανία (1820), στην Ιταλία (1820-1821) και στην Ελλάδα (1821).

Η *επανάσταση στην Ισπανία* (1820) ξεκίνησε από στρατιωτικές μονάδες που στασίασαν κατά του αυταρχικού βασιλιά Φερδινάνδου Ζ' απαιτώντας την επαναφορά του συντάγματος του 1812 που είχε επιβληθεί από τον Ναπολέοντα. Ακολούθησε εμφύλιος πόλεμος μέχρι το 1823, οπότε, μετά από σχετική απόφαση και εντολή της Ιερής Συμμαχίας, γαλλικός στρατός κατέπνιξε την επανάσταση. Η επαναστατική αναταραχή στην Ισπανία πυροδότησε σειρά απελευθερωτικών επαναστάσεων στη Λατινική Αμερική.

Οι *επαναστάσεις στην Ιταλία* (1820-1821), που τότε ήταν χωρισμένη σε πολλά μικρά κράτη, οργανώθηκαν από *καρμπονάρους* (βλέπε γλωσσάριο), ξεκίνησαν από το βασίλειο της Νεάπολης και της Σικελίας (σημερινή νότια Ιταλία) το 1820, στρέφονταν κατά της αυστριακής κυριαρχίας και διεκδικούσαν εθνική ελευθερία και συνταγματικές μεταρρυθμίσεις. Ο επαναστατικός αναβρασμός συνεχίστηκε μέχρι το 1821, οπότε η επέμβαση αυστριακού στρατού, που ενεργούσε με εντολή της Ιερής Συμμαχίας, είχε ως αποτέλεσμα την καταστολή της επανάστασης. Σχεδόν ταυτόχρονα, στο βασίλειο του Πεδεμοντίου (σημερινή βορειοδυτική Ιταλία) ξέσπασε επανάσταση με τα ίδια αιτήματα, που είχε, όμως, και την ίδια τύχη.

Η *επανάσταση στην Ελλάδα* (1821) ήταν το πρώτο εθνικό κίνημα του 19ου αιώνα που έμελλε να πετύχει, καταλήγοντας στη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους. Υπήρξε, λοιπόν, ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της εποχής της.

2. Η γαλλική επανάσταση

Μπέρα των επαναστάσεων του 19ου αιώνα

Αντίθετα από ό,τι συνέβαινε με τις επαναστάσεις στο τέλος του 18ου αιώνα, οι επαναστάσεις της μεταναπολεόντειας περιόδου ήταν εσκεμμένες ή ακόμη και προγραμματισμένες. Γιατί το καταπληκτικότερο κληροδότημα της ίδιας της γαλλικής επανάστασης ήταν τα πρότυπα και τα οργανωτικά σχήματα της πολιτικής αναταραχής που αυτή καθιέρωσε για τη γενική χρήση των απανταχού επαναστατών.

E.J. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων*, μτφρ. Μ. Οικονομοπούλου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σ. 154.

Καρμπονάρους οδηγούνται σιδηροδρόμοι σε δίκη μετά τις αποτυχημένες επαναστάσεις των ετών 1820-1821 στην Ιταλία.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι τα ιστορικά γεγονότα διαμορφώνονται αποκλειστικά και μόνο από τη βούληση των ισχυρών. Οι πολιτικές εξελίξεις στην Ευρώπη αμέσως μετά το συνέδριο της Βιέννης επιβεβαιώνουν ή διαψεύδουν αυτή την άποψη; Να τεκμηριώσετε τη θέση σας.
2. Να μελετήσετε τις πηγές 1α και 1β. Κατόπιν να κάνετε άσκηση (σε σχήμα) άστρου τοποθετώντας στο κέντρο την έννοια «έθνος».
3. Αφού μελετήσετε την πηγή 2, να αναφερθείτε στη σχέση των επαναστάσεων των ετών 1820-1821 με τη γαλλική επανάσταση του 1789.

Η Φιλική Εταιρεία και η κήρυξη της ελληνικής επανάστασης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες

1. Τα σύμβολα της Φιλικής Εταιρείας.

Η ίδρυση και η ανάπτυξη της Φιλικής Εταιρείας Η Φιλική Εταιρεία ήταν μια μυστική οργάνωση που δημιουργήθηκε το 1814 στην Οδησό της Ρωσίας με σκοπό την προετοιμασία του ένοπλου αγώνα των Ελλήνων για ανεξαρτησία. Άλλες οργανώσεις, που είχαν προηγηθεί, δεν έθεταν ως πρώτο στόχο την επανάσταση, αλλά την απόκτηση παιδείας. Πρωτεργάτες της Φιλικής Εταιρείας υπήρξαν οι Νικόλαος Σκουφάς, Αθανάσιος Τσακάλωφ, Εμμανουήλ Ξάνθος και Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος.

Προκειμένου να επιτύχουν τους στόχους τους, οι Φιλικοί θα έπρεπε να κάνουν τεράστιες οργανωτικές προσπάθειες, καθώς ο ελληνισμός ήταν διάσπαρτος σ' έναν ευρύ γεωγραφικό χώρο, και να δράσουν με μεγάλη μυστικότητα, ώστε να μη γίνουν αντιληπτοί από την οθωμανική διοίκηση αλλά και από τις ευρωπαϊκές απολυταρχίες. Ακόμη, θα έπρεπε να υπερνικήσουν τους δισταγμούς εκείνων των Ελλήνων που είχαν δει προγενέστερα επαναστατικά κινήματα να αποτυγχάνουν και να κινητοποιήσουν ανθρώπους προερχόμενους από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, με διαφορετικά οικονομικά-κοινωνικά συμφέροντα και επιδιώξεις.

Από την άλλη πλευρά, πάντως, το έργο των Φιλικών ευνοούνταν από το ότι η Οθωμανική αυτοκρατορία αντιμετώπιζε σοβαρά εσωτερικά προβλήματα, από τη διάδοση μεταξύ των Ελλήνων των ιδεών της γαλλικής επανάστασης και από το γεγονός ότι για σημαντικό τμήμα του ελληνισμού ήταν, πλέον, ώριμο αίτημα η δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Η Φιλική Εταιρεία υιοθέτησε το οργανωτικό πρότυπο μυστικών εταιρειών, όπως οι καρμπονάροι (βλέπε γλωσσάριο), που δρούσαν τότε στην Ευρώπη. Τα υποψήφια μέλη δοκιμάζονταν για ένα διάστημα και στη συνέχεια εντάσσονταν στην οργάνωση, αφού ορκίζονταν πίστη και αφοσίωση σε αυτή. Για τους παραβάτες η προβλεπόμενη τιμωρία ήταν ο θάνατος. Οι Φιλικοί χρησιμοποιούσαν ψευδώνυμα και επικοινωνούσαν με κρυπτογραφικό αλφάβητο.

Μέχρι τα 1817-1818, η Φιλική Εταιρεία απευθυνόταν, κυρίως, σε πλούσιους Έλληνες εμπόρους, προκειμένου να εξασφαλιστούν τα οικονομικά μέσα για την ανάπτυξή της. Ωστόσο, οι περισσότεροι από αυτούς ήταν αρνητικοί. Κατόπιν, όταν η Φιλική Εταιρεία άρχισε να απευθύνεται σε όλες τις κοινωνικές ομάδες του ελληνισμού, ιδίως σε μικρεμπόρους και διανοούμενους, αναπτύχθηκε γρήγορα. Γυναίκες γίνονταν δεκτές μόνο κατ' εξαίρεση.

Η ηγεσία της Φιλικής Εταιρείας, η Αόρατη Αρχή, παρέμενε μυστική και αφηνόταν, σκόπιμα, να εννοηθεί ότι αποτελούνταν από ισχυρά πρόσωπα. Καθώς ο καιρός περνούσε, οι ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας, καταλαβαίνοντας ότι τα άσημα ονόματά τους δύσκολα θα ενέπνεαν τους συμπατριώτες τους, αποφάσισαν να αναθέσουν την ηγεσία σε ένα γνωστό Έλληνα. Αρχικά, απευθύνθηκαν στον Ιωάννη Καποδίστρια, τότε υπουργό Εξωτερικών της Ρωσίας, αλλά εκείνος αρνήθηκε θεωρώντας ότι οι συνθήκες δεν ήταν ακόμη ώριμες για επανάσταση. Τελικά, η ηγεσία ανατέθηκε στον Αλέξανδρο Υψηλάντη, ανώτερο αξιωματικό του ρωσικού στρατού, που τότε ανακηρύχθηκε Γενικός Επίτροπος της Αρχής.

2. Αλέξανδρος Υψηλάντης

1. Ο όρκος των Φιλικών (αποσπάσματα)

Ορκίζομαι ενώπιον του αληθινού Θεού οικειοθελώς, ότι θέλω είμαι επί ζωής μου πιστός εις την Εταιρείαν κατά πάντα. Να μη φανερώσω το παραμικρόν από τα σημεία και λόγους της, μήτε να σταθώ κατ' ουδένα λόγον η αφορμή τού να καταλάβωσιν άλλοι ποτέ ότι γνωρίζω τι περί τούτων, μήτε εις συγγενείς μου, μήτε εις πνευματικόν, μήτε εις φίλον μου. [...]

Τέλος πάντων ορκίζομαι εις σε, ω Ιερά Πατρίς [...] και εις την μέλλουσαν ελευθερίαν των ομογενών μου, ότι αφιερώνομαι όλος εις σε. Εις το εξής συ θέλεις είσαι η αιτία και ο σκοπός των διαλογισμών μου. Το όνομά σου ο οδηγός των πράξεών μου, και η ευτυχία σου η ανταμοιβή των κόπων μου. [...]

Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας* (1834), Γκράφια, Αθήνα 1971, σ. 17

2. Μία από τις επαναστατικές προκηρύξεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη (αποσπάσματα)

ΜΑΧΟΥ ΥΠΕΡ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΔΟΣ

Η ώρα ήλθεν, ω Άνδρες Έλληνες! Προ πολλού οι λαοί της Ευρώπης, πολεμούντες υπέρ των ιδίων Δικαιωμάτων και ελευθερίας αυτών, μας προσκάλουν εις μίμησιν [...]

Οι φωτισμένοι λαοί της Ευρώπης [...] πλήρεις ευγνωμοσύνης διά τας προς αυτούς των Προπατόρων μας ευεργεσίας, επιθυμούσι την ελευθερίαν της Ελλάδος.

Ημείς φαινόμενοι άξιοι της προπατορικής αρετής και του παρόντος αιώνος, είμεθα Εύελπει, να επιτύχωμεν την υπεράσπισιν αυτών και βοήθειαν· πολλοί εκ τούτων φιλελεύθεροι θέλουσιν έλθη, διά να συναγωνισθώσι με ημάς. Κινηθήτε, ω φίλοι, και θέλετε ιδή μίαν Κραταιάν δύναμιν να υπερασπισθή τα δικάιά μας! [...]

Ας καλέσωμεν λοιπόν εκ νέου, ω Ανδρείοι και μεγαλόψυχοι Έλληνες, την ελευθερίαν εις την κλασσικήν γην της Ελλάδος!

Εις τα όπλα λοιπόν φίλοι, η Πατρίς μάς προσκαλεί!

Αλέξανδρος Υψηλάντης

Την 24ην Φεβρουαρίου 1821.

Εις το γενικόν στρατόπεδον του Ιασιού.

Πηγή: Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, Μέλισσα, Αθήνα 1956-1960, τόμ. 1, σ. 103-106.

3. Π. φον Ες, *Ο Ιερός Λόχος μάχεται στο Δραγατσάνι*.

Η κήρυξη της ελληνικής επανάστασης στις Ηγεμονίες Η επανάσταση αποφασίστηκε να ξεκινήσει από τις παραδουναβίες ηγεμονίες (σημερινή Ρουμανία), γιατί εκεί δεν υπήρχε τουρκικός στρατός (σύμφωνα με παλαιότερες ρωσοτουρκικές συνθήκες), αλλά και γιατί λίγο βορειότερα βρισκόταν ρωσικός στρατός, που υπήρχε ελπίδα ότι θα βοηθούσε.

Παράλληλα, προσεγγίστηκαν διάφοροι βαλκάνιοι ηγέτες για να εξασφαλιστεί η συμμετοχή τους στην επανάσταση. Ο Σέρβος ηγέτης Καραγεώργεβιτς έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας· οι οθωμανικές αρχές, ωστόσο, τον συνέλαβαν και τον εκτέλεσαν. Ο Βλαντιμυρέσκου, τοπικός ηγέτης στις Ηγεμονίες, συμμετείχε, αλλά μόνο στην αρχή.

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, ξεκινώντας από ρωσικό έδαφος, πέρασε τον ποταμό Προύθο, μπήκε στις Ηγεμονίες και στις 24 Φεβρουαρίου 1821 κήρυξε την επανάσταση στο Ιάσιο της Βλαχίας (σημερινή Ρουμανία). Κυκλοφόρησε προκηρύξεις με τις οποίες κήρυττε την επανάσταση, αφήνοντας να εννοηθεί ότι πίσω απ' αυτή βρισκόταν η Ρωσία. Παράλληλα, συγκροτούσε το στράτευμά του.

Γρήγορα, όμως, προέκυψαν σοβαρά προβλήματα. Οι πλούσιοι Έλληνες των Ηγεμονιών δεν ανταποκρίθηκαν υλικά και η στρατολόγηση δεν προχωρούσε. Ο τσάρος αποκήρυξε την επανάσταση και επέτρεψε την είσοδο τουρκικού στρατού στις Ηγεμονίες για την καταστολή της. Ο πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ πιεζόμενος από τον σουλτάνο αφόρισε όσους συμμετείχαν στο κίνημα. Επιπλέον, ο Βλαντιμυρέσκου θεωρήθηκε προδότης και με εντολή της Φιλικής Εταιρείας εκτελέστηκε.

Παρά τις δυσκολίες ο Υψηλάντης συνέχισε τον αγώνα. Η κρίσιμη μάχη δόθηκε στο Δραγατσάνι (7 Ιουνίου 1821), όπου και διακρίθηκε ιδιαίτερα, ο Ιερός Λόχος, μια μονάδα που είχε συγκροτηθεί από εθελοντές σπουδαστές. Η ήττα, ωστόσο, δεν αποφεύχθηκε. Ο Υψηλάντης πέρασε στην Αυστρία όπου οι αρχές τον συνέλαβαν. Ο τραγικός επίλογος γράφτηκε λίγους μήνες αργότερα, όταν ένα τελευταίο απομονωμένο τμήμα αγωνιστών με επικεφαλής τους οπλαρχηγούς Γιωργάκη Ολύμπιο και Ιωάννη Φαρμάκη εγκλωβίστηκε στη μονή Σέκκου. Τότε, ο Ολύμπιος αποφάσισε να ανατιναχθεί μαζί με τους συμπολεμιστές του, ενώ ο Φαρμάκης, μετά από σκληρή αντίσταση δύο εβδομάδων, πιάστηκε αιχμάλωτος και αποκεφαλίστηκε.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Αφού μελετήσετε την πηγή 1, να συνθέσετε σύντομο κείμενο στο οποίο θα παρουσιάζετε τις κύριες επιδιώξεις και τις αρχές λειτουργίας της Φιλικής Εταιρείας.
2. Να μελετήσετε την επαναστατική προκήρυξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη (πηγή 2) και να καταγράψετε τα κύρια επιχειρήματα με τα οποία αυτή προτρέπει σε επανάσταση.

Η εξέλιξη της ελληνικής επανάστασης (1821-1827)

Η ευνοϊκή συγκυρία Οι προϋποθέσεις για την επιτυχία της ελληνικής επανάστασης ήταν σαφώς καλύτερες στο νότιο ελλαδικό χώρο, όπου οι ελληνικοί πληθυσμοί ήταν πυκνότεροι και η παρουσία οθωμανικού στρατού δεν ήταν ιδιαίτερα ισχυρή, ενώ τη δεδομένη στιγμή (1820-1822) μεγάλο μέρος των οθωμανικών δυνάμεων ήταν απασχολημένο στον πόλεμο εναντίον του Αλή πασά της Ηπείρου. Ακόμη, εδώ πολυάριθμοι Φιλικοί προετοίμαζαν και ανέμεναν τον ξεσηκωμό, υπήρχαν ένοπλα σώματα Ελλήνων (κλέφτες), ελληνικά εμπορικά σκάφη, που τότε ήταν εφοδιασμένα με κανόνια, ενώ πολλοί Έλληνες διέθεταν σημαντική εμπειρία ένοπλων συγκρούσεων τόσο στην ξηρά (στρατιώτες στις ένοπλες δυνάμεις του Αλή πασά και στον αγγλικό στρατό των Επτανήσων) όσο και στη θάλασσα (ναύτες στο τουρκικό πολεμικό ναυτικό, αλλά και σε εμπορικά πλοία που είτε συγκρούονταν με πειρατές είτε ασκούσαν πειρατεία). Επιπλέον, τα ορεινά εδάφη της Πελοποννήσου και της Στερεάς διευκόλυναν τον κλεφτοπόλεμο.

Επαναστατικές εστίες Επαναστάσεις ξέσπασαν τον Μάρτιο του 1821 σε διάφορα σημεία της Πελοποννήσου και στη συνέχεια στη Στερεά Ελλάδα, στην Κρήτη, στα νησιά του Αιγαίου, στη Θεσσαλία, στην Ήπειρο, στη Μακεδονία και στη Θράκη. Επαναστατικές κινήσεις έγιναν, επίσης, στην Κύπρο και στη Μ. Ασία. Γρήγορα, ωστόσο, φάνηκε ότι η απελευθέρωση μιας τόσο μεγάλης περιοχής ξεπερνούσε τις δυνατότητες του ελληνισμού. Ειδικά στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία, που είναι σε μεγάλο βαθμό πεδινές, καθώς και στη Θράκη, στην Κύπρο και στη Μ. Ασία, όπου ήταν εύκολο να φτάσει γρήγορα τουρκικός στρατός, η καταστολή ήταν άμεση. Τελικά, η επανάσταση εδραιώθηκε στην Πελοπόννησο, στη Στερεά Ελλάδα και σε ορισμένα νησιά του Αιγαίου. Οι δυνάμεις των επαναστατών αποτελούνταν από αγωνιστές που ακολουθούσαν κάποιον οπλαρχηγό δίχως να υπάρχει κεντρική ηγεσία.

1. Θ. Βρυζάκης, *Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός ευλογεί τη σημαία της επανάστασης (φανταστική σύνθεση)*. Αν και ο Αγώνας είχε ξεκινήσει λίγες μέρες νωρίτερα, η 25η Μαρτίου ορίστηκε το 1838 ως εθνική επέτειος για να συνδεθεί η κήρυξη της Επανάστασης με τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου.

Οι πρωταγωνιστές Από τους χιλιάδες Έλληνες που συμμετείχαν στην επανάσταση ξεχώρισαν, χάρη στις στρατιωτικές ηγετικές τους ικανότητες, οι Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, Γεώργιος Καραϊσκάκης, Οδυσσέας Ανδρούτσος και Μάρκος Μπότσαρης στη στεριά, καθώς και οι Κωνσταντίνος Κανάρης και Ανδρέας Μιαούλης στη θάλασσα. Ηγετικό ρόλο έπαιξαν και δύο γυναίκες, η Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα και η Μαντώ Μαυρογένους.

Η φάση των επιτυχιών (1821-1824) Αρχικά, οι επαναστάτες περιόρισαν τους Τούρκους στα κατά τόπους φρούρια. Παράλληλα, καταλήφθηκαν από τους Έλληνες πόλεις της Πελοποννήσου, όπως η Καλαμάτα και η Πάτρα. Οι οθωμανικές αρχές απάντησαν με σκληρά αντίποινα σε βάρος Ελλήνων αμάχων

2. Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ο θρυλικός «γέρος του Μοριά», ηγετική φυσιογνωμία της επανάστασης του 1821.

1. Οι αρχές της ελληνικής επανάστασης

Οι περισσότεροι από αυτούς [ενν. τους Έλληνες] στην αρχή της επανάστασης ήσαν χωρίς άρματα [...] και οι σημαίες των περισσότερων ήσαν τσεμπέρες των γυναικών των. Ερωτούσαν οι απλοί Έλληνες τότε ο ένας τον άλλον διά τι εμαζώχθησαν εδώ και τι θα κάμωμεν. [...] Οι Έλληνες εις την αρχήν της επαναστάσεως αυτομάτως εσυναθροίζοντο εις τα στρατόπεδα [...]. Έπειτα όμως ο Κολοκοτρώνης επηρολάμβανε και τους εσυνάθροιζε διά διαταγής αυτού, ή της κυβερνήσεως, και δεν τους άφηνε να συνέρχωνται αυτομάτως, διότι εφοβείτο την ραδιουργίαν και την λιποταξίαν και ήθελε να τους έχη όλους υπό επιτήρησιν.

Φωτάκος (Φώπιος Χρυσανθακόπουλος), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα 1858, τόμ. Α', σ. 81.

στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη, στη Θράκη, στην Κύπρο και αλλού. Στη διάρκεια τους απαχονίστηκε ο πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ (10 Απριλίου 1821).

Η επανάσταση, ωστόσο, δεν κάμφθηκε. Τουρκικά στρατεύματα που μετέβαιναν στην Πελοπόννησο για να την καταπνίξουν συνάντησαν ισχυρή και γενναία αντίσταση σε διάφορα σημεία της Στερεάς Ελλάδας (Αλαμάνο, Γραβιά, Βασιλικά και αλλού) από τις δυνάμεις οπλαρχηγών όπως ο Αθανάσιος Διάκος και ο Οδυσσεύς Ανδρούτσος. Σε μια από αυτές τις μάχες σκοτώθηκε πολεμώντας και ο επίσκοπος Σαλώνων Ησαΐας. Την ίδια στιγμή ενισχύονταν οι ελληνικές θέσεις στην Πελοπόννησο. Γεγονός-σταθμός υπήρξε η άλωση της Τριπολιτσάς (23 Σεπτεμβρίου 1821), διοικητικού κέντρου της Πελοποννήσου, από δυνάμεις με επικεφαλής τον Θ. Κολοκοτρώνη.

Παράλληλα, στη θάλασσα οι ελληνικές δυνάμεις παρεμπόδιζαν τις κινήσεις του τουρκικού στόλου, υποστήριζαν τις χερσαίες δυνάμεις και συμμετείχαν σε πολιορκίες παραλιακών φρουριών.

Οι Τούρκοι, θέλοντας να σπεύρουν τον πανικό, κατέλαβαν τη Χίο (Πάσχα 1822) και κατέσφαξαν τον ελληνικό πληθυσμό της (23.000 νεκροί και 47.000 αιχμάλωτοι), γεγονός που προκάλεσε μεγάλη συγκίνηση στην Ευρώπη. Σε απάντηση, ο Κ. Κανάρης και οι άνδρες του ανατίναξαν, λίγο αργότερα, την τουρκική ναυαρχίδα στο λιμάνι της Χίου.

Συγχρόνως, ελληνικές δυνάμεις, υπό την ηγεσία του Θ. Κολοκοτρώνη, διέλυσαν στα Δερβενάκια της Αργολίδας (25-28 Ιουλίου 1822) τη στρατιά του Δράμαλη που είχε φτάσει στην Πελοπόννησο με σκοπό την ανακατάληψη της Τριπολιτσάς.

Το 1823 σκοτώθηκε, πολεμώντας λίγο έξω από το Καρπενήσι, ο Μάρκος Μπότσαρης.

Το 1824 ο σουλτάνος ήρθε σε συμφωνία με τον ηγεμόνα της Αιγύπτου Μοχάμετ Άλι, προσφέροντάς του, σε περίπτωση καταστολής της επανάστασης, την Κρήτη και την Πελοπόννησο. Πράγματι, αιγυπτιακός στρατός κατέπνιξε την επανάσταση στην Κρήτη και κατέστρεψε την Κάσο, ενώ τουρκικές δυνάμεις έκαναν το ίδιο στα Ψαρά.

Η ελληνική απάντηση δόθηκε στη ναυμαχία του Γέροντα (29 Αυγούστου 1824), στην οποία ελληνικές ναυτικές δυνάμεις με επικεφαλής τον Α. Μιαούλη κατάφεραν ισχυρό χτύπημα στον τουρκοαιγυπτιακό στόλο.

Η φάση της κάμψης (1825-1827) Στις αρχές του 1825 ο Ιμπραήμ, θετός γιος του Μοχάμετ Άλι της Αιγύπτου, αποβιβάστηκε στην Πελοπόννησο επικεφαλής ενός καλά οργανωμένου τακτικού στρατού. Χωρίς σοβαρή αντίσταση από τις ελληνικές δυνάμεις, που ήταν καταπονημένες από τον εμφύλιο πόλεμο (βλέπε επόμενη ενότητα), ανακατέλαβε μεγάλο τμήμα της Πελοποννήσου. Η ηρωική προσπάθεια του Παπαφλέσσα να τον σταματήσει (μάχη στο Μανιάκι, 20 Μαΐου 1825) δεν είχε αποτέλεσμα. Μόνο στους Μύλους, περιοχή κοντά στο Άργος, οι Δημήτριος Υψηλάντης, Κωνσταντίνος Μαυρομιχάλης και Μακρυγιάννης κατάφεραν να πλήξουν τις δυνάμεις του Ιμπραήμ (13 Ιουνίου 1825). Παράλληλα, τουρκικές και αιγυπτιακές δυνάμεις είχαν αρχίσει την πολιορκία

3. Ν. Λύτρας, *Η ανατίναξη της τουρκικής ναυαρχίδας στη Χίο από τον Κ. Κανάρη και άνδρες του.*

4. Παπαφλέσσας

2. Η πείνα βασανίζει τους αγωνιστές του Μεσολογγίου

Αρχίσαμεν, περί τας 15 Μαρτίου, τας πικραλήθραις, χορτάρι της θαλάσσης το εβράζαμεν πέντε φοραίς έως ότου έβγαιεν η πικράδα, και το ετρώγαμεν με ξειδι και λάδι ωσάν σαλάτα, και με ζουμί από καβούρους ανακατωμένον και τούτο. Εδόθησαν και εις τους ποντικούς, πλην ήτον ευτυχής όστις εδύνατο να πιάση έναν. Βατράχους δεν είχαμεν, κατά δυστυχίαν. Από την έλλειψην της θροφής αύξαναν αι ασθένειαί, πονόστομος και αρθρίτις. Εις τοιαύτην κατάστασιν ευρισκόμασθον όταν μας έφθασεν γράμμα των απεσταλμένων μας εις Ναύπλιον συσταίνον και να φάγωμεν (εν ανάγκη) ένας τον άλλον. [...] Εκείνην την ημέραν ένας Κραβαρίτης έκοψεν κρέας από το μηρί ενός φονευμένου και το έφαγεν.

Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων. Από τα 1821 μέχρι των 1833*, επιμ. Γ. Βλαχογιάννης, Αθήνα 1939, τόμ. Β΄, σ. 256.

του Μεσολογγίου (Απρίλιος 1825-Απρίλιος 1826), η οποία τερματίστηκε τη νύχτα της 10ης προς την 11η Απριλίου 1826 με την ηρωική έξοδο των πολιορκημένων Ελλήνων, που κατέληξε σε σφαγή, γεγονός που προκάλεσε τεράστια συγκίνηση σε ολόκληρη την Ευρώπη.

Η επανάσταση κινδύνευε άμεσα να καμφθεί. Μόνο στη Στερεά Ελλάδα δυνάμεις με επικεφαλής τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, μία από τις σημαντικότερες στρατιωτικές φυσιογνωμίες του Αγώνα, πραγματοποιούσαν ακόμη επιχειρήσεις. Ενώ, όμως, οι Έλληνες μάχονταν κατά τουρκικών δυνάμεων που πολιορκούσαν την Ακρόπολη της Αθήνας, ο Καραϊσκάκης σκοτώθηκε (23 Απριλίου 1827). Ο θάνατός του και η κατάληψη της Ακρόπολης, λίγο μετά, από τους Τούρκους ενίσχυσαν την αίσθηση ότι η επανάσταση έσβηνε.

Παράλληλα, οι Δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία), παρακινήμενες από δικούς τους λόγους, αποφάσισαν (συνθήκη του Λονδίνου, 6 Ιουλίου 1827) την ειρήνευση και τη δημιουργία ελληνικού κράτους. Ήταν μια απόφαση που άλλαξε ουσιαστικά τα δεδομένα του ελληνικού ζητήματος. Η επανάσταση, ωστόσο, δεν είχε ακόμη τελειώσει.

5. Θ. Βρυζάκης, Η έξοδος του Μεσολογγίου.

6. Μάρκος Μπότσαρης

7. Γεώργιος Καραϊσκάκης

8. Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Αφού μελετήσετε την πηγή 1, προσπαθήστε να παρουσιάσετε σε σύντομο κείμενο την ατμόσφαιρα που επικρατούσε μεταξύ των ξεσηκωμένων Ελλήνων στο ξεκίνημα του Αγώνα.
2. Να μελετήσετε την πηγή 2 και την εικόνα 4 και να συνθέσετε κείμενο στο οποίο θα αφηγήστε τη ζωή στο πολιορκημένο Μεσολόγγι και την έξοδο των κατοίκων του.
3. **Διαθεματική δραστηριότητα:** Να επιλέξετε έναν από τους ζωγραφικούς πίνακες 1, 3, 5 και να τον περιγράψετε.

Πρώτες προσπάθειες των επαναστατημένων Ελλήνων για συγκρότηση κράτους

Μορφές πολιτικής οργάνωσης με τοπικό χαρακτήρα Προκειμένου να εδραιωθεί η επανάσταση, χρειάζονταν, εκτός από πολεμική προσπάθεια, ανεφοδιασμός των ελληνικών στρατευμάτων και πολιτική οργάνωση των περιοχών που απελευθερώνονταν. Παράλληλα, επιτακτική ήταν και η ανάγκη διαχείρισης των *εθνικών γαιών* ή *εθνικών κτημάτων*, δηλαδή των ακίνητων οθωμανικών περιουσιών που είχαν περάσει στον έλεγχο των Ελλήνων. Αυτές τις ανάγκες ανέλαβαν να καλύψουν οι *τοπικοί οργανισμοί*, δηλαδή πολιτικοί σχηματισμοί τοπικού χαρακτήρα, ένα είδος τοπικών κυβερνήσεων. Οι περισσότεροι ελέγχονταν από προεστούς, Φαναριώτες και ιεράρχες. Η παρουσία σε αυτούς εκπροσώπων των κατώτερων τάξεων ήταν σπάνια.

Ανάμεσα στα πολλά τέτοια σώματα που δημιουργήθηκαν, τα σημαντικότερα ήταν η *Πελοποννησιακή Γερουσία*, που συστάθηκε με πρωτοβουλία Πελοποννήσιων προεστών, δίχως τη συμμετοχή κανενός άλλου φορέα του Αγώνα, η *Γερουσία της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος* (Δ. Στερεάς Ελλάδας), που είχε επικεφαλής τον έμπειρο Φαναριώτη πολιτικό Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, και ο *Άρειος Πάγος*, που διοικούσε την Α. Στερεά Ελλάδα και είχε επικεφαλής τον επίσης Φαναριώτη Θεόδωρο Νέγρη.

Η συγκρότηση τοπικών οργανισμών, παρ' ότι αναμφισβήτητα βοήθησε στην αντιμετώπιση ορισμένων επειγόντων προβλημάτων, έφερε στην επιφάνεια και διαμάχες. Αυτές κλιμακώθηκαν από το καλοκαίρι του 1821, όταν έφτασε στην Πελοπόννησο ο Δημήτριος Υψηλάντης, αδερφός του ηγέτη της Φιλικής Εταιρείας Αλ. Υψηλάντη, ως εκπρόσωπός του, για να αναλάβει την ηγεσία του Αγώνα. Τότε, αρκετοί οπλαρχηγοί και Φιλικοί, που κατηγορούσαν τους προεστούς, τους Φαναριώτες και τους ιεράρχες ότι επιχειρούσαν να μονοπωλήσουν τη διαχείριση της εξουσίας, συσπειρώθηκαν γύρω του. Μάλιστα, το καλοκαίρι του 1821, όταν οι προεστοί της Πελοποννήσου αρνήθηκαν να συνεργαστούν με τον Υψηλάντη, απειλήθηκαν, και μάλιστα δύο φορές, με σφαγή από εξοργισμένους αγωνιστές. Σώθηκαν τελικά, μόνο χάρη στις παρεμβάσεις του Κολοκοτρώνη.

Η Α' Εθνοσυνέλευση Η ανάγκη ενιαίας διεύθυνσης του Αγώνα οδήγησε, σύντομα, στην απόφαση κατάργησης των τοπικών οργανισμών και δημιουργίας κεντρικής διοίκησης. Έτσι, προκηρύχθηκαν εκλογές για την ανάδειξη *παραστατών*, δηλαδή εκπροσώπων του λαού που θα αποτελούσαν την Εθνική Συνέλευση.

Η Α' Εθνοσυνέλευση έγινε κοντά στην Επίδαυρο (Δεκέμβριος 1821-Ιανουάριος 1822), έμεινε γνωστή ως *Εθνοσυνέλευση της Επίδαυρου* και ψήφισε το πρώτο ελληνικό σύνταγμα, γνωστό ως *σύνταγμα της Επίδαυρου*. Ήταν ένα κείμενο έντονα επηρεασμένο από τα συντάγματα της γαλλικής επανάστασης, με το οποίο ανακηρυσσόταν η ελληνική ανεξαρτησία και θεσπιζόταν το πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας. Η τελευταία ρύθμιση αποτελούσε μοναδική εξαίρεση σε όλη την Ευρώπη, όπου επικρατούσε τότε η βασιλεία. Έχοντας επίγνωση αυτής της διαφοράς, η Εθνοσυνέλευση έσπευσε να διακηρύξει ότι η επανάσταση ήταν εθνική και δεν είχε κοινωνικοανατρεπτικές προθέσεις. Τέλος, η

Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος

1. Ο Κολοκοτρώνης μιλά σε αγωνιστές που απειλούσαν προκρίτους

Έλληνες! Είμαι κι εγώ σύντροφός σας. Αλλά πρώτα να με ακούσετε που θα σας μιλήσω. [...] Γιατί θέλουμε να χάσουμε την πατρίδα μας σκοτώνοντας ο ένας τον άλλο; Εμείς εσπώσαμε τ' άρματα για τους Τούρκους και ακουστήκαμε στην Ευρώπη ότι σπκωθήκαμε οι Έλληνες για τους τυράννους [...]. Αν σκοτώσουμε τους προεστούς, τι θα μας πουν τότε; Θ' ακουστή σ' όλον τον κόσμο και θα μας πουν τα βασίλεια ότι τούτοι δεν σπκώθηκαν για την πατρίδα και την ελευθερίαν τους, αλλά για να σκοτωθούνε συνατοί τους [ενν. αναμεταξύ τους]. [...] Θα μας πούνε Καρμπουνάρους, ρέμπελους κι ακατάστατους και κανέναν δεν θα μας βοηθήση [...].

Πηγή: Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, Μέλισσα, Αθήνα 1959-1960, τόμ. 1, σ. 479-480.

2. Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος (σύνταγμα της Επίδαυρου), 1822

§ γ' - Όλοι οι Έλληνες εισίν όμοιοι ενώπιον των νόμων άνευ τινός εξαιρέσεως ή βαθμού, ή κλάσεως (ενν. κοινωνικής τάξης), ή αξιώματος.

§ ζ' - Η ιδιοκτησία, τιμή και ασφάλεια εκάστου των Ελλήνων, είναι υπό την προστασίαν των νόμων. Λ. Αξελός (επιμ.), *Τα ελληνικά συντάγματα, 1822-1952*, Στοχαστής, Αθήνα 1971, σ. 66.

διοίκηση ορίστηκε ότι θα αποτελούνταν από δύο σώματα με ετήσια θητεία, το *Εκτελεστικό* (κυβέρνηση), με πέντε μέλη, και το *Βουλευτικό*, με 70 μέλη. Πρόεδρος του πρώτου εκλέχτηκε ο Αλ. Μαυροκορδάτος και του δεύτερου ο Δ. Υψηλάντης. Ωστόσο, στο Βουλευτικό πλειοψηφούσαν οι προεστοί, γεγονός που αποδυνάμωνε τον Υψηλάντη.

Η Β' Εθνοσυνέλευση Σε συνθήκες πολιτικής έντασης έγινε στο Άστρος της Κυνουρίας η Β' Εθνοσυνέλευση (Μάρτιος-Απρίλιος 1823). Εγκρίθηκε μια νέα, ελαφρώς τροποποιημένη, εκδοχή του συντάγματος της Επιδαύρου, ο *νόμος της Επιδαύρου*, καταργήθηκαν όλοι οι τοπικοί οργανισμοί, καθώς και το αξίωμα του αρχιστράτηγου που έφερε έως τότε ο Κολοκοτρώνης. Πρόεδρος του Εκτελεστικού ορίστηκε ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης και πρόεδρος του Βουλευτικού ο Α. Μαυροκορδάτος.

Ο εμφύλιος πόλεμος Η πολιτική ένταση δεν άργησε να οδηγήσει σε εμφύλια σύρραξη, που εκδηλώθηκε το φθινόπωρο του 1823, αρχικά ως σφοδρή πολιτική σύγκρουση και λίγο αργότερα ως ανοικτή ένοπλη αναμέτρηση.

Οι αντιθέσεις ανάμεσα στους Έλληνες που προεπαναστατικά διέθεταν εξουσία και τώρα επιδίωκαν να τη διατηρήσουν (πρόκριτοι, ιεράρχες, Φαναριώτες) και σ' εκείνους που αναδείχθηκαν στα πεδία των μαχών και θεωρούσαν αυτονόητο δικαίωμά τους την πρωταγωνιστική συμμετοχή τους στα κοινά (οπλαρχηγοί, Φιλικοί), οι τοπικιστικές αντιθέσεις, οι διαφωνίες για τη διαχείριση των χρημάτων του δανείου που είχε συναφθεί στην Αγγλία και οι καθαρά προσωπικές αντιπαλοότητες και φιλοδοξίες γέννησαν την εμφύλια διαμάχη.

Αρχικά (φθινόπωρο 1823-καλοκαίρι 1824) συγκρούστηκαν δύο παρατάξεις με επικεφαλής τους Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, αντιπρόεδρο του Εκτελεστικού, και Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, πρόεδρο του Βουλευτικού. Όταν ο τελευταίος εξασφάλισε την υποστήριξη των ισχυρότερων προκρίτων της Πελοποννήσου και της Ύδρας, ο Κολοκοτρώνης αναγκαστικά υποχώρησε.

Κατόπιν (Ιούλιος 1824-Ιανουάριος 1825), ο Μαυροκορδάτος και οι Ύδραίοι συμμαχήσαν με τον Ιωάννη Κωλέττη, που επηρέαζε πολλούς οπλαρχηγούς της Στερεάς Ελλάδας, και απέκλεισαν τους Πελοποννήσιους από την εξουσία. Όταν οι τελευταίοι συνασπίστηκαν, στρατεύματα από τη Στερεά λεηλάτησαν τη βόρεια Πελοπόννησο αναγκάζοντας τους Πελοποννήσιους να συνθηκολογήσουν. Οι νικητές φυλάκισαν τον Κολοκοτρώνη και τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, που λίγο αργότερα δολοφονήθηκε.

Η Γ' Εθνοσυνέλευση Η Γ' Εθνοσυνέλευση συγκλήθηκε το 1826 στην Επίδαυρο, αλλά διαλύθηκε σχεδόν αμέσως, όταν έγινε γνωστή η πώση του Μεσολογγίου. Συγκλήθηκε ξανά, την άνοιξη του 1827, στην Τροιζίνα, όπου και εξέλεξε *Κυβερνήτη της Ελλάδος* τον Ιωάννη Καποδίστρια με θητεία επτά ετών. Τέλος, ψήφισε το *Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδος*, που βασιζόταν στην αρχή της διάκρισης των εξουσιών, διαπνεόταν από φιλελεύθερες ιδέες και ήταν το πιο δημοκρατικό σύνταγμα της εποχής του.

3. Η ένοπλη εμφύλια σύγκρουση

Μετά τον Μάιο του 1824, διάφοροι Πελοποννήσιοι ηγέτες άρχισαν να καλούν σε ανταρσία. Την ίδια στιγμή οι αντίπαλοί τους, με επικεφαλής τους αδερφούς Κουντουριώτη και τον Ι. Κωλέττη, προσπαθούσαν να εντάξουν στο στρατόπεδό τους Στερεοελλαδίτες οπλαρχηγούς με επιστολές σαν την παρακάτω (πιθανόν συντάχθηκε από τον Ι. Κωλέττη).

Οι Μωραΐτες ελύσσαξαν από τα πολλά πλούτη, τα οποία ήρπασαν από τους Τούρκους [...] και προσπαθούν ν' αντικαταστήσουν [...] τους μπέηδες και τους αγάδες. Και σεις τρέχετε αυτού χωρίς ψωμί, χωρίς τσαρούχι, χωρίς φορέματα, με μίαν παλαιοκάπαν, καταβασανίζεσθε. Τι λοιπόν περιμένετε; Άλλην αρμοδιωτέραν και ευτυχεστέραν διά σας περίστασιν δεν θέλει εύρετε ποτέ, διά να πλουτίσετε μεγάλοι και μικροί. Τώρα άνοιξαν διά σας δύο πηγαί πλούτου, οι λίρες του δανείου και τα πλούσια λάφυρα του Μωρέως.

Πηγή: Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, Μέλισσα, τόμ. 4, Αθήνα 1959-1960, σ. 509.

4. Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος

(σύνταγμα της Τροιζίνας), 1827

5. Η Κυριαρχία ενυπάρχει εις το Έθνος πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού, και υπάρχει υπέρ αυτού.

21. Εις την Ελληνικὴν Επικράτειαν, οὔτε πωλείται, οὔτε αγοράζεται ἄνθρωπος. Αργυρώνητος δε ἡ δούλος παντὸς γένους και πάσης θρησκείας, καθὼς πατήσῃ το Ελληνικόν ἔδαφος, εἶναι ελεύθερος και ἀπὸ τον δεσπότη αὐτοῦ ἀκαταζήτητος.

Λ. Αξελός (επιμ.), *Τα ελληνικά συντάγματα, 1822-1952*, Στοχαστής, Αθήνα 1971, σ. 94, 95.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Αφού μελετήσετε τα συντάγματα του Αγώνα (πηγές 2 και 4), να αναζητήσετε επιδράσεις σε αυτά της ιδεολογίας του Διαφωτισμού (ενότητα 1, πηγές 3, 4) και της γαλλικής επανάστασης (ενότητα 3, πηγή 1).
2. Αξιοποιώντας τις πηγές 1 και 3, καθώς και όποια άλλα στοιχεία θεωρείτε σχετικά, να γράψετε σύντομο κείμενο με θέμα τα αίτια του εμφύλιου πολέμου την εποχή του Αγώνα.

Ελληνική επανάσταση και Ευρώπη

Ελληνική επανάσταση και ευρωπαϊκή διπλωματία (1821-1826) Οι Έλληνες προσπάθησαν να εξασφαλίσουν, από την αρχή της επανάστασης, τη συμπαράσταση των Ευρωπαίων, τόσο των ηγετών όσο και των λαών. Στις πρώτες προκλήξεις του Αγώνα αλλά και στη Διακήρυξη της Α' Εθνοσυνέλευσης τονιζόταν ότι η ελληνική επανάσταση δεν είχε στόχο την κοινωνική ανατροπή, αλλά ότι ήταν ένας εθνικός αγώνας με αποκλειστική επιδίωξη την ελευθερία.

Η διεθνής συγκυρία, ωστόσο, ήταν δυσμενής. Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις (Αγγλία, Ρωσία, Αυστρία, Πρωσία) μόλις είχαν νικήσει τον Ναπολέοντα και προσπαθούσαν να διαμορφώσουν ισορροπίες που θα απέτρεπαν πολέμους μεγάλης κλίμακας στο μέλλον. Η Ευρώπη βίωνε την Παλινόρθωση. Σε αυτές τις συνθήκες, η ελληνική επανάσταση ήταν για τους Ευρωπαίους διπλωμάτες ένα ακόμη πρόβλημα, μία από τις συνιστώσες του *ανατολικού ζητήματος* (βλέπε γλωσσάριο).

Κατά τα δύο πρώτα χρόνια της Επανάστασης (1821-1822) οι Δυνάμεις (Αγγλία, Ρωσία, Αυστρία, Γαλλία, Πρωσία) κράτησαν σταθερά αρνητική στάση απέναντί της. Η πολιτική τους καθορίστηκε, εκτός από τα επιμέρους συμφέροντα κάθε χώρας, από την κοινή επιθυμία τους να εμποδίσουν τη διάλυση του οθωμανικού κράτους, γεγονός που φοβούνταν ότι θα προκαλούσε νέες διενέξεις μεταξύ τους.

Έτσι, όταν αμέσως μετά την κήρυξη της επανάστασης στις Ηγεμονίες, ο ηγέτης της Αλέξανδρος Υψηλάντης προσπάθησε να επιτύχει την υποστήριξη της Ρωσίας, η τελευταία όχι μόνο δεν ανταποκρίθηκε αλλά και καταδίκασε την ελληνική επανάσταση. Χρειάστηκαν καιρικές παρεμβάσεις του Ι. Καποδίστρια, τότε υπουργού Εξωτερικών της Ρωσίας, για να διαμορφωθεί μια κάπως πιο ευνοϊκή για τους επαναστατημένους Έλληνες ρωσική και ευρωπαϊκή πολιτική.

Το 1823, όμως, ο νέος Άγγλος υπουργός Εξωτερικών Τζορτζ Κάνιγκ, εκτιμώντας ότι ένα δυναμικό ελληνικό κράτος θα μπορούσε να αποτελέσει χρήσιμο συνεργάτη της Αγγλίας στη νοτιοανατολική Μεσόγειο, αναθεώρησε την πολιτική της χώρας του και αναγνώρισε τους Έλληνες ως εμπόλεμη δύναμη.

Η Ρωσία, θορυβημένη από τις πρωτοβουλίες του Κάνιγκ και φοβούμενη ότι εξαιτίας της στάσης της απέναντι στην ελλη-

1. Οι επαναστατημένοι Έλληνες απευθύνονται στην Ευρώπη

Προς τους εν Πάτραις προξένους των ξένων επικρατειών
 Ημείς, το Ελληνικόν έθνος των Χριστιανών, βλέποντες ότι μας καταφρονεί το οθωμανικόν γένος και σκοπεύει τον όλεθρον εναντίον μας [...], απεφασίσαμεν σταθερώς ή ν' αποθάνωμεν όλοι, ή να ελευθερωθώμεν. Και τούτου ένεκα βασιτούμεν τα όπλα εις χείρας, ζητούντες τα δικαιώματά μας. Όντες λοιπόν βέβαιοι, ότι όλα τα χριστιανικά βασίλεια γνωρίζουν τα δίκαιά μας, και όχι μόνον δεν θέλουν μας εναντιωθή αλλά και θέλουν μας συνδράμη, και ότι έχουν εις μνήμην, ότι οι ένδοξοι πρόγονοί μας εφάνησαν ποτέ ωφέλιμοι εις την ανθρωπότητα, διά τούτο ειδοποιούμεν την Εκκλησίαν σας και σας παρακαλούμεν να προσπαθήσετε, να είμεθα υπό την εύνοιαν και προστασίαν του μεγάλου τούτου κράτους. Προκήρυξη του Αχαικού Διευθυντηρίου
 (Αχαικό Διευθυντήριο: επιτροπή προσωρινής διακυβέρνησης που σχηματίστηκε από προύχοντες της Αχαΐας αμέσως μετά την έκρηξη της επανάστασης.)

Πηγή: Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, Μέλισσα, Αθήνα 1959-1960, τόμ. 1, σ. 178.

2. Ο φιλέλληνας ποιητής Σέλει:

«Είμαστε όλοι Έλληνες...»

Ο ριζοσπάτης Βρετανός ποιητής Σέλει όταν έμαθε την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης συνέθεσε ένα λυρικό δράμα με τίτλο *Hellas*. Στον πρόλογό του έγραφε:

«Είμαστε όλοι Έλληνες. Οι νόμοι μας, η φιλολογία μας, η θρησκεία μας, οι τέχνες μας έχουν όλα τις ρίζες τους στην Ελλάδα...».

Ο πρώτος εκδότης του έργου αφαίρεσε από τον πρόλογο μια μεγάλη παράγραφο στην οποία ο ποιητής τόνιζε ότι «αυτή είναι η εποχή του πολέμου των καταπιεσμένων εναντίον των καταπιεστών». Έχει υποστηριχθεί ότι το ποίημα *Hellas* υπήρξε το πρότυπο-ερέθισμα του Διονύσιου Σολωμού για να συνθέσει το έργο του *Ύμνος εις την Ελευθερίαν*, που έγινε αργότερα ο εθνικός ύμνος των Ελλήνων.

1. Φιλέλληνες

νική επανάσταση θα χάσει την επιρροή της στους Έλληνες, γνωστοποίησε, στις αρχές του 1824, το *σχέδιο των τριών τμημάτων*, που προέβλεπε τον σχηματισμό τριών αυτόνομων (για τον όρο αυτονομία βλέπε γλωσσάριο) ελληνικών ηγεμονιών. Το σχέδιο, ωστόσο, απορρίφθηκε όχι μόνο από τον σουλτάνο αλλά και από τους Έλληνες.

Η αγγλική μεταστροφή ενίσχυσε την επιρροή της Αγγλίας μεταξύ των Ελλήνων. Στο πλαίσιο αυτό, η κυβέρνηση Κουντουριώτη προώθησε τη σύναψη δύο δανείων με αγγλικές τράπεζες (1824, 1825). Λίγο αργότερα, το 1825, η δύσκολη θέση στην οποία είχε περιέλθει η επανάσταση, εξαιτίας της επέμβασης του αιγυπτιακού στρατού, διευκόλυνε τους αγγλόφιλους να πείσουν τους περισσότερους Έλληνες ηγέτες να υπογράψουν την *πράξη προστασίας*, ένα έγγραφο με το οποίο ζητούσαν από την Αγγλία να αναλάβει την προστασία των Ελλήνων. Ένας από τους λίγους που δεν υπέγραψαν ήταν ο Δ. Υψηλάντης.

Καθώς η Αγγλία, η Ρωσία και η Γαλλία αναμειγνύονταν όλο και περισσότερο στα ελληνικά πράγματα, αρκετοί Έλληνες άρχισαν να πείθονται ότι η λύση θα ερχόταν, τελικά, από τις Δυνάμεις. Έτσι, δημιουργήθηκαν, την περίοδο 1823-1825, πολιτικές ομάδες-κόμματα που συνδέονταν με τις Δυνάμεις. Αυτά ήταν το *αγγλικό* με επικεφαλής τον Αλ. Μαυροκορδάτο, το *γαλλικό* με ηγέτη τον Ι. Κωλέττη και το *ρωσικό* με αρχηγούς τους Α. Μεταξά και Θ. Κολοκοτρώνη.

Το κίνημα του φιλελληνισμού Παράλληλα, αναπτυσσόταν τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική ο φιλελληνισμός, ένα κίνημα συμπαράστασης στους Έλληνες. Κύριοι παράγοντες που γέννησαν τον φιλελληνισμό ήταν ο φιλελευθερισμός και ο επαναστατικός ριζοσπαστισμός που είχε σπειρεί η γαλλική επανάσταση. Ως πολιτική συμπεριφορά ο φιλελληνισμός στρεφόταν εναντίον τόσο της οθωμανικής απολυταρχίας όσο και της Ιερής Συμμαχίας αποτελώντας μια από τις κορυφαίες στιγμές του πολιτικού Ρομαντισμού του 19ου αιώνα. Ο φιλελληνισμός ευνοήθηκε, επίσης, από τον θαυμασμό των Ευρωπαίων για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, τον αποτροπισσμό για τις βιαιότητες των Τούρκων σε βάρος άμαχων Ελλήνων, αλλά και από τη συγκίνηση που είχαν προκαλέσει οι ελληνικές επιτυχίες. Βεβαίως, υπήρχαν και κάποιοι που, ενώ παρουσιάζονταν ως φιλέλληνες, συμπεριφέρονταν τυχοδιωκτικά ενδιαφερόμενοι μόνο για χρήματα και αξιώματα.

Ο φιλελληνισμός πρόσφερε ενίσχυση τόσο οικονομική (χρήματα, εφόδια) όσο και ηθική (ποικίλες εκδηλώσεις συμπαράστασης). Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει στους φιλέλληνες που συμμετείχαν προσωπικά στον Αγώνα και στις προσπάθειες συγκρότησης κράτους. Πολλοί από αυτούς σκοτώθηκαν πολεμώντας για την ελευθερία των Ελλήνων. Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει στον Άγγλο λόρδο Μπαίρον που πέθανε στο πολιορκημένο Μεσολόγγι (1824).

Προς την ίδρυση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους (1826-1830) Μετά το 1826 οι Δυνάμεις φαίνονταν αποφασισμένες να λύσουν το ελληνικό ζήτημα. Η ιουλιανή συνθήκη του Λονδίνου (6 Ιουλίου 1827: Αγγλία, Ρωσία, Γαλλία) προέβλεπε την ίδρυση αυτόνομου ελληνικού κράτους. Η άρνηση του σουλτάνου να αποδεχτεί αυτή τη ρύθμιση προκάλεσε την ένοπλη επέμβαση των Δυνάμεων: στη ναυμαχία του Ναβαρίνου (8 Οκτωβρίου 1827) οι στόλοι της Αγγλίας, της Ρωσίας και της Γαλλίας συνέτριψαν τον τουρκοαιγυπτιακό στόλο.

Η νέα τουρκική ήττα στον ρωσοτουρκικό πόλεμο που ακολούθησε (1828-1829) υποχρέωσε τον σουλτάνο να αποδεχτεί όλες τις μέχρι τότε αποφάσεις των Δυνάμεων σχετικά με το ελληνικό ζήτημα (συνθήκη της Αδριανούπολης, 14 Σεπτεμβρίου 1829). Καθώς η Ρωσία φαινόταν έτοιμη να αποκομίσει μόνη της όλα τα διπλωματικά οφέλη από τη διευθέτηση του ελληνικού ζητήματος, η Αγγλία και η Γαλλία πρότειναν τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Πράγματι, στις 22 Ιανουαρίου / 3 Φεβρουαρίου (ν.ν.) 1830 υπογράφηκε από την Αγγλία, τη Ρωσία και τη Γαλλία το **πρωτόκολλο της Ανεξαρτησίας**, η πρώτη επίσημη διεθνής διπλωματική πράξη που αναγνώρισε την Ελλάδα ως

3. Η ελληνική επανάσταση στην πολιτική πραγματικότητα της εποχής της

Μόνο μία από τις επαναστάσεις του 1820-1822 κατόρθωσε να επιβληθεί, και αυτό αποδίδεται εν μέρει στην επιτυχία της να πάρει μορφή γνήσιας λαϊκής επανάστασης και στην ευνοϊκή διπλωματική κατάσταση: ο ελληνικός ξεσηκωμός του 1821. Η Ελλάδα, συνεπώς, έγινε πηγή έμπνευσης του διεθνούς φιλελευθερισμού [...].

E.J. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων*, μτφρ. Μ. Οικονομοπούλου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σ. 159.

2. Carmeray, Η ναυμαχία του Ναβαρίνου.

3. Η επικράτεια του πρώτου ελληνικού κράτους (1830).

κράτος κυρίαρχο και ανεξάρτητο. Το ελληνικό κράτος συμφωνήθηκε ότι θα εκτεινόταν νότια της συνοριακής γραμμής που ορίζεται από τους ποταμούς Αχελώι και Σπερχειό. Ωστόσο, τα σύνορα αυτά θα άλλαζαν λίγο αργότερα (βλέπε ενότητα 17). Παράλληλα, οι Δυνάμεις επέλεξαν τον πρίγκιπα Λεοπόλδο του Σαξ Κόμπουργκ ως ηγεμόνα της Ελλάδας. Αυτός, όμως, δεν αποδέχτηκε την εκλογή του.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Αφού μελετήσετε την πηγή 1, να καταγράψετε τα επιχειρήματα με τα οποία προσπάθησαν οι Έλληνες να πείσουν τους Ευρωπαίους ηγέτες να τους συμπαρισταθούν.
2. Ποια ήταν η θέση της ελληνικής επανάστασης στο ευρωπαϊκό πολιτικό τοπίο της εποχής της; Πριν απαντήσετε, να μελετήσετε την πηγή 3.
3. **Διαθεματική δραστηριότητα:** Αφού μελετήσετε τον παραπάνω χάρτη του πρώτου ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, να συνθέσετε δίστιπλο πίνακα: στη μία στήλη να καταγράψετε τα διαμερίσματα της σημερινής Ελλάδας που συμπεριλαμβάνονταν στα εδάφη εκείνης της πρώτης Ελλάδας και στην άλλη τα διαμερίσματα που δεν συμπεριλαμβάνονταν.

Τα επαναστατικά κύματα του 1830 και του 1848 στην Ευρώπη

Οι επαναστάσεις του 1830 Γύρω στα 1830 σειρά επαναστάσεων συγκλόνισε την Ευρώπη δυτικά της Ρωσίας.

Η **επανάσταση στη Γαλλία** στρεφόταν εναντίον του βασιλιά Καρόλου Ι΄, που επιχείρησε να αποδώσει στους

1. Ε. Ντελακρουά, *Η ελευθερία οδηγεί τον λαό*. Πίνακας εμπνευσμένος από τη γαλλική επανάσταση του 1830.

αριστοκράτες και στην εκκλησία κάποια από τα προνόμια που είχαν πριν από το 1789. Η μεγαλοαστική τάξη και τα λαϊκά στρώματα αντέδρασαν έντονα. Η κρίση κορυφώθηκε όταν ο αυταρχικός Κάρολος Ι΄ διέλυσε τη Βουλή (Μάρτιος 1830), περιόρισε δραστικά τα εκλογικά δικαιώματα των αστών και επέβαλε αυστηρή λογοκρισία. Αμέσως, πλήθη λαού, με επικεφαλής ριζοσπάστες δημοκρατικούς, έσπασαν οδοφράγματα στους δρόμους του Παρισιού εξαναγκάζοντας τον Κάρολο Ι΄ σε παραίτηση και αξιώνοντας την εγκαθίδρυση αβασίλευτης δημοκρατίας. Οι φιλελεύθεροι αστοί, όμως, που έλεγχαν την κατάσταση, ευνόησαν την άνοδο στον θρόνο του μετριοπαθούς βασιλιά Λουδοβίκου-Φιλίππου.

Η **επανάσταση στο Βέλγιο**, που ήταν τμήμα του Βασιλείου των Κάτω Χωρών, προκλήθηκε κυρίως από το ότι ο βασιλιάς Γου-

λιέλμος Α΄ της Οράγγης ευνοούσε τα ολλανδικά οικονομικά συμφέροντα σε βάρος των βελγικών. Ενισχύθηκε, επίσης, από τις θρησκευτικές διαφορές που υπήρχαν ανάμεσα στους προτεστάντες Ολλανδούς και τους καθολικούς Βέλγους. Έτσι, οι Βέλγοι επαναστάτησαν και ίδρυσαν το ανεξάρτητο βασίλειο του Βελγίου το 1830.

Η **επανάσταση στην Πολωνία** ξεκίνησε με κύριο αίτημα την ανεξαρτησία από τη Ρωσία, τμήμα της οποίας ήταν έως τότε τα πολωνικά εδάφη. Η επέμβαση, ωστόσο, ισχυρών ρωσικών δυνάμεων και οι διαφωνίες μεταξύ των επαναστατών οδήγησαν τελικά στην αποτυχία της επανάστασης και στην επιβολή ενός ιδιαίτερα αυταρχικού καθεστώτος.

1. Τα κίνητρα των επαναστατών του 1848

Καθένας [ενν. από όσους συμμετέχουν στις επαναστάσεις του 1848] αντλεί τα κίνητρα που ταιριάζουν στη δράση του από το κατά τα φαινόμενα ανεξάντλητο οπλοστάσιο των ιδεών που κληροδοτήθηκαν από τη γαλλική επανάσταση. Παρ' όλα αυτά, εκείνο που ακόμα παρακινεί τους λαούς είναι οι δυο μεγάλες διεκδικήσεις οι οποίες καταπνίγηκαν από τους πρωτεργάτες του συνεδρίου της Βιέννης: ο φιλελευθερισμός και ο εθνικισμός. Αρχίζουν, ωστόσο, να διαφαίνονται, κυρίως στη Γαλλία και την Ιταλία, νέες επιδιώξεις με κοινωνικό χαρακτήρα, που προβάλλονται από ένα στρώμα του πληθυσμού του οποίου η σημασία αυξάνει μαζί με τις προόδους της εκβιομηχάνισης: τους εργάτες.

S. Bernstein & P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, μτφρ. Α.Κ. Δημητρακόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, τόμ. 2, σ. 49.

Οι επαναστάσεις του 1848 Λίγα χρόνια αργότερα, στα 1848, ξέσπασαν νέες επαναστάσεις. Τα αίτιά τους ήταν ποικίλα.

Τα **οικονομικά και κοινωνικά αίτια** σχετιζόνταν με τη σταθερή πτώση του βιοτικού επιπέδου των λαϊκών στρωμάτων σε πολλές περιοχές της Ευρώπης, ήδη από τη δεκαετία του 1820, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη μιας γενικευμένης κοινωνικής δυσανεξικίας.

Τα **εθνικά αίτια** συνδέονταν με την ανάδυση των εθνικών ιδεών στην Ευρώπη και την επιδίωξη πολλών ευρωπαϊκών εθνών να δημιουργήσουν ανεξάρτητα κράτη.

Τα **πολιτικά αίτια** προέκυπταν από τις διαρκώς αυξανόμενες απαιτήσεις των ευρωπαϊκών κρατών από τους υπηκόους τους (αύξηση της φορολογίας, καθιέρωση της υποχρεωτικής στρατεύσης κ.ά.), αλλά και από την ενίσχυση εκείνων των πολιτικών δυνάμεων που επιδίωκαν την ανατροπή των αποφάσεων του συνεδρίου της Βιέννης.

Η **επανάσταση στη Γαλλία** πυροδοτήθηκε από ριζοσπάστες δημοκρατικούς που απαιτούσαν κοινωνικές και πολιτικές με-

ταρρυθμίσεις και εξανάγκασε τον βασιλιά σε παραίτηση. Σχηματίστηκε δημοκρατική κυβέρνηση, με τη συμμετοχή τόσο μετριοπαθών όσο και ριζοσπαστών, που παραχώρησε πολιτικά δικαιώματα σε όλους τους άνδρες και πήρε μέτρα οικονομικής ανακούφισης των λαϊκών τάξεων. Ωστόσο, οι εκλογές που έγιναν τον Απρίλιο του 1848 έδωσαν την πλειοψηφία στους μετριοπαθείς φιλελεύθερους, που συνέλαβαν τους ηγέτες των ριζοσπαστών και κατήργησαν τα κοινωνικά μέτρα της προηγούμενης κυβέρνησης. Το αποτέλεσμα ήταν να ξεσπάσει, το καλοκαίρι του 1848, ένας

2. Το επαναστατικό κύμα του 1848 στην Ευρώπη.

2. Τα κοινά χαρακτηριστικά των επαναστάσεων του 1848

Πρώτα απ' όλα, όλες [οι επαναστάσεις] πέτυχαν και απέτυχαν γρήγορα και, στις περισσότερες περιπτώσεις, ολοκληρωτικά. Στους πρώτους λίγους μήνες όλες οι κυβερνήσεις στην επαναστατημένη ζώνη σαρώθηκαν ή παρέλυσαν. Όλες κατέρρευσαν ή παραιτήθηκαν ουσιαστικά χωρίς αντίσταση. Ωστόσο, μέσα σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα η επανάσταση είχε χάσει την πρωτοβουλία σχεδόν παντού. [...] Όλες οι επαναστάσεις είχαν και ένα άλλο κοινό σημείο, που σε μεγάλο βαθμό εξηγεί την αποτυχία τους. Ήταν, πραγματικά ή εν σπέρματι, κοινωνικές επαναστάσεις των φτωχών εργαζομένων. E.J. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου, 1848-1875*, γ' ανατύπωση, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003, σ. 31-34.

αληθινός κοινωνικός πόλεμος που τελείωσε με τη συντριβή των ριζοσπαστικών δυνάμεων. Η κυριαρχία των μετριοπαθών φιλελεύθερων επιβεβαιώθηκε με την εκλογή ως προέδρου της Γαλλίας του πρίγκιπα Λουδοβίκου-Ναπολέοντα Βοναπάρτη, την αφαίρεση των πολιτικών δικαιωμάτων από τους εργάτες και τον περιορισμό της ελευθεροτυπίας.

Η **επανάσταση στην Αυστρία** προκάλεσε αρχικά την παραίτηση και τη φυγή από τη Βιέννη του αυταρχικού πρωθυπουργού Μέτερνικ καθώς και την παραίτηση του αυτοκράτορα Φερδινάνδου. Ωστόσο, οι αντιθέσεις ανάμεσα στους μετριοπαθείς φιλελεύθερους, που συμμετείχαν στην κυβέρνηση, και τους ριζοσπάστες δημοκρατικούς, που αξίωναν μεταρρυθμίσεις, οδήγησαν σε νέα επανάσταση (Οκτώβριος 1848), η οποία καταπνίγηκε.

Η **επανάσταση των Ούγγρων** ήταν η σημαντικότερη μιας σειράς επαναστάσεων (Βοημία, Ιταλία) που εκδηλώθηκαν στην επικράτεια της Αυστρίας, ευνοημένες από τον γενικότερο επαναστατικό αναβρασμό. Με επικεφαλής τον Λάγιο Κόσουτ, οι επαναστάτες κήρυξαν την ανεξαρτησία της Ουγγαρίας, σχημάτισαν κυβέρνηση και θέσπισαν νόμους. Τελικά, όμως, και αυτή η επανάσταση καταπνίγηκε.

Η **επανάσταση στην Πρωσία** άρχισε με εξέγερση στο Βερολίνο. Αμέσως, ο βασιλιάς Φρειδερίκος Γουλιέλμος Γ' υποσχέθηκε παραχώρηση συντάγματος. Παράλληλα, και καθώς δυνάμωναν οι φωνές που υποστήριζαν την ενοποίηση του γερμανικού χώρου, συγκροτήθηκε η συνέλευση της Φρανκφούρτης. Σε αυτή διαμορφώθηκαν δύο ρεύματα: το ένα υποστήριζε τη δημιουργία μιας *Μεγάλης Γερμανίας* με τη συμμετοχή και της Αυστρίας και το άλλο τη συγκρότηση μιας *Μικρής Γερμανίας* υπό την καθοδήγηση της Πρωσίας. Αν και η πλειοψηφία της συνέλευσης τάχθηκε με τη δεύτερη άποψη, η αντίδραση της Αυστρίας εμπόδισε τη δημιουργία ενός ενιαίου γερμανικού κράτους.

Μια αποτίμηση Τα επαναστατικά κινήματα του 1848, η *άνοιξη των λαών* όπως ονομάστηκαν, επηρέασαν ουσιαστικά το πολιτικό τοπίο. Η μεγαλοαστική τάξη, ο αληθινός κερδισμένος, αύξησε, στα περισσότερα κράτη, τον βαθμό συμμετοχής της στη διαχείρι-

3. Η επανάσταση του 1848 στο Βερολίνο.

4. Ε. Φιλιποτό, Η επανάσταση του 1848 στη Γαλλία.

Οι φιλελεύθεροι υψώνουν την τρίχρωμη σημαία ως εθνικό έμβλημα της Γαλλίας (δεξιά) τη στιγμή που οι σοσιαλιστές απέναντί τους υψώνουν την κόκκινη σημαία (αριστερά).

3. Η πολιτική κληρονομιά των επαναστάσεων του 1848

Οι επαναστάσεις του 1848 φανέρωσαν καθαρά ότι οι μεσαίες τάξεις, ο φιλελευθερισμός, η πολιτική δημοκρατία, ο εθνικισμός, ακόμα και οι εργατικές τάξεις, αποτελούσαν πια μόνιμα στοιχεία του πολιτικού σκηνικού. Η ήττα των επαναστάσεων μπορεί να τα έκανε προσωρινά αφανή, αλλά όταν ξαναπρόβαλλαν θα καθόριζαν τη δράση ακόμα και εκείνων των πολιτικών που έτρεφαν τις λιγότερες συμπάθειες γι' αυτά. Ε.Ι. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου, 1848-1875*, γ' ανατύπωση, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003, σ. 50.

ση της πολιτικής εξουσίας. Παράλληλα, αναδύθηκαν τα εθνικά αιτήματα πολλών λαών. Τέλος, το κύριο μέτωπο κοινωνικής αντιπαράθεσης μετατοπίστηκε: από εδώ και πέρα οι κύριοι κοινωνικοί αντίπαλοι δεν θα είναι οι ευγενείς και οι αστοί αλλά οι αστοί και οι εργάτες.

ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΛΛΗ ΜΑΤΙΑ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ...

...διαβάστε

✓ Σταντάλ, *Το κόκκινο και το μαύρο* (1830).

Γλαφυρή παρουσίαση της γαλλικής κοινωνίας την εποχή της Παλινόρθωσης (1815-1830).

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Αφού μελετήσετε την πηγή 2, να ανιχνεύσετε τους λόγους που οδήγησαν σε αποτυχία τις επαναστάσεις του 1848.
2. Ποιες μεταβολές έφεραν στην ευρωπαϊκή πολιτική πραγματικότητα οι επαναστάσεις του 1848; Στην απάντησή σας να πάρετε υπόψη σας τις πηγές 1-3 και την εικόνα 4.
3. **Διαθεματική δραστηριότητα:** Να μελετήσετε τον πίνακα του Ε. Ντελακρουά *Η ελευθερία οδηγεί τον λαό* (εικόνα 1). Ποια μορφή δεσπόζει; Τι συμβολίζει; Τι εκπροσωπούν οι άλλες μορφές;

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο θυμόμαστε ότι...

- ✓ από τα μέσα του 18ου αιώνα είχαν αρχίσει να συντελούνται στους κόλπους του ελληνισμού σοβαρότατοι οικονομικοί, κοινωνικοί και ιδεολογικοί μετασχηματισμοί
- ✓ κατά την περίοδο 1820-1848 ξέσπασαν στην Ευρώπη πολλές επαναστάσεις που εναντιώνονταν στην Παλινόρθωση και διεκδικούσαν πολιτικές και εθνικές ελευθερίες
- ✓ η ελληνική επανάσταση, μία από τις ευρωπαϊκές επαναστάσεις του 19ου αιώνα, ξέσπασε τον Φεβρουάριο του 1821 στις Ηγεμονίες, επεκτάθηκε και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου και είχε ως τελικό αποτέλεσμα την ίδρυση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε:

- ✓ την ωρίμανση και εξάπλωση της βιομηχανικής επανάστασης τον 19ο αιώνα
- ✓ τις κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης
- ✓ τις ενοποιήσεις της Ιταλίας και της Γερμανίας
- ✓ την ίδρυση νέων εθνικών κρατών στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα
- ✓ τα φαινόμενα του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας
- ✓ τις κύριες εξελίξεις στην αμερικανική ήπειρο, στην Κίνα και στην Ιαπωνία τον 19ο αιώνα.

ΕΝΟΤΗΤΑ 12

Η ωρίμανση της βιομηχανικής επανάστασης

Το φαινόμενο βιομηχανική επανάσταση Οι πρώτες βιομηχανίες (εκβιομηχάνιση) δημιουργήθηκαν στη Μ. Βρετανία γύρω στα 1750-1780 (όπως είδαμε στην ενότητα 1). Κύρια γνωρίσματα της εκβιομηχάνισης ήταν η εκτεταμένη χρήση νέων τεχνικών μέσων (κυρίως της ατμομηχανής) που περιόριζαν τη χειρωνακτική εργασία αυξάνοντας την παραγωγή και μειώνοντας το κόστος των προϊόντων, η αξιοποίηση νέων μορφών ενέργειας (κυρίως του άνθρακα, του καύσιμου των ατμομηχανών), η εφαρμογή καινοτομιών στη μεταλλουργία, η συγκέντρωση των εργαζομένων στα εργοστάσια (βιομηχανικό σύστημα) και οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης. Κύριοι πόλοι εκβιομηχάνισης ήταν η υφαντουργία και η μεταλλουργία.

Από τις αρχές του 19ου αιώνα το φαινόμενο άρχισε να επεκτείνεται, αρχικά στη δυτική Ευρώπη και στη συνέχεια στον υπόλοιπο κόσμο, οδηγώντας στη μετάβαση από την αγροτική-χειροτεχνική οικονομία στη βιομηχανική οικονομία και προκαλώντας οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές αλλαγές. Οι μεταβολές αυτές υπήρξαν τόσο σημαντικές, ώστε οι ιστορικοί τις ονόμασαν *βιομηχανική επανάσταση* (βλέπε και ενότητα 1).

Η εξάπλωση της βιομηχανικής επανάστασης Στα μέσα του 19ου αιώνα η εκβιομηχάνιση περιοριζόταν ακόμη στη Μ. Βρετανία, στη βόρεια και ανατολική Γαλλία, στο Βέλγιο, στις Κάτω Χώρες, σε κάποιες περιοχές στις όχθες του ποταμού Ρήνου και σε ορισμένα κέντρα στη βόρεια Ιταλία. Από τα μέσα του 19ου αιώνα, όμως, εξαπλώθηκε με γρήγορους ρυθ-

1. Δύο ανθρακωρυχεία του 1800 περίπου (αριστερά) και του 1910 περίπου (δεξιά).

1. Η σύζευξη επιστήμης και βιομηχανίας

[...] Γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα αναπτύχθηκαν δύο βιομηχανικοί κλάδοι που βασίζονταν σε μια πολύ επαναστατική τεχνολογία: η χημική και (στο βαθμό που αφορούσε τις επικοινωνίες) η ηλεκτρική βιομηχανία. [...] Όπως μαρτυρούν τα μυθιστορήματα του Ιουλίου Βερν (1828-1905), ο καθηγητής έγινε μια πολύ σημαντικότερη για τη βιομηχανία μορφή από όσο ήταν στο παρελθόν [...]. Εξάλλου, το ερευνητικό εργαστήριο έγινε αναπόσπαστο στοιχείο της βιομηχανικής ανάπτυξης. [...] Μια σημαντική συνέπεια αυτής της διείσδυσης της επιστήμης στη βιομηχανία ήταν ότι από τότε το εκπαιδευτικό σύστημα γινόταν όλο και ζωτικότερο για τη βιομηχανική ανάπτυξη.

E.J. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου*, 1848-1875, γ' ανατύπωση, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003, σ. 71-73.

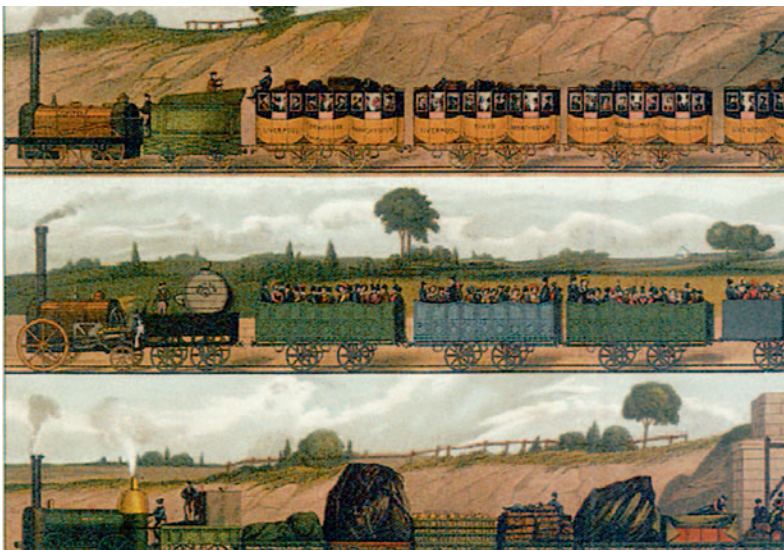
μούς σε νέες περιοχές της Ευρώπης, καθώς και στις ΗΠΑ, χάρη στην αδιάκοπη πρόοδο των παραδοσιακών βιομηχανικών τομέων (υφαντουργία, μεταλλουργία).

Μετά το 1880 πρωτοπόροι έγιναν νέοι βιομηχανικοί κλάδοι που συνδέονταν με την επιστημονική έρευνα. Η χημεία πέρασε από τον χώρο του εργαστηρίου στη μαζική παραγωγή. Επαναστατικές επιστημονικές ανακαλύψεις γέννησαν την οργανική χημεία και επέτρεψαν την παραγωγή μεγάλων ποσοτήτων συνθετικών βαφών, λιπασμάτων, πλαστικών υλών και εκρηκτικών (δυναμίτιδα). Χάρη στη χημεία αναπτύχθηκαν, ακόμη, οι βιομηχανίες φαρμάκων, ψυγείων, φωτογραφικών και κινηματογραφικών ειδών. Πρωτοπόρος αναδείχτηκε η Γερμανία. Παράλληλα, ο ηλεκτρισμός αποτέλεσε, ίσως, την κυριότερη καινοτομία του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, τόσο ως πηγή ενέργειας για τους ηλεκτρικούς κινητήρες όσο και ως μέσο φωτισμού, καθώς άρχισε να αντικαθιστά το φωταέριο και τις λάμπες πετρελαίου. Αυτή την εποχή επινοήθηκαν ο ηλεκτρικός λαμπτήρας πυρακτώσεως, καθώς και μέθοδοι μετατροπής της ενέργειας των υδάτων σε ηλεκτρική ενέργεια και μεταφοράς της σε μεγάλες αποστάσεις.

Η επανάσταση στις συγκοινωνίες και στις επικοινωνίες Οι πρόοδοι στις συγκοινωνίες και στις επικοινωνίες επιτάχυναν τη βιομηχανική ανάπτυξη.

Όλα άρχισαν με τον σιδηρόδρομο. Το 1825 ο Άγγλος μηχανικός Στίβενσον (Stephenson) κίνησε την πρώτη ατμάμαξα στη σιδηροδρομική γραμμή Λίβερπουλ-Μάντσεστερ. Το επίτευγμα ήταν τεράστιο, αν σκεφτεί κανείς ότι έως τότε τα κερσαία μέσα μεταφοράς λίγο διέφεραν από εκείνα της αρχαιότητας. Ξεκίνησε, έτσι, μια διαδικασία συνεχών βελτιώσεων του σιδηροδρόμου, που έφτασε, στα τέλη του 19ου αιώνα, μέχρι την κατασκευή ηλεκτροκίνητων τραμ και αστικών υπόγειων ηλεκτρικών σιδηροδρόμων (μετρό). Η χρησιμοποίηση ατμομηχανής για την κίνηση στη θάλασσα οδήγησε στο σιδερένιο ατμόπλοιο, που αντικατέστησε, βαθμιαία, το ξύλινο ιστιοφόρο πλοίο. Ο χρόνος και το κόστος του ταξιδιού μειώθηκαν θεαματικά. Ο σιδηρόδρομος και το ατμόπλοιο έγιναν τα σύμβολα της βιομηχανικής ανάπτυξης, τα σύμβολα της νέας εποχής.

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η εξέλιξη των κινητήρων και η ενσωμάτωσή τους σε οχήματα είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία του αυτοκινήτου, αλλά και τον πειραματισμό στη δημιουργία ιπτάμενων μηχανών, των πρώτων αεροπλάνων. Παράλληλα, το καύσιμο των κινητήρων, το πετρέλαιο, άρχιζε να αποκτά μεγάλη αξία και σημασία.

2. Σιδηρόδρομοι στη Βρετανία, 1800 περίπου.

2. Η σημασία του σιδηροδρόμου

Με τη γρήγορη βελτίωση όλων των εργαλείων παραγωγής, με την απεριόριστη διευκόλυνση των συγκοινωνιών, η αστική τάξη τραβάει στον πολιτισμό όλα, ακόμα και τα πιο βάρβαρα έθνη. [...] Αναγκάζει όλα τα έθνη να δεχτούν τον αστικό τρόπο παραγωγής, αν δεν θέλουν να καθούν. Τα αναγκάζει να εισάγουν στη χώρα τους τον λεγόμενο πολιτισμό, δηλ. να γίνουν αστοί. Με μια λέξη δημιουργεί έναν κόσμο «κατ' εικόνα της». Κ. Μαρξ & Φρ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* (1848), Κ. Μαρξ & Φρ. Ένγκελς, *Εκλεκτά έργα*, Γνώσεις, κ.κ., τόμ. 1ος, σ. 24-25.

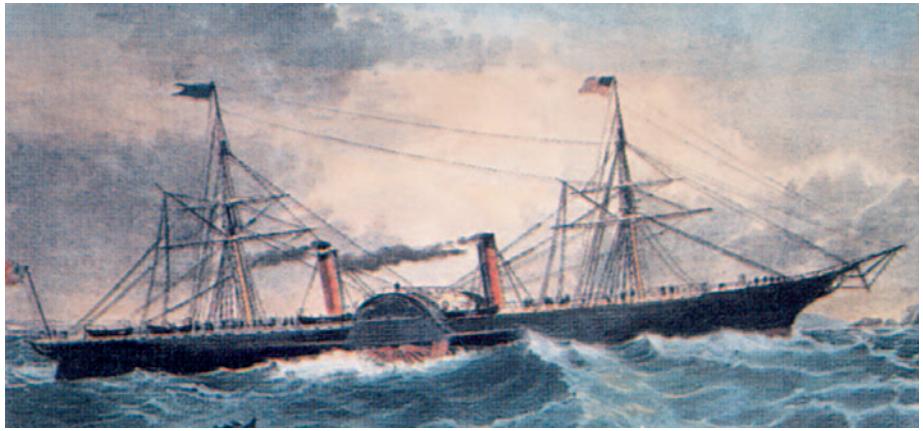
Ενώ συνέβαιναν τα παραπάνω, η επανάσταση των μέσων μετάδοσης ήχου σε μεγάλες αποστάσεις (ηλεκτρικός τηλεγράφος, τηλεφωνο, ασύρματος τηλεγράφος), που είχε ξεκινήσει από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, συνεχιζόταν κάνοντας ευκολότερη την επικοινωνία.

Έτσι, άρχισε να διαμορφώνεται ένα δίκτυο μεταφορών και επικοινωνιών που αγκάλιαζε, βαθμιαία, όλη τη Γη, ενσωματώνοντας συνεχώς νέες περιοχές, οι οποίες εντάσσονταν μέρα με την ημέρα στο νέο οικονομικό σύστημα.

Οικονομικός φιλελευθερισμός και καπιταλισμός Ο νέος τρόπος οργάνωσης της οικονομίας ονομάστηκε *οικονομία της ελεύθερης αγοράς* ή *καπιταλισμός* ή *κεφαλαιοκρατία*. Ιδεολογική βάση του νέου συστήματος υπήρξε ο *οικονομικός φιλελευθερισμός*. Σύμφωνα με αυτόν, οι επιχειρηματίες είχαν το δικαίωμα να πράττουν ό,τι εκείνοι έκριναν αναγκαίο για να κερδίζουν. Το ατομικό συμφέρον θεωρούνταν σημαντικότερο του κοινωνικού.

Η ανάγκη συγκέντρωσης τεράστιων κεφαλαίων για να ιδρυθούν μεγάλες βιομηχανίες οδήγησε στη δημιουργία εταιρειών με τη συμμετοχή πολλών κεφαλαιούχων. Το κεφάλαιο αυτών των επιχειρήσεων εκφραζόταν σε μετοχές. Ο κάθε κεφαλαιούχος, ανάλογα με το ποσοστό συμμετοχής του στην εταιρεία, είχε έναν αριθμό μετοχών. Την ίδια εποχή δημιουργήθηκαν μεγάλες τράπεζες που συγκέντρωναν κεφάλαια, τα οποία δάνειζαν σε επιχειρηματίες με τόκο. Η ανάγκη μείωσης του κόστους παραγωγής προκάλεσε συγχωνεύσεις και οδήγησε στη δημιουργία ολιγοπωλίων και μονοπωλίων, δηλαδή τεράστιων επιχειρήσεων που κατόρθωναν να επικρατήσουν μόνο αυτές στην αγορά.

Παράλληλα, άρχισαν να ξεσπούν, περιοδικά, οικονομικές κρίσεις όταν η αγορά αδυνατούσε να απορροφήσει την παραγωγή. Στο πλαίσιο αυτό, άρχισε να αμφισβητείται ο απόλυτος οικονομικός φιλελευθερισμός και να συζητείται η κρατική παρέμβαση στην οικονομία.

3. Ένα από τα πρώτα ατμόπλοια.

3. Οι απαρχές διαμόρφωσης της μαζικής αγοράς

[Κατά την περίοδο 1875-1914] με την αύξηση του πληθυσμού, του εξαστισμού και των πραγματικών εισοδημάτων, η μαζική αγορά, που ίσαμε τότε περιοριζόταν λίγο-πολύ στα [...] βασικά είδη επιβίωσης, άρχισε να επιβάλλει την κυριαρχία της στις βιομηχανίες παραγωγής καταναλωτικών αγαθών. Μακροπρόθεσμα αυτή η εξέλιξη ήταν πιο σημαντική από την αξιοσημείωτη αύξηση στην κατανάλωση των πλούσιων [...]. Επανάσταση στην αυτοκινητοβιομηχανία δεν έφερε η Ρολς Ρόις αλλά το μοντέλο T της Φορντ.

E.J. Hobsbawm, *Η εποχή των αυτοκρατοριών, 1875-1914*, σ' ανατύπωση, μτφρ. Κ. Σκλαβενίτη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, σ. 90.

4. Το μοντέλο T της Ford, το πρώτο αυτοκίνητο για τους πολλούς.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Αφού μελετήσετε την πηγή 1, να συνθέσετε κείμενο με θέμα τις αλλαγές που συντελέστηκαν στη σχέση επιστήμης-βιομηχανίας κατά τον 19ο αιώνα και τη σημασία τους.
2. Να μελετήσετε την πηγή 2 και την εικόνα 2. Κατόπιν να εκπονήσετε άσκηση (σε σχήμα) άστρου τοποθετώντας στο κέντρο τη λέξη «σιδηρόδρομος».
3. **Διαθεματική δραστηριότητα:** Τα μέσα μαζικής μεταφοράς την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης και σήμερα: Παραμένουν τα ίδια; Έχουν αλλάξει; Ποιες μεταβολές θα μπορούσατε να εντοπίσετε; Πού τις αποδίδετε;

Κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις της βιομηχανικής επανάστασης

1. Μετανάστες στο κατάστρωμα πλοίου ταξιδεύουν προς την Αμερική.

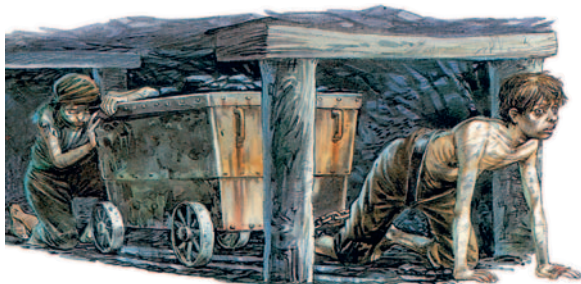
Η βιομηχανική επανάσταση έφερε σοβαρές κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές.

Πληθυσμιακές μεταβολές Η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου προκάλεσε στην Ευρώπη, ιδίως μετά το 1850, εντυπωσιακή πληθυσμιακή αύξηση, ένα μέρος της οποίας διοχετεύτηκε στη μετανάστευση. Η *εσωτερική μετανάστευση* προς τις βιομηχανικές πόλεις πύκνωσε τις στρατιές των εργατών. Τότε, άρχισαν να δημιουργούνται εργατικά προάστια, κοντά ή και ανάμεσα στα εργοστάσια. Η *εξωτερική μετανάστευση* κατευθύνθηκε στις ΗΠΑ, στον Καναδά και στην Αυστραλία.

Κοινωνικοί μετασχηματισμοί Παράλληλα, άλλαζαν τα κοινωνικά δεδομένα.

Οι *αριστοκράτες-μεγαλογαιοκτήμονες* παρέμεναν πανίσχυροι στην ανατολική και μεσογειακή Ευρώπη, καθώς η περιορισμένη διάδοση της βιομηχανίας στις περιοχές αυτές δεν έθιγε τις προϋπάρχουσες κοινωνικές δομές. Στην Αγγλία, όπου είχαν αρχίσει να ασχολούνται με επιχειρήσεις καπιταλιστικού χαρακτήρα, έπαιζαν σημαντικό ρόλο. Αντιθέτως, στη Γαλλία, όπου η αριστοκρατία δεν έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για νέου τύπου οικονομικές δραστηριότητες, η επιρροή της περιοριζόταν διαρκώς.

Οι *αστοί* ήταν, πλέον, η κυρίαρχη κοινωνική τάξη. Διακρίνονταν σε *μεγαλοαστούς* (βιομήχανοι, μεγαλέμποροι, τραπεζίτες), *μεσαστούς* (βιοτέχνες, ελεύθεροι επαγγελματίες) και *μικροαστούς* (δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι). Οι μεγαλοαστοί συγκροτούσαν την άρχουσα κοινωνική τάξη. Διέθεταν πλούτο, υψηλό κοινωνικό κύρος και πολιτική επιρροή.

2. Παιδική εργασία σε ανθρακωρυχείο την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης.

Οι *αγρότες* αποτελούσαν την πλειονότητα των Ευρωπαίων κατά τον 19ο αιώνα και ζούσαν υπό εξαιρετικά ασταθείς συνθήκες, εκτεθειμένοι στις διαθέσεις των μεγαλοκτηματιών και στις διακυμάνσεις των τιμών. Πολλοί μετανάστευαν αναζητώντας καλύτερη τύχη.

Οι *εργάτες*, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, αυξάνονταν όσο αναπτυσσόταν η βιομηχανία. Εργάζονταν 12-16 ώρες καθημερινά, δίχως ούτε μια μέρα ανάπαυσης, και έπαιρναν μισθούς πείνας. Ζούσαν, στριμωγμένοι πολλοί μαζί, σε μικρά και ανθυγιεινά σπίτια και πέθαιναν νέοι. Το 1827 ο μέσος όρος ζωής των εργατών της γαλλικής βιομηχανικής πόλης Μιλούζ ήταν τα 27 χρόνια!

Σοσιαλιστικές θεωρίες Τα έντονα κοινωνικά προβλήματα γεννήσαν, τον 19ο αιώνα, μια σειρά θεωρίες που, επειδή τόνιζαν την προτεραιότητα του κοινωνικού (social) συμφέροντος έναντι του ατομικού, έγιναν γνωστές με τον γενικό όρο *σοσιαλισμός*.

Οι πρώτοι σοσιαλιστές (Σαιν Σιμόν, Φουριέ, Όουεν, Μπλαν, Προυντόν) μιλούσαν για μια εξιδανικευμένη μορφή κοινωνίας που θα έπρεπε, κατά τη γνώμη τους, να επικρατήσει. Γι' αυτό και οι απόψεις τους ονομάστηκαν *ουτοπικός σοσιαλισμός*.

Το 1848 οι Γερμανοί Καρλ Μαρξ και Φρίντριχ Ένγκελς δημοσίευσαν το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*. Αργότερα ο Μαρξ δημοσίευσε ένα τρίτομο έργο, *Το Κεφάλαιο (Das Kapital)*. Σε αυτό υποστήριζε την άποψη ότι κύρια αιτία της κοινωνικής αδικίας

1. Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο

Οι κομμουνιστές θεωρούν ανάξιο τους να κρύβουν τις απόψεις και τις προθέσεις τους. Δηλώνουν ανοιχτά ότι οι σκοποί τους μπορούν να πραγματοποιηθούν μονάχα με τη βίαιη ανατροπή όλου του σημερινού κοινωνικού καθεστώτος. Ας τρέμουν οι κυρίαρχες τάξεις μπρος σε μια κομμουνιστική επανάσταση. Οι προλετάριοι δεν έχουν να χάσουν σ' αυτήν τίποτε άλλο, εκτός από τις αλυσίδες τους. Έχουν να κερδίσουν έναν κόσμο ολόκληρο. Προλετάριοι όλων των χωρών, ενωθείτε!

Κ. Μαρξ & Φρ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* (1848), στο Κ. Μαρξ & Φρ. Ένγκελς, *Εκλεκτά έργα*, Γνώσεις, κ.κ., τόμ. 1ος, σ. 58.

ήταν το γεγονός ότι οι σχετικά ολιγάριθμοι αστοί ήταν ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής (βλέπε γλωσσάριο). Κατά τον Μαρξ, η εργατική τάξη θα έπρεπε να οργανωθεί σ' ένα δικό της πολιτικό κόμμα, να ανατρέψει τον καπιταλισμό και να πάρει στα χέρια της τα μέσα παραγωγής. Έτσι, θα δημιουργούνταν μια νέα κοινωνία δίχως τάξεις (αταξική κοινωνία), όπου δεν θα υπήρχε εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο. Οι θέσεις αυτές έγιναν γνωστές ως *μαρξισμός*.

Η ανάπτυξη του συνδικαλισμού (βλέπε γλωσσάριο) Οι άθλιες συνθήκες ζωής έκαναν τους εργάτες να ξεσπώνονται αυθόρμητα. Όμως, μόνο μετά το 1830, άρχισαν να διεκδικούν οργανωμένα την ικανοποίηση αιτημάτων, όπως η οκτάωρη εργασία. Το 1838 η αγγλική Ένωση Εργατών δημοσίευσε τη *Χάρτα του Λαού*, με την οποία οι *χαρτιστές*, όπως ονομάστηκαν τα μέλη της, διατύπωναν πολιτικά αιτήματα (θέσπιση της καθολικής ψηφοφορίας για τους άνδρες κ.ά.).

Κύριος τρόπος διεκδίκησης ήταν οι απεργίες, που συχνά καταστέλλονταν βίαια. Την 1η Μαΐου 1886 μια εργατική απεργία στο Σικάγο των ΗΠΑ με αίτημα την καθιέρωση οκτάωρης εργασίας πνίγηκε στο αίμα. Έτσι, από το 1890 τα σοσιαλιστικά κόμματα και τα συνδικάτα άρχισαν να γιορτάζουν την Πρωτομαγιά ως παγκόσμια μέρα των εργατών, πράγμα που συμβαίνει και σήμερα σε όλο τον κόσμο.

Στα τέλη του 19ου αιώνα, το εργατικό κίνημα είχε πετύχει τη μείωση των ωρών εργασίας σε δέκα, τη δημιουργία ταμείων ασφάλισης που στήριζαν οικονομικά τους εργάτες σε περίπτωση εργατικού ατυχήματος, ασθένειας ή απόλυσης και την υπογραφή συλλογικών συμβάσεων εργασίας με τους εργοδότες που όριζαν τις κατώτερες αμοιβές προστατεύοντας τους εργάτες, σε κάποιο βαθμό, από την υπερεκμετάλλευση.

Η πολιτική οργάνωση των εργατών Το 1864 ιδρύθηκε στο Λονδίνο η πρώτη *Διεθνής Ένωση Εργατών (πρώτη Διεθνής)*, που διαλύθηκε, ωστόσο, το 1876 εξαιτίας διαφωνιών μεταξύ των σοσιαλιστών. Το 1889, στο Παρίσι, ιδρύθηκε η *δεύτερη Διεθνής* με τη συμμετοχή μόνο πολιτικών κομμάτων που δέχονταν, τουλάχιστον θεωρητικά, τον μαρξισμό. Τα επόμενα χρόνια δημιουργήθηκαν σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες σοσιαλιστικά και εργατικά κόμματα. Πολλά από αυτά επιδίωκαν να ανέλθουν στην κυβέρνηση μέσα από εκλογές. Με την τακτική αυτή διαφωνούσαν οι Καρλ Λίμπκνεχτ και Ρόζα Λούξεμπουργκ στη Γερμανία, ο Λένιν στη Ρωσία και άλλοι σοσιαλιστές, που πίστευαν ότι έπρεπε να επιδιώκεται η ανατροπή του καπιταλισμού με επανάσταση και η εγκαθίδρυση ενός νέου σοσιαλιστικού καθεστώτος.

Το κίνημα για τη χειραφέτηση της γυναίκας Στη διάρκεια του 19ου αιώνα πολλές γυναίκες άρχισαν να εργάζονται σε εργοστάσια και άλλες επιχειρήσεις. Απέκτησαν, έτσι, οικονομική ανεξαρτησία και άρχισαν να διεκδικούν τη νομική και πολιτική τους χειραφέτηση. Το 1903 η Αγγλίδα Έμελιν Πάνκκορστ ίδρυσε την *Κοινωνική και Πολιτική Ένωση Γυναικών*, που μαχόταν για την παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες, πράγμα που επιτεύχθηκε, στη διάρκεια του 20ού αιώνα, σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες.

2. Το εργατικό κίνημα ως τρόπος ζωής

Το εργατικό κίνημα ήταν οργάνωση αυτοάμυνας, διαμαρτυρίας, επανάστασης. Αλλά για τους φτωχούς εργαζομένους ήταν κάτι περισσότερο από όργανο πάλης: ήταν επίσης και τρόπος ζωής. [...] Ο τρόπος ζωής που οι ίδιοι σφυρηλατούσαν για τον εαυτό τους –ζωή συλλογική, μαχητική, ιδεαλιστική και απομονωμένη– προϋπέθετε το κίνημα, γιατί ο αγώνας ήταν η πεμπτούσα της. Με τη σειρά του το κίνημα τής έδινε συνοχή και λόγο ύπαρξης.

E.J. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων*, μτφρ. Μ. Οικονομούλου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σ. 279.

3. *Γυναίκες διαδηλώνουν. Οι πινακίδες που κρατούν γράφουν: «Ψήφο στις γυναίκες».*

ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΛΜΗ ΜΑΤΙΑ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ...

Βιομηχανική επανάσταση και λογοτεχνία

- ✓ Κάρολος Ντίκενς, *Όλιβερ Τουϊστ* (1837-1839). Ένα ορφανό παιδί στα πτωχοκομεία του Λονδίνου.
- ✓ Εμίλ Ζολά, *Ζερμινάλ* (1885). Η ζωή και οι αγώνες των Γάλλων ανθρακωρύχων το 19ο αιώνα.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποιες ήταν οι κύριες κοινωνικές μεταβολές που έφερε η βιομηχανική επανάσταση;
2. Να μελετήσετε την πηγή 2 και την εικόνα 2. Ποιοι παράγοντες οδήγησαν στην εμφάνιση και ανάπτυξη του συνδικαλισμού των εργαζομένων; Εκτός από τη διεκδικητική, ποιες άλλες διαστάσεις είχε το εργατικό κίνημα;
3. **Διαθεματική δραστηριότητα:** Να μελετήσετε ένα από τα λογοτεχνικά έργα που προτείνονται δίπλα και να το παρουσιάσετε στην τάξη σας.

Οι ενοποιήσεις της Ιταλίας και της Γερμανίας. Νέα εθνικά κράτη στα Βαλκάνια

Ο κυρίαρχος ρόλος των εθνικών ιδεών στην Ευρώπη του 19ου αιώνα εκφράστηκε με τον πιο χαρακτηριστικό, ίσως, τρόπο στις διαδικασίες ενοποίησης της Ιταλίας και της Γερμανίας, καθώς και στην ίδρυση νέων εθνικών κρατών στα Βαλκάνια.

Η ενοποίηση της Ιταλίας (1861-1870) Κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα, στην ιταλική χερσόνησο υπήρχαν πολλά διαφορετικά κράτη. Από αυτά, το μοναδικό στο οποίο βασίλευε Ιταλός μονάρχης ήταν το βασίλειο του Πεδεμοντίου (σημερινή ΒΔ Ιταλία) και της Σαρδηνίας. Σε αυτό βασίστηκε, σε μεγάλο βαθμό, και η προσπάθεια ενοποίησης. Πρωτεργάτες υπήρξαν ο βασιλιάς Βίκτωρ Εμμανουήλ Β΄ και ο μετριοπαθής φιλελεύθερος πρωθυπουργός Καμίλο Καβούρ. Παράλληλα, ο πολιτικός Τζουζέπε Μασιίνι ίδρυσε το κίνημα *Νέα Ιταλία* με στόχο τη δημιουργία ενός ενιαίου και δημοκρατικού ιταλικού κράτους. Στα 1859-1860 το Πεδεμόντιο απέσπασε από την Αυστρία περιοχές της βόρειας Ιταλίας, ενώ ο Ιταλός επαναστάτης Τζουζέπε Γκαριμπάλντι κήρυξε την επανάσταση στη νότια Ιταλία και την ένωση αυτών των περιοχών με το Πεδεμόντιο. Έτσι, το 1861 σχηματίστηκε το ενιαίο βασίλειο της Ιταλίας, που ως το 1870 είχε λάβει την εδαφική μορφή που έχει σήμερα η Ιταλία.

1. Η ενοποίηση της Ιταλίας.

1. Τα ρεύματα του ιταλικού εθνικού κινήματος

Κατά τους οπαδούς του αβιά Τζιομπέρτι, η ενότητα θα έπρεπε να πάρει μορφή μιας ομοσπονδίας υπό την προεδρία του Πάπα. [...]

Ένα δεύτερο ρεύμα, φιλελεύθερης έμπνευσης, έχει ως εισηγητές τον Μάσιμο ντ' Ατζέλιο και μια μικρή ομάδα συγκεντρωμένη γύρω από την εφημερίδα *Il Risorgimento*, που ιδρύθηκε από τον Καβούρ στο Τορίνο το 1847. Ανταποκρίνεται στις επιθυμίες της βιομηχανικής και εμπορικής αστικής τάξης του βορρά και βλέπει σε μια Ιταλία ενωμένη υπό συνταγματική μοναρχία το μέσο για την ικανοποίηση τόσο των πατριωτικών αισθημάτων όσο και των οικονομικών συμφερόντων της. [...]

Τέλος, ένα ρεύμα δημοκρατικών ενσάρκωνεται στο ιδεολογικό και «ρομαντικό» σχέδιο του Μασιίνι και των νέων επαναστατών που συσπειρώνονται στους κόλπους του κινήματος «Νέα Ιταλία». Βρίσκουν αρκετά μεγάλο ακροατήριο στους κύκλους της μικρής και της μεσαίας αστικής τάξης – που θα προσφέρουν τη μεγάλη μάζα των αγωνιστών της ιταλικής επανάστασης [...] – και ζητούν τη δημιουργία μιας ενιαίας δημοκρατίας, στηριγμένης στον «λαό», για τον οποίο έχουν μια πολύ εξιδανικευμένη εικόνα.

S. Bernstein & P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, μτφρ. Α.Κ. Δημητρακόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, τόμ. 2, σ. 115.

Η ενοποίηση της Γερμανίας (1871) Η πολιτική ενοποίηση του γερμανικού χώρου, στον οποίο συνυπήρχαν δύο ισχυρά κράτη, η Αυστρία και η Πρωσία, καθώς και πολλά μικρά κρατίδια, άρχισε να συζητείται στα χρόνια της ναπολεόντειας κατοχής.

Το 1815 ιδρύθηκε, με τη μορφή χαλαρής ένωσης, η Γερμανική Συνομοσπονδία (βλέπε χάρτη στην επόμενη σελίδα). Ακολούθησε, το 1834, με πρωτοβουλία της Πρωσίας, η γερμανική τελωνειακή ένωση, που ενοποίησε οικονομικά ένα μεγάλο τμήμα του γερμανικού χώρου, αποκλείοντας, ωστόσο, την Αυστρία, τον μεγάλο ανταγωνιστή της Πρωσίας. Δημιουργήθηκε, έτσι, μια ισχυρή οικονομική βάση στην οποία θα μπορούσε να θεμελιωθεί η ενοποίηση.

2. Η ενοποίηση της Γερμανίας.

2. Ο χαρακτήρας του γερμανικού εθνικού κινήματος

[Η ενοποίηση της Γερμανίας] σηματοδοτεί το θρίαμβο μιας αντίληψης του έθνους που θεμελιώνεται περισσότερο στη δύναμη παρά στη λαϊκή συναίνεση. [...] Γεννημένο από την ορμή ενός λαού, το γερμανικό ενωτικό κίνημα ολοκληρώθηκε χάρη στο συνδυασμό της βούλησης ενός ανθρώπου –[του Μπίσμαρκ] με αντιλήψεις αριστοκράτη του Παλαιού Καθεστώτος που πάνω απ’ όλα λογαριάζει το μεγαλείο της βασιλεύουσας δυναστείας– και της ισχύος του πρωσικού στρατού, που νίκησε διαδοχικά τους Δανούς, τους Αυστριακούς και τους Γάλλους. [...] Ήδη στην τροχιά των εθνικών κινήματων διαγράφεται το φάσμα ενός απόλυτου και κατακτητικού εθνικισμού [...] που δεν θα αργήσει να φέρει σε αντιπαράθεση τους λαούς της γηραιάς ηπείρου.

S. Bernstein & P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, μτφρ. Α.Κ. Δημητρακόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, τόμ. 2, σ. 141.

3. Α. φον Βέρνερ, Η στέψη του Γερμανού αυτοκράτορα στις Βερσαλλίες, 18 Ιανουαρίου 1871. Στο κέντρο, με τη λευκή στολή, εικονίζεται ο Μπίσμαρκ.

Η ανάδειξη του Όττο φον Μπίσμαρκ ως καγκελάριου (πρωθυπουργού) της Πρωσίας επιτάχυνε τις εξελίξεις. Θέτονας ως ζήτημα άμεσης προτεραιότητας τη γερμανική ενοποίηση υπό πρωσική ηγεμονία, ο Μπίσμαρκ επιδίωξε τη σύγκρουση με την Αυστρία. Πράγματι, το 1866 τα πρωσικά στρατεύματα συνέτριψαν τους Αυστριακούς. Τότε ιδρύθηκε η Βόρεια Γερμανική Συνομοσπονδία, στην οποία δέσποζε η Πρωσία. Τα ανεξάρτητα γερμανικά κρατίδια συμφώνησαν ότι, σε περίπτωση πολέμου, οι στρατοί τους θα διοικούσαν από τον βασιλιά της Πρωσίας. Εκτιμώντας ότι ένας πόλεμος στον οποίο θα συμμετείχαν όλοι οι Γερμανοί θα σφρηλατούσε την εθνική τους ενότητα, ο Μπίσμαρκ προ-

κάλεσε σύγκρουση με τη Γαλλία (1870). Στις αρχές του 1871 και ενώ οι γερμανικές δυνάμεις πολιορκούσαν το Παρίσι, οι Γερμανοί ηγεμόνες ανακήρυξαν αυτοκράτορα της Γερμανίας τον βασιλιά της Πρωσίας, γεγονός που σήμανε τη δημιουργία ενός ενιαίου γερμανικού κράτους και επισφραγίστηκε με την επικράτηση επί της Γαλλίας.

Τα νέα έθνη-κράτη στα Βαλκάνια Το πρώτο, χρονικά, εθνικό κράτος που δημιουργήθηκε στα Βαλκάνια του 19ου αιώνα ήταν η Ελλάδα. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, ιδίως μετά τα μέσα του, διατυπώθηκαν εθνικές διεκδικήσεις και από άλλους βαλκανικούς λαούς. Κύριο ρόλο σε αυτό έπαιξε η όλο και μεγαλύτερη οικονομική και πολιτισμική σύνδεση των Βαλκανίων με τη δυτική Ευρώπη, που είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση νέων αστικών στρωμάτων, τη διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού και τη διαμόρφωση των εθνικών συνειδήσεων. Συνέβαλαν, επίσης, τα εσωτερικά προβλήματα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι ανταγωνισμοί των ευρωπαϊκών Δυνάμεων στην περιοχή και η γεικότερη ανάδυση των εθνικών ιδεών στον ευρωπαϊκό χώρο.

Οι **Σέρβοι** είχαν, και λόγω της θέσης της χώρας τους, στενή επαφή με τη Δύση. Στις αρχές του 19ου αιώνα, πριν ακόμη από τους Έλληνες, οι Σέρβοι, με επικεφαλής τον Μίλος Ομπρένοβιτς, εξεγέρθηκαν εναντίον του σουλτάνου και εξασφάλισαν περιορισμένη αυτονομία (1812-1815). Στα χρόνια που ακολούθησαν, το σερβικό κράτος, υπό διάφορους ηγεμόνες, οργανώθηκε, απέκτησε σύνταγμα, διοικητικούς θεσμούς και εκπαιδευτικό σύστημα. Τελικά, η σερβική ανεξαρτησία αναγνωρίστηκε από το συνέδριο του Βερολίνου (1878).

Οι **Βούλγαροι** επιδίωξαν την εθνική τους ανεξαρτησία στρεφόμενοι, ταυτοχρόνως, εναντίον τόσο της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας όσο και της ελληνικής πνευματικής ηγεμονίας, που θεωρούσαν ότι ασκούσαν μέσω του Πατριαρχείου

3. Τα πρώτα βήματα διαμόρφωσης της βουλγαρικής εθνικής ιδέας

Οι προσπάθειες διάδοσης και ανάδειξης της βουλγαρικής εθνικής γλώσσας και κουλτούρας συνέβαλαν στη σταδιακή αφύπνιση του αισθήματος της κοινής γενιάς του λαού εμπνέοντάς τον περηφάνια για την καταγωγή του. [...] Στο εξωτερικό, Βούλγαροι, συνήθως έμποροι που είχαν εγκατασταθεί στη Ρουμανία ή στη Ρωσία [...] ενθάρρυναν αυτή την κίνηση. [...] Στο Βουκουρέστι βρισκόταν μια βουλγαρική παροικία σχετικά πολυάριθμη και οικονομικά ισχυρή: το ίδιο και στην Οδησό της Ρωσίας. Και οι δύο ονειρεύονταν την πολιτική χειραφέτηση. [...] Το 1835 [...] με οικονομική ενίσχυση που στάλθηκε από την Οδησό [...] άνοιξε με 120 μαθητές [...] το πρώτο σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που παρείχε διδασκαλία στην εθνική βουλγαρική γλώσσα. [...] Το ίδιο με την τυπογραφία. Το 1839 ιδρύθηκε το πρώτο τυπογραφείο που χρησιμοποιούσε βουλγαρικούς χαρακτήρες. [...] Το 1844 εμφανιζόταν η πρώτη βουλγαρική εφημερίδα.

R. Ristelhueber, *Ιστορία των βαλκανικών λαών*, γ' έκδοση, μτφρ. Α. Μεθενίτη, Α. Στεφανίς, Παπαδήμας, Αθήνα 2003, σ. 171-172.

Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο ελεγχόταν από Έλληνες. Μετά από πολύχρονες προσπάθειες πέτυχαν, το 1870, την αναγνώριση από την οθωμανική διοίκηση της αυτόνομης βουλγαρικής εκκλησίας, της Εξαρχίας. Μάλιστα, προβλεπόταν ότι, αν τα δύο τρίτα των ορθόδοξων κατοίκων μιας εκκλησιαστικής περιφέρειας επιθυμούσαν να υπαχθούν στην Εξαρχία, τότε η περιφέρεια εντασσόταν σ' αυτή και όχι στο Πατριαρχείο. Οι ρυθμίσεις αυτές δεν αναγνωρίστηκαν από το Πατριαρχείο και προκάλεσαν ένταση στις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις. Παράλληλα, οι Βούλγαροι στήριζαν πολλές ελπίδες στη Ρωσία. Πράγματι, μετά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο των ετών 1877-1878 η νικήτρια Ρωσία επιχείρησε να δημιουργήσει μια *Μεγάλη Βουλγαρία* (συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, 1878). Οι αντιδράσεις, ωστόσο, της Αγγλίας και της Γερμανίας οδήγησαν στη δημιουργία ενός εδαφικά περιορισμένου αυτόνομου βουλγαρικού κράτους (συνέδριο του Βερολίνου, 1878). Η Βουλγαρία απέκτησε την ανεξαρτησία της το 1908.

Οι **Ρουμάνοι** κατοικούσαν στις βόρειες επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (Μολδαβία, Βλαχία) και διεκδικούσαν από τα μέσα του 19ου αιώνα, την εθνική τους ανεξαρτησία. Σημαντικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση υπήρξε το

ότι, στα 1858-1859, οι δύο ηγεμονίες απέκτησαν κοινούς νόμους και ένοπλες δυνάμεις και εξέλεξαν τον ίδιο ηγεμόνα, τον Αλέξανδρο Κούζα. Αργότερα, ο Κούζα ανατράπηκε και αντικαταστάθηκε από τον Κάρολο Α', ο οποίος συμμάχησε με τη Ρωσία και κήρυξε την ανεξαρτησία της Ρουμανίας, που αναγνωρίστηκε επίσημα από το συνέδριο του Βερολίνου (1878).

Τέλος, οι **Μαυροβούνιοι** ίδρυσαν και αυτοί ανεξάρτητο κράτος το 1878, με βάση τις αποφάσεις του συνεδρίου του Βερολίνου.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποιες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις έλεγξαν τις διαδικασίες ενοποίησης της Ιταλίας και της Γερμανίας; Πριν απαντήσετε, να μελετήσετε τις πηγές 1, 2 και την εικόνα 3.
2. Να μελετήσετε την πηγή 3 παράλληλα με την πηγή 2 της ενότητας 5. Ποιες ομοιότητες εντοπίζετε στην πορεία εθνικής συνειδητοποίησης Ελλήνων και Βουλγάρων;

Αποικιοκρατία και αποικιακοί ανταγωνισμοί

Ιμπεριαλισμός και αποικιοκρατία Ορισμένα από τα ευρωπαϊκά κράτη που πέτυχαν υψηλούς ρυθμούς καπιταλιστικής ανάπτυξης άρχισαν να αναζητούν, από ένα σημείο κι έπειτα, περιοχές και εκτός Ευρώπης για να τις εκμεταλλευτούν. Το φαινόμενο, σύμφυτο με την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη συγκεκριμένη ιστορική φάση, ονομάστηκε *ιμπεριαλισμός* (από τη λατινική λέξη *imperiūm*: ισχύς, εξουσία), εκφράστηκε με την προσπάθεια απόκτησης αποικιών, την *αποικιοκρατία*, και εκδηλώθηκε με ένταση την περίοδο 1870-1914.

Τα **κύρια αίτια** του φαινομένου εντοπίζονται στην ανάγκη των εκβιομηχανισμένων κρατών της Ευρώπης να βρουν νέες αγορές για τα βιομηχανικά προϊόντα τους, νέες πηγές πρώτων υλών (μεταλλεύματα, μαλλί, βαμβάκι) και καυσίμων (πετρέλαιο), νέες περιοχές επένδυσης των κεφαλαίων τους. Ακόμη, η απόκτηση αποικιών, εμπορικών σταθμών και βάσεων εξασφάλιζε στα ισχυρά ευρωπαϊκά κράτη τον έλεγχο των θαλασσών και τον απρόσκοπτο εφοδιασμό των πολεμικών τους πλοίων, ενώ, επιπλέον, αποτελούσε και παράγοντα ενίσχυσης του εθνικού γοήτρου.

Η **κοινωνική βάση της αποικιοκρατίας** περιλάμβανε τόσο την αστική τάξη όσο και ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Η αποικιακή πολιτική υπαγορευόταν, σε μεγάλο βαθμό, από τους αστούς, που ωφελούνταν περισσότερο από αυτήν. Υποστηριζόταν, όμως, και από άλλες κοινωνικές ομάδες, καθώς πολλοί έβλεπαν την οικονομική και κοινωνική τους θέση να ενισχύεται ως αποτέλεσμα της αποικιακής επέκτασης. Παράλληλα, η κατάκτηση αποικιών επιβεβαίωνε την «ανωτερότητα» των κατακτητών ενισχύοντας την εθνική τους αυταρέσκεια.

Πρωτοπόροι της αποικιοκρατίας υπήρξαν οι εξερευνητές, οι χριστιανοί ιεραπόστολοι και οι έμποροι. Οι εξερευνητές, αναζητώντας νέες γνώσεις, ανακάλυπταν, συχνά, νέες περιοχές τις οποίες καταλάμβαναν στο όνομα της χώρας τους, επεκτείνοντας έτσι την κυριαρχία της. Οι ιεραπόστολοι, διαδίδοντας τον χριστιανισμό, προετοίμαζαν το έδαφος για μια μονιμότερη ευρωπαϊκή παρουσία. Επιπλέον, οι έμποροι, αναζητώντας νέες αγορές, λειτουργούσαν ως η εμπροσθοφυλακή των αποικιοκρατών.

1. Ορισμένα από τα αίτια της αποικιοκρατίας

Αναντίρρητα τα υλικά συμφέροντα έπαιξαν σπουδαίο ρόλο. Οι βιομηχανικές επαναστάσεις του 19ου αι. ενέτειναν τις ανάγκες της Ευρώπης σε πολύτιμα μέταλλα και σε πρώτες ύλες [...]. Το ίδιο ισχύει για τα κεφάλαια των οποίων τα έσοδα είναι υψηλότερα στα υπερπόντια εδάφη απ' ό,τι στη γηραιά ήπειρο [...]. Σε μια εποχή που το εθνικό συμφέρον μετριέται με την ισχύ και το κύρος, η θέληση των κυβερνήσεων να οικοδομήσουν απέραντες αποικιακές αυτοκρατορίες είναι ένας τρόπος να αυξήσουν τις ζωτικές δυνάμεις του έθνους, παρέχοντάς του στρατιώτες, βάσεις για το στόλο και πρώτες ύλες για τη βιομηχανία του.

S. Berstein & P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, μτφρ. Α.Κ. Δημητρακόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, τόμ. 2, σ. 175-176.

2. Η κοινωνική βάση της αποικιοκρατίας

Σε όλες τις αποικιοκρατικές χώρες, οι πολιτικοί άνδρες και οι ομάδες πίεσης ιμπεριαλιστικού προσανατολισμού βρήκαν στήριξη σε ισχυρά ρεύματα της κοινής γνώμης, που απέρρεαν από το μεγάλο εθνικιστικό κύμα του τέλους του 19ου αιώνα. Πράγματι, για πολλούς Ευρωπαίους η αποικιοκρατία επιβεβαιώνει τη δύναμη και το πνεύμα του λαού τους και δίνει διεξοδο στην επιθυμία τους για ισχύ.

S. Berstein & P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, μτφρ. Α.Κ. Δημητρακόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, τόμ. 2, σ. 176.

3. Οι ιεραπόστολοι προπομποί της αποικιοκρατίας

Οι χριστιανοί ιεραπόστολοι [...] έπαιξαν [...] κεφαλαιώδη ρόλο. Υποστηριζόμενα από ισχυρά ρεύματα της κοινής γνώμης, τα γχειρήματά τους έχουν στην αρχή καθαρά θρησκευτικό και ανθρωπιστικό χαρακτήρα. Ζητούν να κηρύξουν το ευαγγέλιο στους ιθαγενείς πληθυσμούς καθώς και να τους προστατεύσουν από την εκμετάλλευση [...]. Όμως, η εγκατάσταση των ιεραποστολών συνοδεύεται γρήγορα από εκείνη του ευρωπαϊκού πολιτισμού και η ανάγκη προστασίας τους οδηγεί συχνά τα αποικιακά κράτη να επέμβουν στρατιωτικά σε ορισμένες περιοχές και να εγκαταστήσουν άμεσο ή έμμεσο έλεγχο από τη μητρόπολη.

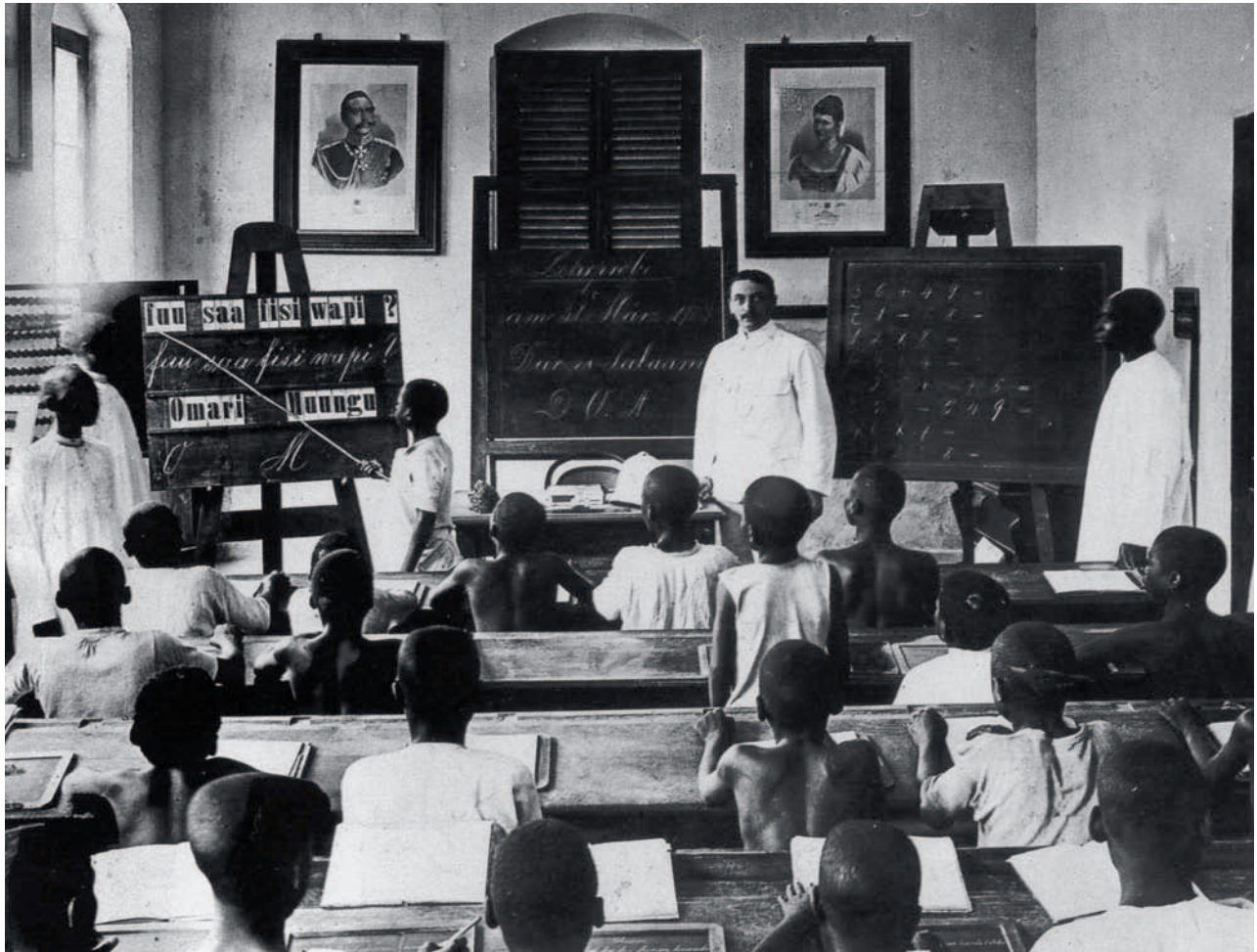
S. Berstein & P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, μτφρ. Α.Κ. Δημητρακόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, τόμ. 2, σ. 177-178.

σιαλισμός), τρόπο ζωής. Απέναντι σ' αυτή την επέλαση, οι λαοί των αποικιών εκδήλωσαν όλες τις αντιδράσεις, από την απόλυτη υποταγή έως την επανάσταση.

Τα **αποικιοκρατικά κράτη και οι λαοί τους** είδαν τη θέση τους να ενισχύεται με την κατάκτηση αποικιών. Οι Ευρωπαίοι απομύζησαν τις αποικίες και πολλοί στις ευρωπαϊκές κοινωνίες καρπώθηκαν μέρος αυτού του πλούτου. Παράλληλα, η Ευρώπη έγινε το κέντρο του κόσμου. Οι κατακτήσεις αποικιών θεωρήθηκαν, από τους Ευρωπαίους, επαρκείς αποδείξεις της πνευματικής τους ανωτερότητας, της οικονομικής και τεχνολογικής τους παντοδυναμίας. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός θεωρήθηκε ανώτερος. Οι Ευρωπαίοι έφτασαν στην πολιτισμική αλαζονεία. Τέλος, σημειώθηκε όξυνση του ανταγωνισμού ανάμεσα στους ίδιους τους αποικιοκράτες: η Γερμανία, έχοντας σημειώσει εκρηκτική οικονομική ανάπτυξη, θεωρούσε ότι είχε αδικηθεί και αμφισβητούσε την αποικιακή διανομή στρεφόμενη εναντίον της Αγγλίας και της Γαλλίας.

2. Υπό το βλέμμα του Γερμανού αυτοκράτορα Γουλιέλμου Β' και της συζύγου του (εικονίζονται στα κάδρα που κρέμονται στον τοίχο), Αφρικανοί μαθητές παρακολουθούν μάθημα από τον λευκό δάσκαλό τους.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να εκπονήσετε άσκηση άστρου θέτοντας στο κέντρο τον όρο «αποικιοκρατία».
2. Σύμφωνα με μια άποψη, η αποικιοκρατία συμπυκνωνόταν στα τρία M: Missionari (ιεραπόστολοι) – Mercanti (έμποροι) – Militari (στρατιώτες). Να σχολιάσετε αυτή τη θέση.
3. Να μελετήσετε την πηγή 3 και την εικόνα 2. Κατόπιν να συνθέσετε σύντομο κείμενο με θέμα την πολιτισμική διάσταση της αποικιοκρατίας.

Εξελίξεις στην αμερικανική ήπειρο, στην Κίνα και στην Ιαπωνία

Επανάστασεις και νέα κράτη στη Λατινική Αμερική

Η διάδοση του φιλελευθερισμού και η ανάδυση των εθνικών ιδεών στη Λατινική Αμερική οδήγησαν, στις αρχές του 19ου αιώνα, σε επανάστασεις κατά της ισπανικής και πορτογαλικής αποικιακής κυριαρχίας και στην ίδρυση ανεξάρτητων κρατών (Αργεντινή, Παραγουάη, Χιλή, Περού, Μεξικό, Βραζιλία, Βολιβία, Ισημερινός, Βενεζουέλα, Κολομβία).

1. Η Λατινική Αμερική το 1830.

των κρατών (Αργεντινή, Παραγουάη, Χιλή, Περού, Μεξικό, Βραζιλία, Βολιβία, Ισημερινός, Βενεζουέλα, Κολομβία). Ηγετικές φυσιογνωμίες υπήρξαν ο Σιμόν Μπολίβαρ (1783-1830) από τη Βενεζουέλα, ο οποίος, αφού απελευθέρωσε μεγάλο τμήμα της Λατινικής Αμερικής (Βενεζουέλα, Κολομβία, Βολιβία), προσπάθησε να δημιουργήσει συνομοσπονδία λατινοαμερικανικών κρατών αλλά χωρίς επιτυχία, και ο Αργεντινός Χοσέ ντε Σαν Μαρτίν.

Πάντως, η ανεξαρτησία δεν άλλαξε θεαματικά την κατάσταση. Η οικονομία παρέμεινε για πολλά χρόνια αγροτική. Λίγοι μεγάλοι γαιοκτήμονες μονοπωλούσαν τη γη και τη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας, ενώ οι αγρότες, που αποτελούσαν και τη συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού, ζούσαν σε άθλιες συνθήκες.

Σε πολιτικό επίπεδο, μετά την ανεξαρτησία ακολούθησε μια περίοδος μεγάλης αστάθειας. Σε κάποια κράτη εγκαθιδρύθηκαν δικτατορίες, που όξυναν, με την πολιτική τους, τα προβλήματα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Μεξικού, όπου η μακροχρόνια δικτατορία του Πορφύριο Ντίας (1876-1911) έφερε την ανά-

πτυξη για τους λίγους, αλλά οδήγησε την πλειονότητα στην εξαθλίωση, με αποτέλεσμα να ανατραπεί από τη μεξικανική επανάσταση των ετών 1910-1911 με επικεφαλής τους Εμιλιάνο Ζαπάτα και Πάντσο Βίγια.

Οι εξελίξεις στις ΗΠΑ

Στις ΗΠΑ, η συνύπαρξη πλούσιων φυσικών πόρων, άφθονων εργατικών χεριών, σχετικά υψηλού μορφωτικού επιπέδου, σταθερότητας και ριψοκίνδυνης επιχειρηματικής νοοτροπίας έφερε ραγδαία ανάπτυξη, ιδίως στις βόρειες πολιτείες. Έκφραση της οικονομικής ανάπτυξης υπήρξε και η επέκταση στα δυτικά. Άλλοτε με εξαγορά εδαφών κι άλλοτε με προσάρτησή τους ύστερα από συγκρούσεις με τους ντόπιους, οι ΗΠΑ κατάφεραν, στα μέσα του 19ου αιώνα, να εκτείνονται από τον Ατλαντικό έως τον Ειρηνικό ωκεανό. Οι τεράστιες αυτές εκτάσεις ήταν σχεδόν έρημες, προσφέρονταν, ωστόσο, για εκμετάλλευση.

Γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα, οι σχέσεις μετα-

1. Το οικονομικό υπόβαθρο του αμερικανικού εμφύλιου πολέμου

Ο Νότος, ουσιαστικά μια ημιαποικία των Βρετανών, στους οποίους προμήθευε τη μεγαλύτερη ποσότητα του ακατέργαστου βαμβακιού τους, έβρισκε το ελεύθερο εμπόριο επωφελές, ενώ η βιομηχανία του Βορρά ζητούσε από καιρό, επίμονα και μαχητικά, προστατευτικούς δασμούς, τους οποίους αδυνατούσε να επιβάλει [...] εξαιτίας της πολιτικής επιρροής των νότιων πολιτειών (που πρέπει να θυμηθούμε ότι το 1850 αποτελούσαν το μισό του συνόλου των πολιτειών). Είναι βέβαιο ότι η βιομηχανία του Βορρά ανησυχούσε περισσότερο για ένα έθνος που το μισό εφάρμοζε το ελεύθερο εμπόριο και το άλλο μισό τον προστατευτισμό παρά για ένα έθνος που το μισό χρησιμοποιούσε δούλους και το άλλο μισό είχε καταργήσει τη δουλεία.

Ε.]. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου, 1848-1875*, γ' ανατύπωση, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003, σ. 217.

ξύ βόρειων και νότιων πολιτειών οξύνθηκαν. Στο νότο, οι μεγάλοι γαιοκτήμονες διατηρούσαν φυτείες στις οποίες εργαζόνταν μαύροι δούλοι. Στο βορρά, οι αστοί θεωρούσαν ότι η δουλεία εμποδίζει τη βιομηχανική ανάπτυξη (οι δούλοι δεν είχαν, στην πραγματικότητα, εισόδημα και έτσι δεν μπορούσαν να αγοράζουν βιομηχανικά προϊόντα), ήταν ηθικά απαράδεκτη και έπρεπε να καταργηθεί.

Μετά την εκλογή του δεδηλωμένου πολέμιου της δουλείας Αβραάμ Λίνκολν ως προέδρου των ΗΠΑ (1860), οι νότιες πολιτείες αποσχίστηκαν και συγκρότησαν νέο κράτος. Η κρίση οδήγηθηκε σε σκληρό εμφύλιο πόλεμο (πόλεμος Βορείων-Νοτίων) που έληξε με νίκη των Βορείων (1865), αφήνοντας πίσω του πάνω από 600.000 νεκρούς. Η ενό-

τητα των ΗΠΑ αποκαταστάθηκε και θεσμοθετήθηκε η κατάργηση της δουλείας, αν και χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια μέχρι να γίνουν ουσιαστικά βήματα για την εφαρμογή αυτής της απόφασης.

Μετά τον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο άρχισε και η συστηματική διείσδυση των ΗΠΑ στη Λατινική Αμερική με τη μορφή, αρχικά, επένδυσης κεφαλαίων. Παράλληλα, οι ΗΠΑ φρόντιζαν να ελέγχουν και τα πολιτικά καθεστώτα της περιοχής διασφαλίζοντας τις επενδύσεις τους. Έτσι, στις παραμονές του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου (1914) οι ΗΠΑ είχαν τον οικονομικό έλεγχο ολόκληρης της αμερικανικής ηπείρου.

Στα χρόνια μετά τον εμφύλιο πόλεμο οι ΗΠΑ σημείωσαν τους υψηλότερους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης στον κόσμο. Κορμός της αμερικανικής οικονομίας υπήρξε η βιομηχανία, που επεκτάθηκε αυτή την εποχή και στον αγροτικό, έως τότε, νότο. Η άφιξη νέων μεταναστών και η ανάπτυξη του σιδηροδρόμου υπήρξαν, επίσης, γεγονότα καταλυτικά. Παράλληλα, την ίδια εποχή άρχισε και ο εποικισμός της αμερικανικής ενδοχώρας, η γνωστή «κατάκτηση της Δύσης», που συνοδεύτηκε από τον αφανισμό των ντόπιων Ινδιάνων. Στα τέλη του 19ου αιώνα οι ΗΠΑ ανταγωνίζονταν τις οικονομικά αναπτυσσόμενες ευρωπαϊκές χώρες.

Η Κίνα

Η Κίνα ήταν μια αχανής χώρα με πλούσιο πολιτισμό που δεν είχε καταφέρει, ωστόσο, να εξελιχθεί. Κατά τον 19ο αιώνα δέχτηκε τις επιθέσεις ισχυρών αποικιακών δυνάμεων (Αγγλία, Γαλλία, Ιαπωνία), δίχως να μπορέσει να αντιδράσει. Μια σειρά από στρατιωτικές ήττες (1839-1842: *πόλεμος του οπίου*) την υποχρέωσαν να ανοίξει τις αγορές της στους δυτικούς εμπόρους. Παράλληλα, οι Κινέζοι έχασαν, από τους Γάλλους, τον έλεγχο της Ινδοκίνας (1885) και, από τους Ιάπωνες, τον έλεγχο της Ταϊβάν (1895). Βαθμιαία, η Ρωσία, η Γερμανία, η Μ. Βρετανία και η Γαλλία χώρισαν την Κίνα σε ζώνες επιρροής. Μορφές αντίδρασης σ' αυτή την κατάσταση υπήρξαν το

2. Η εδαφική εξάπλωση των ΗΠΑ.

2. Ο χαρακτήρας της αποικιακής εξάπλωσης

[...] Η παγκόσμια επανάσταση, εφόσον ξεχύθηκε από τον διπλό κρατήρα της Αγγλίας και της Γαλλίας [ενν. η βιομηχανική επανάσταση σε οικονομικό επίπεδο και η γαλλική επανάσταση σε πολιτικό-ιδεολογικό επίπεδο], πήρε αρχικά τη μορφή ευρωπαϊκής επέκτασης και κατάκτησης του υπόλοιπου κόσμου. Πράγματι, η πιο εντυπωσιακή της συνέπεια για την παγκόσμια ιστορία ήταν ότι κυριάρχησαν στη Γη μερικά δυτικά καθεστώτα (και ιδίως το βρετανικό), γεγονός που δεν έχει παράλληλο στην ιστορία. Μπροστά στους εμπόρους, τις ατμομηχανές, τα πλοία και τα κανόνια της Δύσης –και μπροστά στις ιδέες της– οι πανάρχαιοι πολιτισμοί και οι αυτοκρατορίες του κόσμου υποχώρησαν και κατέρρευσαν.

E.J. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων*, μτφρ. Μ. Οικονομούλου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σ. 14.

κίνημα των Τάιπινγκ (αγροτικό, εξισωτικό και αντιδυναστικό κίνημα που συγκλόνισε τη ΝΑ Κίνα κατά τη δεκαετία του 1850) και η επανάσταση του 1911, με την οποία καταργήθηκε η μοναρχία και καθιερώθηκε η προεδρική δημοκρατία. Η κατάσταση, ωστόσο, δεν άλλαξε ουσιαστικά. Η Κίνα, δείχνοντας μεγάλη δυσκολία στην αποδοχή και αφομοίωση του εκσυγχρονισμού, παρέμεινε εύκολο θήραμα των αποικιοκρατών.

Η Ιαπωνία

Λίγο μετά τα μέσα του 19ου αιώνα άρχισαν να συντελούνται στην Ιαπωνία σημαντικές μεταρρυθμίσεις. Το παλαιό φεουδαλικό τύπου καθεστώς που στηριζόταν στους ισχυρούς ευγενείς κυβερνήτες γαιοκτήμονες ανατράπηκε, δόθηκε έμφαση στη βιομηχανία και υιοθετήθηκαν δυτικοί θεσμοί (σύνταγμα, κοινοβουλευτισμός, εκπαίδευση). Η Ιαπωνία άρχισε να ενσωματώνεται, βαθμιαία, στον δυτικό κόσμο. Ταυτόχρονα, η εκβιομηχάνιση γέννησε και τον ιμπεριαλισμό. Εκτός από τον πόλεμο εναντίον της Κίνας (1895), που προαναφέρθηκε, η Ιαπωνία εκτόπισε τη Ρωσία από τη Μαντζουρία (βόρεια Κίνα) και κατέλαβε την Κορέα.

3. Ο εκσυγχρονισμός της Ιαπωνίας.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Εκτός από τη διαφωνία σχετικά με το ζήτημα της δουλείας, ποιοι άλλοι λόγοι οδήγησαν στον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο; Πριν απαντήσετε, να μελετήσετε την πηγή 1.
2. Ποιοι παράγοντες επέτρεψαν στους δυτικούς να διεισδύσουν στην Κίνα και στην Ιαπωνία; Στην απάντησή σας να πάρετε υπόψη σας την πηγή 2 και την εικόνα 3.
3. **Διαθεματική δραστηριότητα:** Να διαβάσετε το λογοτεχνικό έργο *Η καλύβα του μπαρμπα-Θωμά* και να το παρουσιάσετε στην τάξη σας.

ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΛΛΗ ΜΑΤΙΑ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ...

...δείτε

- ✓ Στίβεν Σπίλμπεργκ, *Amistad* (1997). Το δουλεμπόριο μαύρων από την Αφρική στην Αμερική.
- ✓ Βίκτορ Φλέμινγκ, *Όσα παίρνει ο άνεμος* (1939). Ταινία με φόντο τον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο.

...διαβάστε

- ✓ Χάριετ Μπίτσερ Στόου, *Η καλύβα του μπαρμπα-Θωμά* (1852). Η ζωή των μαύρων σκλάβων στην Αμερική του 19ου αιώνα.

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο θυμόμαστε ότι...

- ✓ κατά τον 19ο αιώνα η βιομηχανική επανάσταση εξαπλώθηκε στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ
- ✓ ο νέος τρόπος οργάνωσης της οικονομίας ονομάστηκε *οικονομία της ελεύθερης αγοράς* ή *καπιταλισμός*
- ✓ η βιομηχανική επανάσταση έφερε την αριθμητική αύξηση των εργατών και τη συσσώρευση ακόμη περισσότερου πλούτου στα χέρια των αστών
- ✓ οι άθλιες συνθήκες ζωής των εργατών οδήγησαν στην εμφάνιση του συνδικαλισμού, στη διατύπωση σοσιαλιστικών θεωριών και στη δημιουργία σοσιαλιστικών κομμάτων
- ✓ στα τέλη του 19ου αιώνα πρωτοεμφανίστηκε το κίνημα χειραφέτησης των γυναικών
- ✓ κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ενοποιήθηκαν η Ιταλία και η Γερμανία, ενώ στα Βαλκάνια ιδρύθηκαν η Σερβία, η Ρουμανία, το Μαυροβούνιο και λίγο αργότερα η Βουλγαρία
- ✓ ως αποτέλεσμα της ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξής τους, τα δυτικά εκβιομηχανισμένα κράτη επιδίωξαν την επέκτασή τους (ιμπεριαλισμός) μέσω της απόκτησης εδαφών (αποικιοκρατία)
- ✓ κατά τον 19ο αιώνα, στη Λατινική Αμερική ιδρύθηκαν, μετά από επαναστάσεις, πολλά ανεξάρτητα κράτη, οι ΗΠΑ, ύστερα από έναν εμφύλιο πόλεμο, ισχυροποιήθηκαν και άρχισαν να μετατρέπονται σε μεγάλη δύναμη, ενώ στην Άπω Ανατολή η Κίνα και η Ιαπωνία εξαναγκάστηκαν, από τους δυτικούς, να ανοίξουν τις οικονομίες τους στο δυτικό εμπόριο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΕΩΣ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ

Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε:

- ✓ τις σημαντικότερες πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα έως τις αρχές του 20ού αιώνα
- ✓ τις κύριες επιδιώξεις της ελληνικής διπλωματίας τον 19ο αιώνα και τα αποτελέσματα αυτής της πολιτικής στη διεθνή θέση και στην εσωτερική κατάσταση της Ελλάδας
- ✓ τις κύριες εξελίξεις στα Βαλκάνια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα και σ' αυτό το πλαίσιο το κρητικό ζήτημα και το μακεδονικό ζήτημα
- ✓ τα κύρια γνωρίσματα της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας τον 19ο αιώνα.

ΕΝΟΤΗΤΑ 17

Ο Ι. Καποδίστριας ως κυβερνήτης της Ελλάδας (1828-1831). Η ολοκλήρωση της ελληνικής επανάστασης (1829)

Ο Ιωάννης Καποδίστριας εκλέχτηκε κυβερνήτης της Ελλάδας από την Εθνοσυνέλευση της Τροιζίνας (άνοιξη 1827) και στις αρχές του 1828 ήρθε στο Ναύπλιο. Η κατάσταση που βρήκε ήταν τραγική. Η χώρα ήταν κατερειπωμένη και ο λαός εξασθλιωμένος. Ληστές και πειρατές έλεγχαν μεγάλες περιοχές, ενώ αιγυπτιακός στρατός παρέμενε στη ΝΔ Πελοπόννησο και τουρκικός στη Στερεά Ελλάδα.

Πολίτευμα και διοίκηση Ο Καποδίστριας ανέστειλε την ισχύ του συντάγματος της Τροιζίνας και συγκέντρωσε στα χέρια του όλες τις εξουσίες. Έκρινε ότι αυτό ήταν αναγκαίο για να αντιμετωπιστούν τα επείγοντα προβλήματα της χώρας. Η Δ' Εθνοσυνέλευση (Άργος, καλοκαίρι 1829) επικύρωσε αυτές τις αποφάσεις και έθεσε τις βασικές αρχές μιας μελλοντικής συνταγματικής αναθεώρησης.

Ένοπλες δυνάμεις Ο Κυβερνήτης ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τη συγκρότηση τακτικών ενόπλων δυνάμεων, καθώς έπρεπε να εκκαθαρισθεί η Στερεά Ελλάδα από τον τουρκικό στρατό αλλά και να αντιμετωπιστούν σοβαρά προβλήματα εσωτερικής τάξης (ληστεία, πειρατεία). Ορισμένοι από τους αγωνιστές αξιοποιήθηκαν για τη δημιουργία τακτικού στρατού. Επιπλέον, ιδρύθηκε ο *Λόχος των Ευελπίδων*, πρόδρομος της σημερινής Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων. Παράλληλα, έγιναν τα πρώτα βήματα για την οργάνωση τακτικού πολεμικού ναυτικού και καταπολεμήθηκε η πειρατεία χάρη και στη δράση του Ανδρέα Μιαούλη.

Οικονομία Ο Καποδίστριας σχημάτισε ένα πρώτο κρατικό ταμείο, το οποίο προήλθε από εισφορές Ελλήνων του εξωτερικού και φιλελλήνων. Κατόπιν προχώρησε, με τη συνεργασία του φίλου του Γαλλοελβετού τραπεζίτη Εϋνάρδου, στην ίδρυση τράπεζας και στην κοπή νομισμάτων, του *φοίνικα*. Παράλληλα, εφάρμοσε αυστηρή λιτότητα στις δημόσιες δαπάνες και

Ι. Ιωάννης
Καποδίστριας

Δύο αντίθετες απόψεις για τον Ι. Καποδίστρια και το έργο του

α. Η άποψη του Ιωάννη Κωλέττη, αρχηγού του γαλλικού κόμματος

Απομάκρυνε [ενν. ο Καποδίστριας] από τα πράγματα όλους τους αρχηγούς των Ελλήνων, όλους τους επιρροή έχοντας και όλους τους πεπαιδευμένους [...], κατεπάτησεν [...] τα ψηφίσματα της εν Άργει Εθνοσυνελεύσεως, καταφρόνησε τα δίκαια του πολίτου, κατέτρεξε την ελευθεροτυπία, σύστησε και διοργάνωσε δικαστήρια καθ' όλην την έκτασιν εξηρημένα από την θέλησίν του· εμψύχωσε την κακοήθεια, την επιβουλήν, την προδοσία.

Πηγή: Β. Κρεμμυδάς, *Ο πολιτικός Ιωάννης Κωλέττης*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2000, σ. 165.

β. Η άποψη του Εϋνάρδου, φιλέλληνα συνεργάτη του Καποδίστρια

Ο ενάρετος ανήρ [...] όστις εθυσίασε το παν διά την πατρίδα του, απέθανε θύμα ιδιαίτερας εκδικήσεως [...]. Οι Έλληνες πάσης φατρίας θέλουν γνωρίσει αργότερα την αμέτρητον ζημίαν, την οποίαν υπέφερον, θέλουν ιδεί εντός ολίγου, ότι δεν υπάρχει άνθρωπος ικανός ν' αναπληρώση την έλλειψιν του Κόμπος Καποδίστρια, και όταν εξετάσουν όλα όσα έπραξε διά την πατρίδα του, θέλουν τον αναγνωρίσει ως τον αγαθώτερον άνθρωπον.

Πηγή: *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. ΙΒ', σ. 562.

2. Το ελληνικό κράτος σύμφωνα με τη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης (1832).

πλέον, δημιουργήθηκε στην Τίρυνθα (περιοχή ανάμεσα στο Άργος και το Ναύπλιο) το *Πρότυπον Αγροκήπιον* (γεωργική σχολή). Ο Καποδίστριας πίστευε ότι στη δεδομένη στιγμή η εκπαίδευση θα έπρεπε να παρέχει, πρώτα απ' όλα, βασικές γνώσεις και επαγγελματική κατάρτιση. Αυτός ήταν και ο λόγος που δεν προχώρησε τότε στην ίδρυση πανεπιστημίου.

Η ολοκλήρωση της επανάστασης 1829 Όταν έφτασε στην Ελλάδα ο Καποδίστριας, η επανάσταση βρισκόταν ακόμη σε εξέλιξη. Εκκρεμούσαν ο βαθμός ανεξαρτησίας του κράτους (αν θα ήταν αυτόνομο ή ανεξάρτητο, βλέπε γλωσσάριο) και ο καθορισμός των συνόρων του· ακόμη, δεν είχαν σταματήσει οι πολεμικές επιχειρήσεις. Η τελευταία μάχη δόθηκε στις 12 Σεπτεμβρίου 1829 στην Πέτρα της Βοιωτίας, όπου ελληνικές δυνάμεις με επικεφαλής τον Δ. Υψηλάντη επικράτησαν επίλεκτων τουρκικών δυνάμεων. Λίγο αργότερα, χάρη και στους επιδέξιους χειρισμούς του Κυβερνήτη, η Ελλάδα όχι μόνο αναγνωρίστηκε κράτος ανεξάρτητο (πρωτόκολλο της Ανεξαρτησίας, 1830, βλέπε ενότητα 10), αλλά και διεύρυνε τα σύνορά της ενσωματώνοντας όλα τα εδάφη νοτίως της γραμμής Αμβρακικού κόλπου-Παγασσικού κόλπου (συνθήκη της Κωνσταντινούπολης, 1832). Το ελληνικό κράτος θα περιελάμβανε τη Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο, τα νησιά του Αργοσαρωνικού, την Εύβοια, τις Κυκλάδες και τις Σποράδες.

3. Η δολοφονία του Καποδίστρια (πίνακας λαϊκού ζωγράφου).

Επίσης, η Αγγλία και η Γαλλία υποκινούσαν τις αντικαποδιστριακές κινήσεις θεωρώντας τον Κυβερνήτη όργανο της Ρωσίας.

Από τις αρχές του 1830 σημειώθηκαν εξεγέρσεις και αργότερα ο Α. Μιαούλης, αντίπαλος πλέον του Κυβερνήτη, ανατίναξε στον Πόρο τα δύο μεγαλύτερα ελληνικά πολεμικά πλοία. Στην Ύδρα, κέντρο της αντιπολίτευσης, η εφημερίδα *Απόλλων* προπαγάνδιζε τη δολοφονία του Κυβερνήτη. Η ένταση κορυφώθηκε όταν ο Καποδίστριας φυλάκισε τον πρόκριτο της Μάνης Πετρόμπεη Μαυρομικάλη θεωρώντάς τον υπεύθυνο για αντικυβερνητικές κινήσεις. Η αντίδραση δεν άργησε. Στις 27 Σεπτεμβρίου 1831 ο Κωνσταντίνος και ο Γεώργιος Μαυρομικάλης δολοφόνησαν τον Καποδίστρια στο Ναύπλιο.

επιχείρησε να εκσυγχρονίσει τη γεωργία εισάγοντας νέες καλλιέργειες (πατάτα) και νέες καλλιεργητικές μεθόδους (χρήση σιδηρένιου άροτρου).

Εκπαίδευση Μια από τις κύριες προτεραιότητες του Κυβερνήτη υπήρξε η οργάνωση της εκπαίδευσης. Ίδρυσε το *Ορφανοτροφείο της Αίγινας*, στο οποίο λειτούργησαν τρία αλληλοδιδασκτικά σχολεία (αντίστοιχα των σημερινών δημοτικών αλλά τετραετούς φοίτησης), τρία ελληνικά (αντίστοιχα των σημερινών γυμνασίων με τριετή φοίτηση), αρκετά *χειροτεχνεία* (επαγγελματικές σχολές), καθώς και το *Πρότυπον Σχολείον*, στο οποίο σπούδαζαν όσοι προορίζονταν για δάσκαλοι στα αλληλοδιδασκτικά. Επίσης, ιδρύθηκε το *Κεντρικόν Σχολείον*, στο οποίο φοιτούσαν όσοι προορίζονταν για σπουδές σε πανεπιστήμια του εξωτερικού. Επι-

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Αφού αντιπαραβάλετε τις πηγές α και β, να καταγράψετε τις θέσεις που διατυπώνονται σε αυτές.
2. Να αποτιμήσετε την εκπαιδευτική πολιτική του Καποδίστρια.
3. Ποια ήταν τα αίτια της σύγκρουσης Καποδίστρια-αντιπολίτευσης;

Από την άφιξη του Όθωνα (1833) έως την 3η Σεπτεμβρίου 1843

Η εκλογή και η άφιξη του Όθωνα

στην Ελλάδα Ο εμφύλιος πόλεμος που ξέσπασε στην Ελλάδα μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια έκανε τις Δυνάμεις να επέμβουν στα ελληνικά πράγματα, για να αποτρέψουν τη δημιουργία μιας εστίας αναταραχής στη νοτιοανατολική Μεσόγειο, εξέλιξη που θα έβλαπτε τα συμφέροντά τους. Όρισαν, λοιπόν, βασιλιά της Ελλάδας τον Όθωνα, τον 17χρονο γιο του βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου Α' (συνθήκη του Λονδίνου, 1832). Το πολίτευμα ορίστηκε να είναι απόλυτη μοναρχία. Επιπλέον, οι Δυνάμεις έδωσαν στην Ελλάδα 20.000.000 φράγκα ως πρώτη δόση ενός δανείου που θα έφτανε συνολικά τα 60.000.000 φράγκα.

1. Π. φον Ες, Η αποβίβαση του Όθωνα στο Ναύπλιο, 25 Ιανουαρίου 1833.

Η περίοδος της Αντιβασιλείας (1833-1835) Επειδή ο Όθωνας ήταν ανήλικος, συμφωνήθηκε ότι την εξουσία θα ασκούσε, μέχρι την ενηλικίωσή του (1835), η Αντιβασιλεία, μια επιτροπή από Βαυαρούς αξιωματούχους διορισμένους από τον πατέρα του Όθωνα. Τα τρία κύρια μέλη της ήταν ο Άρμανσπεργκ, πρωθυπουργός και υπουργός Εξωτερικών, ο Μάουρερ, αρμόδιος για την εκπαίδευση, τη δικαιοσύνη και την εκκλησία, και ο Χάιντεκ, υπεύθυνος για τις ένοπλες δυνάμεις. Η Αντιβασιλεία θέλησε να οικοδομήσει ένα σύγχρονο, κατά τα δυτικά πρότυπα, εθνικό κράτος. Οι επιδιώξεις της συ-

Τρεις διαφορετικές απόψεις για το έργο της Αντιβασιλείας

α. Η άποψη του μέλους της Αντιβασιλείας Γκέοργκ Λούντβιχ φον Μάουρερ

Μόλις αποβιβαστήκαμε, κυκλοφορήσαμε μια προκήρυξη με την οποία ζητούσαμε να μας χαρίσει ο Ελληνικός Λαός πρώτα απ' όλα την εμπιστοσύνη του. [...] Για ν' αποκτήσει ο τόπος ηρεμία, δημοσιεύσαμε αυστηρότατους νόμους –με προσωρινό φυσικά χαρακτήρα– εναντίον εκείνων που θα επιχειρούσαν να διασαλεύσουν την τάξη. [...] Με τα μέτρα που πήραμε σχετικά με τη Δικαιοσύνη και το Στρατό, αποκαταστάθηκε η τάξη και η ασφάλεια [...], σταμάτησαν οι ληστείες και οι πειρατείες. Με τη βαθμιαία οργάνωση στα θέματα της διοίκησης, ταχτοποιήθηκαν ένα σωρό ζητήματα, και με τη σιγουριά που απλώθηκε παντού, άρχισε να αναπτύσσεται η γεωργία, το εμπόριο και η βιομηχανία.

Γκ. Λ. φον Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός* (Χαϊδελβέργη 1835), μτφρ. Ό. Ρομπάκη, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1976, σ. 733 και 735.

β. Η άποψη του Βαυαρού αξιωματούχου Ρούντχαρτ

Ο Ίγκνατς φον Ρούντχαρτ διετέλεσε για λίγο, το 1837, αρχηγός του βασιλικού οίκου της Ελλάδας (θέση παρόμοια με αυτή του σημερινού πρωθυπουργού), αλλά διαφώνησε με τον Όθωνα και παραιτήθηκε.

Δε σκοπεύω να κατηγορήσω την Αντιβασιλεία, αλλά δεν μπορώ να κρύψω την παρατήρηση ότι [...] οι δημόσιοι άντρες, που είχαν αναλάβει τη διακυβέρνηση και τη διοίκηση της Ελλάδας, δεν έπρεπε να ξεκινήσουν από τις δικές τους αντιλήψεις και από το διοικητικό τυπικό [...] αλλά να θεσπίσουν ρυθμίσεις που να ταιριάζουν στην κατάσταση της φτωχής και εξαντλημένης χώρας [...] Έπρεπε στην αρχή να περιοριστούν στη θεμελίωση του κράτους βάσει των κοινοτήτων που ήδη υπήρχαν [...]

Μ.Χ. Τσαπόγας, «Το ανέκδοτο “κυβερνητικό πρόγραμμα” του Ignaz von Rudhart για την πολιτειακή και διοικητική οργάνωση της Ελλάδας (1836)», *Το Σύνταγμα*, 15, σ. 273-4, Γ. Γιαννόπουλος, *Δοκίμια Θεωρίας και Διδακτικής της Ιστορίας*, Βιβλιογονία, Αθήνα 1997, σ. 144.

γ. Η άποψη του Μακρυγιάννη, ανιπάλου της Αντιβασιλείας

Ότι οι Μπαυαρέζοι και οι οπαδοί τους Έλληνες θέλαν να μας φάνε κι' ο Θεός μας γλύτωσε από τους κακούς τους σκοπούς. Και πασκίζαμεν έξω και μέσα με τρόπον και κατηκούσαμεν τους ανθρώπους ίσως και κινήθουμεν διά τα έξω και λευτερωθόμεν κ' εμείς εδώ μέσα και κάμωμεν νόμους στέρεους και διοικηθόμεν ως άνθρωποι: ότι μας κυβερνούν οι ανθρωποφάγοι με το «έτζι θέλω» και κρίμα 'στα αίματα και θυσίες οπού κάμωμεν.

Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Ι. Βλαχογιάννη (1907), Γιοβάνης, Αθήνα 1968, τόμ. 2, σ. 109.

νοψίζονταν στο τρίπτυχο: εθνική ανεξαρτησία, βασιλική απολυταρχία και συγκεντρωτικό σύστημα διακυβέρνησης.

Η *διοίκηση του κράτους* ήταν συγκεντρωτική. Η Ελλάδα διαιρέθηκε σε 10 νομούς, ενώ η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε το 1834 από το Ναύπλιο στην Αθήνα, κίνηση που σκοπό είχε να τονίσει ότι το νέο κράτος ήταν κληρονόμος της αρχαίας Ελλάδας.

Ο *στρατός* βασίστηκε, αρχικά, στους περίπου 3.500 Βαυαρούς στρατιωτικούς που είχαν έρθει μαζί με τον Όθωνα στην Ελλάδα. Οι Έλληνες αγωνιστές που δεν έγιναν δεκτοί στις ένοπλες δυνάμεις του κράτους έμειναν χωρίς κανέναν πόρο ζωής, με αποτέλεσμα τη μεγάλη δυσαρέσκειά τους. Αρκετοί από αυτούς στράφηκαν στη ληστεία.

Η *δικαιοσύνη* αναδιοργανώθηκε, ιδρύθηκαν δικαστήρια και συντάχθηκαν νέοι νόμοι.

Η *εκπαίδευση* αναμορφώθηκε, επίσης. Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση παρεχόταν στα επταετούς διάρκειας αλληλοδιδασκικά *Δημοτικά σχολεία*. Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση προσφερόταν στα τριτάξια *Ελληνικά σχολεία*, που βρίσκονταν στις πρωτεύουσες των επαρχιών, και στα τετρατάξια *Γυμνάσια*, που υπήρχαν στις πρωτεύουσες των νομών. Επίσης, ιδρύθηκε, το 1837, Πανεπιστήμιο στην Αθήνα. Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε και το *Πολυτεχνικό Σχολείο*, πρόδρομος του σημερινού Πολυτεχνείου. Ωστόσο, η εκπαίδευση των κοριτσιών παρέμεινε παραμελημένη.

Η *ελληνική εκκλησία* ορίστηκε *αυτοκέφαλη*, δηλαδή χωρίστηκε διοικητικά από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, απόφαση που υπαγορεύθηκε από το ότι το τελευταίο βρισκόταν σε οθωμανικό έδαφος, υπό την άμεση επιρροή του σουλτάνου. Επίσης, διατάχθηκε το κλείσιμο των μοναστηριών που είχαν μικρό αριθμό μοναχών.

Η *στάση των Ελλήνων απέναντι στην Αντιβασιλεία* ήταν αρχικά δύσπιστη και στη συνέχεια αποκάλυπτα εχθρική. Αναπτύχθηκαν, μάλιστα, συνωμοτικές κινήσεις με σκοπό την ανατροπή της Αντιβασιλείας, ενώ δεν έλειψαν και ανοιχτές εξεγέρσεις (Μεσσηνία, 1834).

Η περίοδος της απόλυτης μοναρχίας του Όθωνα (1835-1843) Μετά την ανάληψη της διακυβέρνησης από τον Όθωνα (Μάιος 1835), η κατάσταση δεν άλλαξε. Ο βασιλιάς προσπάθησε, όπως και η Αντιβασιλεία πριν απ' αυτόν, να περιορίσει την επιρροή των κομμάτων ενισχύοντας κατά περιόδους ένα από αυτά και περιθωριοποιώντας τα άλλα. Ωστόσο, η πολιτική αυτή συνάντησε έντονες αντιδράσεις που εκφράστηκαν αρχικά με εξεγέρσεις τοπικού χαρακτήρα (Ύδρα, Μεσσηνία).

2. Χ. Μάρτενς, Η νύχτα της 3ης Σεπτεμβρίου 1843.

Ο Καλλέργης έφιππος στο κέντρο· στο παράθυρο διακρίνεται ο Όθωνας.

Η 3η Σεπτεμβρίου 1843 Παράλληλα, η οικονομική κατάσταση των αγροτών χειροτέρευε και στην ύπαιθρο αναπτυσσόταν η ληστεία. Επιπλέον, η Ελλάδα αδυνατούσε να εξοφλήσει τα δάνειά της, με αποτέλεσμα οι Δυνάμεις να επιβάλουν οικονομικό έλεγχο στη χώρα και περικοπή των κρατικών δαπανών. Οι στρατιωτικοί, από τα πρώτα θύματα των περικοπών, στράφηκαν εναντίον του Όθωνα. Η γενική αναταραχή οδήγησε σε έντονη πολιτική κινητοποίηση με πρωτεργάτες τους Α. Μαυροκορδάτο, Ι. Κωλέττη, Α. Μεταξά και Α. Λόντο, δηλαδή πολιτικούς όλων των κομμάτων. Κοινή ήταν η πεποίθηση ότι η παραχώρηση συντάγματος θα απάλλαζε τη χώρα από τους Βαυαρούς και θα την ανακούφιζε από την οικονομική και κοινωνική κρίση.

Έτσι, τη νύχτα της 2ης προς την 3η Σεπτεμβρίου 1843 δυνάμεις της φρουράς της Αθήνας και πολλοί πολίτες με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Δημήτριο Καλλέργη και τον αγωνιστή του '21 Μακρυγιάννη συγκεντρώθηκαν έξω από τα ανάκτορα (σημερινή Βουλή) και απαίτησαν από τον Όθωνα να παραχωρήσει σύνταγμα (σε ανάμνηση των γεγονότων ο χώρος ονομάστηκε αργότερα *πλατεία Συντάγματος*). Ο βασιλιάς, αν και αρχικά αρνήθηκε, υποχρεώθηκε τελικά να προκηρύξει εκλογές για Εθνοσυνέλευση, που θα ψήφιζε σύνταγμα. Έτσι, τελείωσε η περίοδος της απόλυτης μοναρχίας του Όθωνα.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Αφού μελετήσετε τις πηγές και λάβετε υπόψη σας το σύνολο των στοιχείων της ενότητας, να οργανώσετε συζήτηση στην τάξη: μια ομάδα θα υπερασπιστεί, με επιχειρήματα, το έργο της Αντιβασιλείας και μια άλλη θα το επικρίνει, επίσης με κατάλληλα επιχειρήματα.
2. Να μελετήσετε και κατόπιν να σχολιάσετε την εικόνα 2.

Από την 3η Σεπτεμβρίου 1843 έως την έξωση του Όθωνα (1862)

Η καθιέρωση της συνταγματικής μοναρχίας Η Εθνοσυνέλευση που συγκλήθηκε ύστερα από το κίνημα του 1843 ψήφισε λίγο μετά, το 1844, σύνταγμα με το οποίο θεσπίστηκε το πολίτευμα της *συνταγματικής μοναρχίας*. Τη *νομοθετική εξουσία* ασκούσαν από κοινού ο βασιλιάς, η Γερουσία (τα μέλη της διορίζονταν από τον βασιλιά και ήταν ισόβια) και η Βουλή (τα μέλη της εκλέγονταν από το λαό). Η *εκτελεστική εξουσία* ασκούσαν από τον βασιλιά μέσω υπουργών που ο ίδιος διορίζει και έπαυε, χωρίς την έγκριση της Βουλής. Οι δικαστές (*δικαστική εξουσία*) διορίζονταν και παύονταν από τον βασιλιά. Πάντως, το σύνταγμα του 1844 διέθετε και ορισμένα φιλελεύθερα στοιχεία (άρθρα για τις ατομικές ελευθερίες).

Η διαμάχη αυτοχθόνων-ετεροχθόνων Στη διάρκεια της Εθνοσυνέλευσης εκφράστηκε με ένταση η αντίθεση μεταξύ αυτοχθόνων (Ελλήνων γεννημένων σε περιοχές που εντάχθηκαν στο ελληνικό κράτος) και ετεροχθόνων (Ελλήνων γεννημένων σε περιοχές που βρίσκονταν έξω από τα σύνορα του ελληνικού κράτους). Οι αυτόχθονες διαμαρτύρονταν επειδή οι ετεροχθόνες είχαν καταλάβει, χάρη στη μόρφωση που συνήθως διέθεταν, πολλές από τις θέσεις της δημόσιας διοίκησης, πράγμα που κατά τη γνώμη των πρώτων δεν ήταν δίκαιο. Μετά από έντονες πιέσεις των αυτοχθόνων, που αποτελούσαν και την πλειοψηφία της Εθνοσυνέλευσης, αποφασίστηκε οι ετεροχθόνες, δίχως να χάσουν το δικαίωμα του Έλληνα πολίτη, να μην επιτρέπεται να διοριστούν σε θέσεις της διοίκησης (δεν αποκλείονταν από την εκπαίδευση και τον στρατό). Επίσης, ετεροχθόνες μπορούσαν να εκλεγούν βουλευτές μόνο σε οικισμούς ετεροχθόνων, εάν αυτοί διέθεταν ορισμένο αριθμό κατοίκων.

Η λειτουργία του πολιτεύματος Η καθιέρωση των κοινοβουλευτικών θεσμών αποτέλεσε, αναμφισβήτητα, μια θετική εξέλιξη. Οι υπερεξουσίες του βασιλιά, ωστόσο, νόθευαν τον δημοκρατικό χαρακτήρα του πολιτεύματος. Παράλληλα, τα κόμματα συνέχιζαν να αναπτύσσουν δράση, δίχως, όμως, να είναι επίσημα αναγνωρισμένα. Στις εκλογές που ακολούθησαν (1844), χρησιμοποιήθηκαν αθέμιτα μέσα (καλπονοθεία, εκβιασμοί, χρηματισμοί) για να επηρεαστούν οι ψηφοφόροι.

1. Οι πρώτες εκλογές στην Αθήνα του 1844.

Τέτοιες πρακτικές εφάρμοσε κυρίως το γαλλικό κόμμα και ο ηγέτης του, ο Ιωάννης Κωλέττης, που αναδείχτηκε και νικητής των εκλογών. Κατά την πρωθυπουργία του (1844-1847), συνεργάστηκε με τον Όθωνα, παραβίασε κατ' επανάληψη το σύνταγμα, αγνόησε τη Βουλή και χρησιμοποίησε κρατικούς πόρους για την εξυπηρέτηση ψηφοφόρων του.

Μεγάλη Ιδέα και αλυτρωτισμός Αυτή την εποχή, στη βάση του ότι η Ελλάδα ήταν φτωχή και οι περισσότεροι Έλληνες ζούσαν έξω από τα σύνορα του ελληνικού κράτους, διατυπώθηκε η θέση ότι, για να αναπτυχθεί η χώρα, θα έπρεπε πρώτα να διευρυνθούν τα ελληνικά σύνορα ώστε να περιλάβουν περιοχές με ελληνικούς πληθυσμούς που βρίσκονταν υπό ξένη -κυρίως οθωμανική- κυριαρχία. Αν και η ιδέα κυκλοφορούσε σχεδόν από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ο Κωλέττης ήταν εκείνος που αναφερόμενος σε αυτή χρησιμοποίησε για πρώτη φορά τον όρο *Μεγάλη Ιδέα* (ιδέα για την οποία αξίζει να αγωνιστεί όλο το έθνος) σε ομιλία του στην Εθνοσυνέλευση το 1844.

Γρήγορα, η *Μεγάλη Ιδέα* έγινε αποδεκτή από την ελληνική κοινωνία, υιοθετήθηκε ως επίσημη κρατική πολιτική και σφράγισε τη ζωή και την ιδεολογία του ελληνισμού μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Οι Έλληνες που ζούσαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία ονομάστηκαν *αλύτρωτοι* (επειδή δεν είχαν, ακόμη, *λυτρωθεί*, δηλαδή απελευθερωθεί) και η πολιτική που στόχευε στην ένταξη, τη δική τους και των εδαφών στα οποία κατοικούσαν, στο ελληνικό κράτος ονομάστηκε *αλυτρωτισμός*.

Παράλληλα, μια άλλη αντίληψη, που εκφραζόταν, κυρίως, από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και το αγγλικό κόμμα και υποστήριζε ότι μόνο αν προηγούνταν η οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας θα ήταν εφικτή και η εδαφική επέκτασή της, έβρισκε λιγότερους υποστηρικτές.

Ο Κριμαϊκός πόλεμος (1854-1856) και ο ελληνισμός Το 1854 ξέσπασε ρωσοτουρκικός πόλεμος. Αγγλία και Γαλλία τάχθηκαν αμέσως στο πλευρό του σουλτάνου και ο πόλεμος μεταφέρθηκε στη ρωσική χερσόνησο της Κριμαίας (*Κριμαϊκός πόλεμος*).

Δύο αντίθετες απόψεις για τη Μεγάλη Ιδέα

α. Ο Ιωάννης Κωλέττης για τη Μεγάλη Ιδέα

Διά την γεωγραφικὴν τῆς θέσιν ἡ Ἑλλάς εἶναι τὸ κέντρον τῆς Ευρώπης ἰσταμένη καὶ ἔχουσα, ἐκ μὲν δεξιῶν τὴν Ανατολήν, ἐξ ἀριστερῶν δὲ τὴν Δύσιν, πρῶρισται, ὥστε διὰ μὲν τῆς πτώσεως αὐτῆς νὰ φωτίσῃ τὴν Δύσιν, διὰ δὲ τῆς ἀναγεννήσεως τὴν Ανατολήν. Τὸ μὲν πρῶτον ἐξεπλήρῳσαν οἱ προπάτορες ἡμῶν, τὸ δὲ δευτέρον εἶναι εἰς ἡμᾶς ἀνατεθειμένον· ἐν τῷ πνεύματι τοῦ ὄρκου τούτου καὶ τῆς μεγάλης ταύτης ἰδέας εἶδον πάντοτε τοὺς πληρεξουσίου τοῦ ἔθνους νὰ συνέρχωνται διὰ νὰ ἀποφασίσωσιν οὐκ ἴσως περὶ τῆς τύχης τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς. Πόσον ἐπεθύμουν νὰ ἴτο[ν] παρόντες σήμερον Γερμανοὶ, Ζαῖμαι, Κολοκοτρῶναι, οἱ ἄλλοτε τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως πληρεξούσιοι, καὶ αὐτοὶ οἱ δραξάμενοι τὰ ὄπλα ἐπὶ τῷ γενικῷ τούτῳ σκοπῷ, διὰ νὰ συνομολογήσωσι μετ' ἐμοῦ πόσον ἐμακρύνθημεν τῆς μεγάλης ἐκείνης τῆς πατρίδος ἰδέας, τὴν ὁποίαν εἰς αὐτὸ τοῦ Ρήγα τοῦ τραγοῦδι εἶδομεν κατὰ πρῶτον ἐκπεφρασμένην. Ἐν ἐνὶ πνεύματι τότε πνωμένοι, ὅσοι εἶχομεν τὸ ἐπώνυμον Ἕλληνες, ἐκερδίσαμεν μέρος τοῦ ὅλου σκοποῦ.

Ι. Κωλέττης, Λόγος στὴν Ἐθνοσυνέλευση, 14 Ἰανουαρίου 1844.

Πηγή: Κ.Θ. Δημαράς, *Ἑλληνικὸς Ῥωμαντισμὸς*, Ἐρμής, Ἀθήνα 1982, σ. 405-406.

β. Ο αντιμοναρχικός πολιτικός και συγγραφέας Γ. Φιλάρετος για τη Μεγάλη Ιδέα

Εἰς ποῖαν ἐποχὴν κατεγίναμεν εἰλικρινῶς καὶ εἰργάσθημεν ἐπιμόνων ὑπὲρ τῆς υλικῆς προαγωγῆς ἡμῶν, ἥτις εἶναι ὁ στόλος τῆς καλῶς ἐννοουμένης ἠθικῆς ἀναπτύξεως; Ἐάν ὑπαρξῇ στιγμή, καθ' ἣν δὲν μᾶς διαιροῦσι πάθη πολιτικὰ ἐσωτερικῶς ἢ δὲν συρόμεθα ἀπὸ τοῦ δέλεαρ πολιτικοῦ ταχυδακτυλοῦ εἰς ὑψηλὰ, συνταγματικὰ θεωρίας ἐξαντλούμενοι, ἀναμφισβητῶς ἀπασχολούμεθα εἰς τὴν Μεγάλῃν Ἰδέαν, ἐξασθενούμενοι μὲ τὸ ὄνειρον τοῦ νὰ ἴδωμεν τὴν ἐλληνικὴν σημαίαν, κυματίζουσαν εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν.

Γ. Φιλάρετος, ἐφημ. *Εὐβοία*, 22.1.1876.

Πηγή: Ε. Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο» καὶ ἡ Μεγάλη Ἰδέα*, Πολύτυπο, Ἀθήνα 1988, σ. 360.

Ο Ὅθωνας καὶ πολλοὶ Ἕλληνες θεώρησαν ὅτι δινόταν στὴν Ἑλλάδα μιὰ καλὴ εὐκαιρία νὰ διευρύνει τὰ σύνορά τῆς. Ἔτσι, στὶς ἀρχές τοῦ 1854, Ἕλληνες στρατιωτικοὶ ὀργάνωσαν ἐξεγέρσεις στὴ Θεσσαλία, στὴν Ἡπειρο καὶ στὴ Μακεδονία.

Σχεδὸν ἀμέσως, ἀγγλικά καὶ γαλλικὰ στρατεύματα κατέλαβαν τὸν Πειραιᾶ (1854-1857) ἀπαιτώντας ἀπὸ τὸν Ὅθωνα νὰ τηρήσει ἡ Ἑλλάδα αὐστηρὴ ουδετερότητα.

Τελικὰ, ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος ἔληξε μὲ ἴπτα τῆς Ρωσίας. Ἀμέσως μετὰ, ὁ σουλτάνος, πιεζόμενος καὶ ἀπὸ τὶς Δυνάμεις, προχώρησε σὲ μεταρρυθμίσεις, γνωστὲς ὡς *Χάτι Χουμαγιούν* (1856), μὲ στόχο τὴ διασφάλιση τῆς ἰσότητας ὅλων τῶν ὑπηκόων τῆς Ὀθωμανικῆς αυτοκρατορίας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ φυλὴ ἢ θρησκείμα. Ἔτσι ἐγκαινιάστηκε μιὰ περίοδος ἀνάπτυξης τοῦ ἐλληνισμοῦ στὴν Ὀθωμανικὴ αυτοκρατορία.

Παράλληλα στὴν Ἑλλάδα, τὰ τρία παλαιὰ κόμματα (ἀγγλικό, γαλλικὸ καὶ ρωσικὸ) ἔπαψαν νὰ ὑπάρχουν, καθὼς, μετὰ τὶς ἐξελίξεις τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, ἡ ἐλληνικὴ κοινὴ γνώμη ἔχασε τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς καὶ στὶς τρεῖς Μεγάλες Δυνάμεις.

Ἡ ἔξωση τοῦ Ὅθωνα (1862) Ἡ βαθμιαία ἀστικοποίηση τῆς Ἑλλάδας, ἀν καὶ περιορισμένη ἀκόμη, εἶχε φέρει στο κοινωκοπολιτικὸ προσκῆνιο μιὰ νέα γενιά πολιτικῶν μὲ φιλελεύθερες ἰδέες ποὺ ἐκτιμοῦσαν ὅτι ὁ Ὅθωνας δὲν εἶχε πλέον τίποτα νὰ προσφέρει στὴ χώρα. Ἔτσι, τὴν περίοδο 1859-1862 τὸ κοινωνικὸ ρεῦμα ἐναντίον τοῦ Ὅθωνα ἐνισχύθηκε. Στὸ Ναύπλιο, τὸ κυριότερο ἀντιοθωμανικὸ κέντρο, ξέσπασε τὴν 1η Φεβρουαρίου 1862 ἐπανάσταση (Ναυπλιακὰ), ποὺ, ἀν καὶ δὲν πέτυχε, ἔδειξε τὴ φθορὰ τοῦ καθεστώτος. Τελικὰ, στασίασε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1862 καὶ ἡ φρουρὰ τῆς Ἀθήνας. Ὁ Ὅθωνας κηρύχθηκε ἐκπτώτος καὶ ὑποχρεώθηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴ χώρα. Ἐφυγε γιὰ τὸ Μόναχο, ὅπου καὶ πέθανε τὸ 1867.

2. Ὁ Ὅθωνας καὶ ἡ Ἀμαλία φεύγουν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, 12 Ὀκτωβρίου 1862.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Νὰ μελετήσετε τὴν πηγὴ α.
  - α. Ποία εἶναι ἡ ἀποστολὴ τῆς Ἑλλάδας, σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο;
  - β. Ποία σημεῖα τοῦ κειμένου δείχνουν ὅτι ὁ Κωλέττης ἀναφέρεται στὴν εδαφικὴ επέκταση τῆς Ἑλλάδας;
2. Ποία στάση τηρεῖ ἀπέναντι στὴ Μεγάλη Ἰδέα ὁ συντάκτης τῆς πηγῆς β; Προτείνει κάποιο ἐναλλακτικὸ σχέδιο δράσης γιὰ τὴν πρόοδο τοῦ ἐλληνισμοῦ; Ἀν ναι, ποιο εἶναι αὐτό;
3. Λαμβάνοντας ὑπόψη σας ὅσα μάθατε γιὰ τὴν πολιτεία τοῦ Ὅθωνα τόσο σὲ αὐτὴ τὴν ἐνότητα ὅσο καὶ στὴν προηγούμενη, νὰ ἐκθέσετε σὲ σύντομο κείμενο τοὺς παράγοντες ποὺ οδήγησαν, κατὰ τὴ γνώμη σας, στὴν ἔξωσή του.

Από την έξωση του Όθωνα (1862) έως το κίνημα στο Γουδί (1909)

Ο Γεώργιος Α΄ βασιλιάς των Ελλήνων - Η ενσωμάτωση των Επτανήσων Μετά την έξωση του Όθωνα, οι Δυνάμεις αναγόρευσαν βασιλιά των Ελλήνων τον 18χρονο Δανό πρίγκιπα Γουλιέλμο-Γεώργιο Γκλύξμπουργκ με το όνομα Γεώργιος. Παράλληλα, η Αγγλία, πιεζόμενη σοβαρά από τους αγώνες των ριζοσπαστών Επτανησίων που αξίωσαν ένωση με την Ελλάδα, πρόσφερε στον νέο βασιλιά τα Επτάνησα (1863). Η επίσημη ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό κράτος έγινε το 1864.

Το σύνταγμα του 1864 Όταν ο Γεώργιος έφτασε στην Ελλάδα (1863), είχε ήδη συγκληθεί Εθνο-

συνέλευση με σκοπό την ψήφιση συντάγματος. Το νέο σύνταγμα του 1864 θεμελιωνόταν στη δημοκρατική αρχή, δηλαδή αναγνώριζε τον λαό ως κυρίαρχο παράγοντα του πολιτεύματος. Ο βασιλιάς οριζόταν ανώτατος άρχοντας της πολιτείας. Έτσι, θεσπιζόταν το πολίτευμα της βασιλευόμενης δημοκρατίας. Τη νομοθετική εξουσία θα ασκούσαν από κοινού ο βασιλιάς και η Βουλή. Η Γερουσία καταργήθηκε ως θεσμός αντιδημοκρατικός. Δικαίωμα ψήφου αναγνωριζόταν στους άνδρες που είχαν συμπληρώσει το 21ο έτος της ηλικίας τους. Η εκτελεστική εξουσία ασκούσαν από τον βασιλιά με τη συνεργασία υπουργών που διορίζε ο ίδιος. Η δικαστική εξουσία κηρύχθηκε ανεξάρτητη.

Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος ήταν ο πολιτικός που δέσποσε την περίοδο 1864-1881. Ως πρωθυπουργός προχώρησε σε διανομή των εθνικών γαιών (1871) που είχαν μείνει αδιάθετες και επιδίωξε τη διευρυνση των ελληνικών συνόρων. Αρκετές επιλογές του, ιδίως στην εξωτερική πολιτική, έβρισκαν αντίθετο τον Γεώργιο, που τον απομάκρυνε όταν ο Κουμουνδούρος αποφάσισε την αποστολή ελληνικού στρατού για την ενίσχυση της κρητικής επανάστασης των ετών 1866-1869 (βλέπε ενότητα 21).

Γενικότερα, ο κοινοβουλευτισμός λειτουργούσε με προβλήματα. Με δεδομένο ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι δεν ήταν μόνιμοι, πολλοί πολίτες πίεζαν τους βουλευτές για να εξασφαλίσουν κάποιο διορισμό στο δημόσιο. Καθώς δεν υπήρχαν συγκροτημένα κόμματα, οι βουλευτές, με τη σειρά τους, στήριζαν με την ψήφο τους στη Βουλή εκείνον τον πολιτικό αρχηγό που τους εξασφάλιζε διορισμούς των οπαδών τους.

Ο κυριότερος, ωστόσο, παράγοντας πολιτικής αστάθειας ήταν ο βα-

1. Α. Κριεζίς, Η άφιξη του Γεώργιου στην Ελλάδα, 17 Οκτωβρίου 1863.

1. Ο Χ. Τρικούπης καυτηριάζει τη λειτουργία του ελληνικού πολιτεύματος

[...] Καλούνται εις την εξουσίαν κυβερνήσεις αποκρουόμεναι παρά της πλειοψηφίας του Έθνους, χορηγείται εις αυτάς η διάλυσις της Βουλής και συνάμα παν μέσον επηρεασμού των συνειδήσεων του λαού και νοθεύσεως των εκλογών, και λέγομεν ύστερον, ότι πταίει ο λαός διά την τοιαύτην κατάστασιν. Τι δύναται ο λαός κατ' αυτής; Ουδέν άλλο ή να επαναστατήσῃ· αλλά τις ο δυνάμενος να κατακρίνη ευλόγως τον λαόν διότι την επανάστασιν θεωρεί ως έσχατον καταφύγιον, και πριν ή προέλθῃ εις αυτήν ζητεί να ίδῃ εξαντλούμενα όλα τα προληπτικά μέσα.

Αν δεν πταίει ο λαός, πταίουν οι πολιτευόμενοι, λέγουσιν οι άλλοι, και η εξαχρείωσις αυτών ευθύνει το Έθνος, αφού ούτοι εις το Έθνος ανήκουσιν. Απαντώντες ότι η διαγωγή των πολιτευομένων θα νύθυνε το Έθνος, αν η Ελλάς αυτοδιοικείται, αλλ' αφού διά της διαστροφής του Συντάγματος και της εικονικότητας της Βουλής κυβερνάται πράγματι η Ελλάς ως μοναρχία απόλυτος, επόμενον ήτο να καταστῶσι και οι πολιτευόμενοι οποιούς διαπλάττει αυτούς το νόθον καθεστῶς.

Χ. Τρικούπης, «Τις πταίει;», εφημ. *Καιροί*, 29 Ιουνίου 1874.

Πηγή: *Περί Τρικούπη, Ανάλεκτα*, Αθήνα 1912, τόμ. Α' (ΙΔ'), σ. 428.

σιλιάς, που, όταν διαφωνούσε με μια κυβέρνηση, δεν δίσταζε να την ανατρέψει. Την αντίθεσή του σε αυτή την πρακτική εξέφρασε ένας νέος πολιτικός, ο *Χαρίλαος Τρικούπης*, σε άρθρο του υπό τον χαρακτηριστικό τίτλο «Τις πταίει;» (1874). Σύμφωνα με τον Τρικούπη, ο βασιλιάς θα έπρεπε να διορίζει πρωθυπουργό μόνο εκείνον που είχε τη «δεδηλωμένη» εμπιστοσύνη της Βουλής, δηλαδή την υποστήριξη της πλειοψηφίας των βουλευτών.

Αντιμέτωπος με αυτή την κριτική, ο Γεώργιος διόρισε, το 1875, τον επικριτή του Χαρίλαο Τρικούπη προσωρινό πρωθυπουργό για να πραγματοποιήσει εκλογές. Κατά την έναρξη των εργασιών της νέας Βουλής, ο Γεώργιος εκφώνησε λόγο γραμμένο από τον Τρικούπη (Λόγος του Θρόνου) στον οποίο αναγνώριζε την *αρχή της δεδηλωμένης*. Έτσι άρχισε μια νέα φάση στην πολιτική ζωή της Ελλάδας.

Ο δικομματισμός Η καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης οδήγησε τα μικρά κόμματα, που δεν μπορούσαν, πλέον, να παίξουν αυτόνομα κάποιο σημαντικό ρόλο, είτε στην εξαφάνιση είτε στην ενσωμάτωση σε μεγαλύτερα κόμματα. Έτσι, τη δεκαετία 1885-1895 εναλλάσσονταν στην εξουσία δύο κόμματα, με επικεφαλής, το ένα τον Χαρίλαο Τρικούπη και το άλλο τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη. Το σύστημα αυτό ονομάστηκε *δικομματισμός*.

Το πρόγραμμα του Χαρίλαου Τρικούπη Οι στόχοι του Χ. Τρικούπη συνοψίζονταν στη δημιουργία ενός κράτους σύγχρονου και οικονομικά αναπτυγμένου. Κύριες πλευρές της πολιτικής του ήταν η κατασκευή μεγάλων έργων υποδομής (σιδηροδρομικό δίκτυο, οδοποιία, διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου κ.ά.) που θα στήριζαν την οικονομική ανάπτυξη, η ανασυγκρότηση των ενόπλων δυνάμεων, η εξυγίανση της δημόσιας διοίκησης μέσω της θέσπισης αντικειμενικών κριτηρίων πρόσληψης και η επιδίωξη ειρηνικής συμβίωσης με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Για να πετύχει τα παραπάνω, ο Τρικούπης επέβαλε βαρύτατη φορολογία και σύναψε μεγάλα δάνεια με τράπεζες του εξωτερικού. Επίσης, προσέφερε στους Έλληνες κεφαλαιούχους του εξωτερικού προνομιακούς όρους για επενδύσεις.

2. Χαρίλαος Τρικούπης

3. Κ. Βολανάκης, Τα εγκαίνια της διώρυγας της Κορίνθου, 25 Ιουλίου 1893.

Οι θέσεις του Θεόδωρου Δηλιγιάννη Ο Θ. Δηλιγιάννης υποστήριζε ότι θα έπρεπε η φορολόγηση να είναι η μικρότερη δυνατή, υπογράμμιζε τις συνέπειες των τρικουπικών μέτρων για τα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα και κατηγορούσε τον Τρικούπη ότι έδειχνε εύννοια προς τους οικονομικά ισχυρούς. Θεωρώντας, επίσης, θεμιτή την εναλλαγή των οπαδών της εκάστοτε κυβέρνησης στις κρατικές θέσεις, κατάργησε, όταν έγινε πρωθυπουργός, τον τρικουπικό νόμο περί «προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων».

Η πορεία προς την οικονομική και εθνική κρίση
 Η αδυναμία της Ελλάδας να ανταποκριθεί στις οικονομικές της υποχρεώσεις οδήγησε τον Χ. Τρικούπη στην απόφαση να κηρύξει, το 1893, τη χώρα υπό πτώχευση. Στις εκλογές που έγιναν το 1895 ο Τρικούπης δεν εκλέχτηκε ούτε βουλευτής. Ο νέος πρωθυπουργός Θ. Δηλιγιάννης ήρθε αντιμέτωπος με πλήθος προβλημάτων. Επιπλέον, το 1896 ξέσπασε επανάσταση στην Κρήτη. Πιεζόμενος από την κοινή γνώμη, που εμπνεόταν από τη Μεγάλη Ιδέα, έστειλε στρατό στην Κρήτη (Φεβρουάριος 1897).

Ο πόλεμος του 1897 και οι πολιτικές εξελίξεις έως το 1908
 Σχεδόν αμέσως άρχισε στη Θεσσαλία ελληνoturκικός πόλεμος στον οποίο ο ελληνικός στρατός, με αρχιστράτηγο τον διάδοχο Κωνσταντίνο, ηττήθηκε. Μάλιστα, οι οθωμανικές δυνάμεις έφτασαν ως τη Λαμία και σταμάτησαν τις επιχειρήσεις εκκενώνοντας τη Θεσσαλία μόνο αφού ο σουλτάνος έλαβε διαβεβαίωση από τις Δυνάμεις ότι η Ελλάδα θα πλήρωνε τεράστια πολεμική αποζημίωση.

Προκειμένου να πληρώσει την αποζημίωση, η Ελλάδα αναγκάστηκε να πάρει νέο δάνειο. Επιπλέον, οι Δυνάμεις, για να διασφαλίσουν ότι η Ελλάδα θα αποπληρώσει τα χρέη της, υποχρέωσαν τη χώρα να δεχτεί μια επιτροπή Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (ΔΟΕ), η οποία ανέλαβε τη διαχείριση των κυριότερων ελληνικών δημοσίων εσόδων.

Μετά την ήττα του 1897, η λαϊκή δυσαρέσκεια εναντίον των πολιτικών και των Ανακτόρων συνεχώς μεγάλωνε. Ο Γεώργιος, ωστόσο, εξακολουθούσε να παρεμβαίνει αποφασιστικά τόσο στην εσωτερική πολιτική όσο και στην εξωτερική. Οι συνεχείς παρεμβάσεις, τόσο του βασιλιά Γεώργιου όσο και άλλων μελών της βασιλικής οικογένειας, στην πολιτική ζωή και στη λειτουργία των ενόπλων δυνάμεων ήταν ένας από τους κύριους παράγοντες που οδήγησαν στην εκδήλωση, το 1909, στρατιωτικού κινήματος στο Γουδί (θα γίνει λόγος γι' αυτό στην ενότητα 27).

4. Γ. Ροϊλός, *Η μάχη των Φαρσάλων, 23 Απριλίου 1897.*
Μία από τις μάχες του ελληνoturκικού πολέμου του 1897.

2. Το πολιτικό κλίμα στην Ελλάδα μετά την ήττα στον πόλεμο του 1897

Το ολιγαρχικόν καθεστώς θα εσαρώνετο από το πρώτον τυχόν πραξικόπημα. Τόση ήτο η εξωτερική ταπείνωση και ο εσωτερικός εκπεσμός του τόπου. Ανατροπείς όμως δεν υπήρχον. Οι αστοί ευρίσκοντο εις το στάδιον της πολιτικής των διαμορφώσεως. Δεν ήσαν ακόμη τάξις αρχηγική. Οι αξιωματικοί, οι οποίοι ελάμβανον συνήθως την πρωτοβουλίαν των επαναστάσεων, εδοκίμαζον τας συνεπείας της ήττης. Έγιναν αντικείμενον αδίκου και γενικού χλευασμού. Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, Ίκαρος, Αθήνα 1970, τόμ. Α', σ. 31.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να μελετήσετε την πηγή 1. Ποια είναι, κατά τον Χ. Τρικούπη, τα αίτια της πολιτικής κακοδαιμονίας που επικρατεί στην Ελλάδα; Ποιοι φέρουν την ευθύνη; Ποια λύση προτείνει;
2. Με βάση την πηγή 2, προσπαθήστε να παρουσιάσετε, σε σύντομο κείμενο, την πολιτική ατμόσφαιρα στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897.

ΕΝΟΤΗΤΑ 21

Το κρητικό ζήτημα (1821-1905)

Η επανάσταση του 1821 στην Κρήτη καταπνίγηκε από δυνάμεις του ηγεμόνα της Αιγύπτου Μοχάμετ Άλι, που κράτησε υπό τον έλεγχό του το νησί έως το 1840. Τότε η Κρήτη τέθηκε ξανά υπό οθωμανική διοίκηση.

Οι προσπάθειες των Ελλήνων της Κρήτης, των ελεύθερων Ελλήνων και του ελληνικού κράτους για ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, καθώς και η εμπλοκή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και των Δυνάμεων σ' αυτές ονομάστηκαν *κρητικό ζήτημα*.

1. Το ολοκαύτωμα της μονής Αρκαδίου. Πίνακας του Ιταλού ζωγράφου Γκατέρι. Το φιλελληνικό ρεύμα ήταν ιδιαίτερα ισχυρό εκείνη την εποχή στην Ιταλία και δεκάδες Ιταλοί εθελοντές συμμετείχαν στην κρητική επανάσταση του 1866.

1. 1866: Οι Κρητικοί ζητούν από τις Δυνάμεις την ένωση με την Ελλάδα

ΙΚετεύομεν λοιπόν θερμώς την Υμετέραν Μεγαλειότητα και τους Μεγαλειοτάτους Μονάρχας των δύο ετέρων Μεγάλων και Προστάτιδων του Ελληνικού Έθνους Δυνάμεων να πραγματοποιήσωσι την μόνη ημών έφεσιν, την ένωση μετά των αδελφών ημών Ελλήνων [...]. Αν όμως τούτο είναι σήμερον αδύνατον, τουλάχιστον [...] ευδοκίσητε [...] να μας χορηγηθή οργανισμός πολιτικός, να μας δοθώσι νόμοι, να συσταθώσι τακτικά δικαστήρια· η βαρεία φορολογία μας να μετριασθή και να τακτοποιηθή [...].

Υπόμνημα μυστικό των επαναστατημένων Κρητών προς τους βασιλείς της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας, 15 Μαΐου 1866.

Πηγή: Ακαδημία Αθηνών, «Η Κρητική Επανάσταση του 1866-1869», *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1967-1970, τόμ. 1ος.

προέβλεπε την πρόσληψη και χριστιανών υπαλλήλων στη διοίκηση, τη συμμετοχή χριστιανών αντιπροσώπων στη Γενική Διοίκηση, την ισοτιμία τουρκικής και ελληνικής γλώσσας και μεικτά δικαστήρια (αποτελούμενα τόσο από χριστιανούς όσο και από μουσουλμάνους).

Μετά από νέα μεγάλη επανάσταση, το 1878, ο σουλτάνος παραχώρησε τη *σύμβαση της Χαλέπας* (προάσιο των Χανίων). Σύμφωνα με αυτή, ο Γενικός Διοικητής θα μπορούσε να είναι και χριστιανός, ενώ στη Γενική Διοίκηση θα πλειοψηφούσαν χριστιανοί. Έτσι, θεσπίστηκε στην Κρήτη καθεστώς ημιαυτονομίας. Ωστόσο, μια νέα, αποτυχημένη επανάσταση, το 1889, έδωσε στην οθωμανική διοίκηση το πρόσχημα να καταργήσει τη σύμβαση της Χαλέπας.

Νέα επανάσταση στα 1896-1897 εξελίχθηκε, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, σε ελληνοτουρκικό πόλεμο, στον οποίο η Ελλάδα ηττήθηκε. Μετά από παρέμβαση των Δυνάμεων, όμως, ο σουλτάνος αναγνώρισε τη δημιουργία της αυ-

τόνομης *Κρητικής Πολιτείας* με ύπατο αρμοστή (γενικό διοικητή) τον πρίγκιπα Γεώργιο, δευτερότοκο γιο του βασιλιά της Ελλάδας Γεώργιου. Υπουργός Δικαιοσύνης της Κρητικής Πολιτείας διορίστηκε ένας νέος πολιτικός, ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

Η ολιγωρία, ωστόσο, του ύπατου αρμοστή στο ζήτημα της ένωσης με την Ελλάδα προκάλεσε την έκρηξη το 1905 νέας επανάστασης στο Θέρισσο των Χανίων με επικεφαλής τους Ελευθέριο Βενιζέλο, Κωνσταντίνο Φούμη και Κωνσταντίνο Μάνο, οι οποίοι κήρυξαν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Ο Γεώργιος αντικαταστάθηκε στη θέση του αρμοστή από τον Αλέξανδρο Ζαΐμη. Η άμεση, ωστόσο, ανάμειξη των Δυνάμεων, που επιθυμούσαν τη διατήρηση των ισορροπιών στην περιοχή, απέτρεψε την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Η οριστική διευθέτηση του κρητικού ζητήματος έμελλε να γίνει αργότερα.

2. Οι θέσεις των επαναστατών του Θέρισου, 1905

Οι υπογεγραμμένοι, αποτελούντες την εν Κρήτη αντιπολίτευση [ενν. προς τον πρίγκιπα Γεώργιο], συνελθόντες εν Χανίοις τη 26ην Φεβρουαρίου 1905, αποσκοπούντες εις την εκπλήρωσιν του Εθνικού Προγράμματος, αποφασίζομεν:

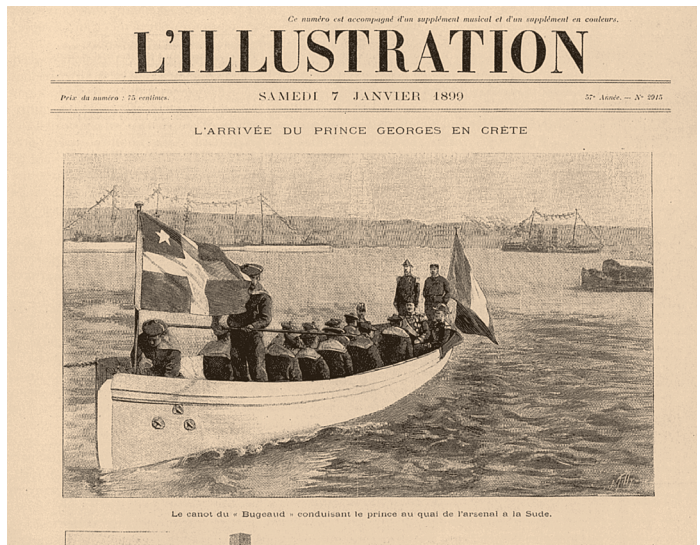
Α) Πρώτον και κύριον μέλημα ημών έστω η επίτευξις του από αιώνος επιδιωκομένου σκοπού, της ενώσεως της Κρήτης μετά της ελευθέρως Ελλάδος.

Β) Αδυνάτου αποβαίνοντος του σκοπού τούτου, θέλομεν επιδιώξει την πολιτικήν προσέγγισιν της πατρίδος προς την ελευθέραν Ελλάδα, μεταβαλλομένης από διεθνούς απόψεως της σημερινής καταστάσεως.

Γ) Μη εκπληρουμένου μηδέ του σκοπού τούτου θέλομεν επιδιώξει την αναθεώρησιν του ημετέρου συντάγματος κατά το πρότυπον του ελληνικού, όπως απαλλαγή ο τόπος του δεσποτισμού.

Του προγράμματος τούτου την πραγματοποίησιν θέλομεν επιδιώξει και δι' ενόπλων λαϊκών συναθροίσεων. [...]

Πηγή: Κ. Σβολόπουλος, «Η Κρητική Πολιτεία από το 1899», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. ΙΔ', σ. 208-209.

2. Η άφιξη του πρίγκιπα Γεώργιου στην Κρήτη ως αρμοστή. Στην πλήρη της βάρκας που τον μεταφέρει διακρίνεται η σημαία της Κρητικής Πολιτείας.

3. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στο Θέρισσο κατά την επανάσταση του 1905.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να μελετήσετε την πηγή 1 και να καταγράψετε τα αιτήματα των επαναστατημένων Κρητικών. Να σχολιάσετε το γεγονός ότι απευθύνονται στις Δυνάμεις.
2. Ποιες είναι οι κύριες θέσεις που διατυπώνονται στο υπόμνημα των επαναστατών του Θέρισου (πηγή 2); Με ποια μέσα δηλώνουν οι επαναστάτες ότι θα επιδιώξουν να πραγματοποιήσουν τους στόχους τους;

ΕΝΟΤΗΤΑ 22

Τα Βαλκάνια των αλληλοσυγκρουόμενων εθνικών επιδιώξεων

Η ιστορία των Βαλκανίων κατά τον 19ο αιώνα σφραγίστηκε από την ανάδυση των αλληλοσυγκρουόμενων βαλκανικών εθνικών επιδιώξεων. Αρχικά οι Σέρβοι κέρδισαν την αυτονομία τους (1812-1815). Στη συνέχεια οι Έλληνες, πρώτοι απ' όλους τους Βαλκάνιους, ίδρυσαν ανεξάρτητο εθνικό κράτος. Οι σχετικές κινήσεις των Βουλγάρων εκφράστηκαν με τη δημιουργία της Εξαρχίας, της ανεξάρτητης βουλγαρικής εκκλησίας, το 1870 (βλέπε ενότητα 14).

1. Η εξέλιξη των βαλκανικών συνόρων από το 1877 έως το 1881.

Η βαλκανική κρίση των ετών 1875-1878 Παράλληλα, η ανάδυση των εθνικών ιδεών προκάλεσε επαναστάσεις στην Ερζεγοβίνη, στη Βοσνία και στη Βουλγαρία (1875-1876). Η Οθωμανική αυτοκρατορία απάντησε με μαζικές σφαγές και η Ρωσία, αντιδρώντας, της κήρυξε τον πόλεμο (1877). Λίγο αργότερα ξέσπασαν στη Θεσσαλία, στη Μακεδονία, στην Ήπειρο και στην Κρήτη επαναστάσεις των ελληνικών πληθυσμών (1878).

Η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (Φεβρουάριος 1878) Η ρωσική επικράτηση στον ρωσοτουρκικό πόλεμο υποχρέωσε τον σουλτάνο να υπογράψει τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (Φεβρουάριος 1878). Κύριος όρος της ήταν η δημιουργία της αυτόνομης ηγεμονίας της Βουλγαρίας, της «Μεγάλης Βουλγαρίας» όπως ονομάστηκε, που περιλάμβανε πολλές περιοχές με πυκνή ελληνική παρουσία. Με τις αποφάσεις του Αγίου Στεφάνου, υπονομεύονταν τόσο οι ελληνικές επιδιώξεις όσο και τα αγγλικά συμφέροντα στην περιοχή.

Το συνέδριο του Βερολίνου (Ιούνιος 1878) Αντιδρώντας η Μ. Βρετανία και η Γερμανία, απαίτησαν αναθεώρηση της συνθήκης. Με πρωτοβουλία τους συγκλήθηκε, τον Ιούνιο του 1878, το συνέδριο του Βερολίνου. Εκεί η βρετανική και η γερμανική διπλωματία δήλωσαν ότι δεν θα αποδέχονταν την ίδρυση ενός μεγάλου βουλγαρικού κράτους. Έτσι, αντί της «Μεγάλης Βουλγαρίας» δημιουργήθηκαν μια πολύ μικρότερη αυτόνομη Βουλγαρία και μια αυτόνομη Ανατολική Ρωμυλία (τότε, νότια της Βουλγαρίας· σήμερα, η νότια Βουλγαρία), και οι δύο υπό την επικυριαρχία του σουλτάνου. Η Σερβία, η Ρουμανία και το Μαυροβούνιο κηρύχθηκαν ανεξάρτητες. Η Μακεδονία, η Θράκη και η Ήπειρος παρέμειναν στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Η διοίκηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης ανατέθηκε στην Αυστροουγγαρία. Η Κύπρος παραχωρήθηκε στην Αγγλία.

Η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και της Άρτας στην Ελλάδα (1881) Μετά από ελληνοτουρκικές διαπραγματεύσεις, η Θεσσαλία (εκτός από την περιοχή της Ελασσόνας) και η επαρχία της Άρτας ενσωματώθηκαν στο ελληνικό κράτος το 1881.

Η προσάρτηση της Α. Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία (1885) Το 1885, ωστόσο, οι Βούλγαροι, παραβιάζοντας τις αποφάσεις του συνεδρίου του Βερολίνου, προσάρτησαν την Α. Ρωμυλία, περιοχή με σημαντική ελληνική παρουσία. Αντιδρώντας η Σερβία κήρυξε τον πόλεμο στη Βουλγαρία. Στην Ελλάδα, η κοινή γνώμη αξίωνε ένοπλη επέμβαση, αλλά η κυβέρνηση, πιεζόμενη από τις Δυνάμεις, έμεινε ουδέτερη.

Μακεδονικό ζήτημα και μακεδονικός αγώνας Ο αγώνας για τον έλεγχο της Μακεδονίας, που ήταν τότε τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ονομάστηκε *μακεδονικό ζήτημα*. Έλληνες, Βούλγαροι και Σέρβοι διεκδίκησαν, με βάση τις δικές τους εθνικές επιδιώξεις ο καθένας, την ενσωμάτωση ολόκληρης ή ενός τμήματος της Μακεδονίας. Η σύγκρουση εκδηλώθηκε αρχικά ως αγώνας για τον έλεγχο της εκπαίδευσης και της θρησκευτικής συνείδησης των κατοίκων. Σύντομα, όμως, πήρε ένοπλη μορφή.

Το 1893 ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη από Βούλγαρους της Μακεδονίας η *Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση* (ΕΜΕΟ) που διακήρυξε ότι είχε σκοπό την ένωση των πληθυσμών της Μακεδονίας και της Θράκης, ανεξαρτήτως εθνικότητας, για την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού και την αυτονόμηση της Μακεδονίας. Το 1895 σχηματίστηκε στη Σόφια η *Ανώτατη Μακεδονική Επιτροπή* (Komitet), με στόχο τον ξεσηκωμό όλων

1. Το μακεδονικό ζήτημα

α. Η εκπαιδευτική-ιδεολογική διάσταση

Οι ημέτεροι (διδάσκαλοι) περιορίζονται απλώς εις την τυπικήν διδασκαλίαν της γραμματικής. Οι πλείστοι τούτων, [...], εδιδάχθησαν ολίγα γράμματα εν Ελληνικώ σχολείω ή Γυμνασίω, εν τω οποίω ουδόλως ελήφθη φροντίς ν' αναπτυχθή παρ' αυτοίς εθνικόν φρόνημα. [...] Αλλ' οι Βούλγαροι διδάσκαλοι καταρτίζονται ειδικώς διά την Μακεδονίαν [...]. Να συσταθώσι Διδασκαλεία έχοντα ειδικόν προορισμόν να καταρτίζωσι διδασκάλους πατριώτας, ικανούς να εργασθώσιν εν Μακεδονία υπέρ των εθνικών συμφερόντων.

Απόσπασμα έκθεσης του ελληνικού προξενείου Θεσσαλονίκης, 1892.

Πηγή: Ι. Κολιόπουλος, «Η θέση των Ελλήνων στη Μακεδονία από το 1881 ως το 1896», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. ΙΔ', σ. 216.

β. Η οικονομική διάσταση

Αδιάκοπη και μια από τις κυριώτερες φροντίδες της «Ο.[ργάνωσης] Θ.[εσσαλονίκης]» ήταν ο οικονομικός κατά των Βουλγάρων πόλεμος. [...] Η «Ο.Θ.» δεν εμπόδιζε δικό μας έμπορο να συναλλάσσεται με οχισματικούς παρά μόνον όταν η γενικότερη ωφέλεια από την απαγόρευση αυτή άξιζε να ζημιωθεί ένα άτομο. Έτσι οι γενικές οδηγίες περιορίζονταν εις το να μην αγοράζην κανείς Έλλην καταναλωτής από οχισματικούς και να μη χρησιμοποιή Βουλγάρους επαγγελματίες.

Αθ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών. Η «Οργάνωσις Θεσσαλονίκης» 1906-1908. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1993, σ. 47-48.

των κατοίκων της Μακεδονίας κατά της οθωμανικής εξουσίας, για τη δημιουργία μιας αυτόνομης Μακεδονίας που θα ενωνόταν με τη Βουλγαρία. Γύρω στα 1898 οργανώθηκαν στη Μακεδονία ένοπλες ομάδες Βουλγάρων, που έμειναν γνωστοί ως «κομιτατζήδες» (Komitet = Επιτροπή).

Παράλληλα, άρχισε και η ενεργή, αν και ανεπίσημη, ελληνική ανάμιξη. Στα 1896-1897 έφτασαν στη Μακεδονία οι πρώτες ελληνικές ένοπλες ομάδες και άρχισαν να εμπλέκονται σε συγκρούσεις με ομάδες κομιτατζήδων. Επιπλέον, δραστηριοποιούνταν στην περιοχή και διάφοροι Έλληνες, όπως ο μητροπολίτης Καστοριάς Γερμανός Καραβαγγέλης και οι διπλωμάτες Ίων Δραγούμης και Λάμπρος Κορομπλάς. Τον Ιούλιο του 1903 οργανώθηκε από την ΕΜΕΟ εξέγερση στη Μακεδονία (εξέγερση του Ίλιντεν), η οποία καταπνίγηκε από τον οθωμανικό στρατό. Από τις αρχές του 1904 άρχισαν να φτάνουν στη Μακεδονία Έλληνες αξιωματικοί, ενώ στις συγκρούσεις εμπλέκονταν πλέον και τουρκικά στρατεύματα. Από τους Έλληνες που πήραν μέρος στον μακεδονικό αγώνα, ξεχωριστή μορφή υπήρξε ο Παύλος Μελάς, που άφησε την τελευταία του πνοή στη Μακεδονία.

Το κίνημα των Νεοτούρκων (1908) Ενώ αυτά συνέβαιναν στη Μακεδονία, τα όλο και πιο έκδηλα συμπτώματα παρακμής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ώθησαν Τούρκους αξιωματικούς, αστούς και διανοούμενους στην ίδρυση της οργάνωσης *Ένωση και Πρόοδος*, με στόχο την αντίδραση στην παραπάνω κατάσταση. Τα μέλη της έγιναν γνωστά ως *Νεότουρκοι*, ονομασία που δείχνει ότι προέτασαν την εθνική τους ταυτότητα κι όχι τη θρησκευτική (μουσουλμανική). Το καλοκαίρι του 1908 ξέσπασε στη Θεσσαλονίκη το *κίνημα των Νεοτούρκων*, που με τις φιλελεύθερες εξαγγελίες του προκάλεσε, αρχικά, τη συμπάθεια των βαλκανικών λαών. Οι Νεότουρκοι υποχρέωσαν τον σουλτάνο να παραχωρήσει σύνταγμα. Παράλληλα, δόθηκε αμνηστία στους ένοπλους Έλληνες και Βούλγαρους και έτσι έλαβε τέλος ο μακεδονικός αγώνας.

2. Λαϊκή εικόνα αφιερωμένη στον θάνατο του Παύλου Μελά.

3. Η ανακήρυξη του τουρκικού συντάγματος μετά το κίνημα των Νεοτούρκων το 1908 σε λαϊκή αλληγορική εικόνα εποχής.

2. Η ελληνική Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως

Η Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως [ανεπίσημος σύνδεσμος μεταξύ Ελλήνων και Νεοτούρκων], με επικεφαλής τους Ίωνα Δραγούμη και Αθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη, αφοσιώθηκε στο κάπως ευφάνταστο έργο της μεταμορφώσεως της οθωμανικής αυτοκρατορίας σε ένα πολυεθνικό κράτος, όπου η ισότητα και η αδελφότητα θα επικρατούσαν χάρη στους κοινούς πολιτιστικούς δεσμούς και το κοινό πεπρωμένο των κατοίκων της Ανατολής.

Θ. Βερέμης, «Το κίνημα των Νεοτούρκων και οι άμεσες συνέπειές του», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. ΙΔ', σ. 255.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Αφού μελετήσετε τις πηγές 1α και 1β και πάρετε υπόψη τις πληροφορίες που παρέχονται στην ενότητα, να εκπονήσετε άσκηση άστρου με κέντρο τον όρο «μακεδονικό ζήτημα».
2. Αφού μελετήσετε την πηγή 2 και την εικόνα 3, να συνθέσετε κείμενο στο οποίο να παρουσιάζετε αλλά και να ερμηνεύετε την ελληνική στάση απέναντι στους Νεότουρκους.

Η ελληνική οικονομία και κοινωνία κατά τον 19ο αιώνα

Η **έκταση** της Ελλάδας ήταν σχετικά μικρή, αν και στη διάρκεια του 19ου αιώνα το ελληνικό κράτος μεγάλωσε δύο φορές περιλαμβάνοντας στα σύνορά του τα Επτάνησα (1864), τη Θεσσαλία και την περιοχή της Άρτας (1881).

Ο **πληθυσμός**, περίπου 750.000 άνθρωποι το 1830, γνώρισε ομαλή αύξηση σε όλο τον 19ο αιώνα. Παράλληλα, περίπου διπλάσιοι Έλληνες ζούσαν έξω από τα σύνορα. Σημαντικά αστικά κέντρα ήταν η Αθήνα –πρωτεύουσα του κράτους από το 1834, που ο πληθυσμός της δεκαπλασιάστηκε την περίοδο 1840-1907–, η Πάτρα και η Σύρος, ενώ προς τα τέλη του αιώνα άρχισε να αναπτύσσεται και ο Πειραιάς.

Ο **αγροτικός τομέας** δέσποζε στην ελληνική οικονομία. Μεγάλο τμήμα των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, περίπου 5.000.000 στρέμματα, αποτελούσαν οι **εθνικές γαίες** (ή **εθνικά κτήματα**), δηλαδή εκτάσεις γης που ήταν προεπαναστατικά οθωμανικές ιδιοκτησίες και πέρασαν μετά την επανάσταση σε ελληνικό έλεγχο. Το ελληνικό κράτος, όμως, δεν τόλμησε, τουλάχιστον αρχικά, ούτε να μοιράσει δωρεάν τις εθνικές γαίες στους αγρότες, που τις καλλιεργούσαν και τις διεκδικούσαν, ούτε να τις πουλήσει, όπως ζητούσαν οι πρόκριτοι. Καθώς το θέμα παρέμενε για πολλά χρόνια σε εκκρεμότητα, μεγάλο μέρος τους καταπατήθηκε και μετατράπηκε σε ιδιοκτησίες. Στα 1871 ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κουμουνδούρος διένειμε όσες εθνικές γαίες είχαν απομείνει.

Μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας (1881) προέκυψε το πρόβλημα των τσιφλικιών, δηλαδή των μεγάλων κτημάτων που ανήκαν έως τότε σε Τούρκους γαιοκτήμονες και καλλιεργούνταν από **κολίγους** (ακτήμονες Έλληνες αγρότες). Οι κολίγοι θεώρησαν ότι η γη θα μοιραζόταν σε αυτούς. Όμως, καθώς η Ελλάδα είχε δεσμευτεί με διεθνή συνθήκη να σεβαστεί τα περιουσιακά δικαιώματα των Τούρκων ιδιοκτητών, τα τσιφλίκια πουλήθηκαν από τους Τούρκους κατόχους τους σε Έλληνες κεφαλαιούχους.

Πάντως, με την εξαίρεση της Θεσσαλίας, η ελληνική γεωργία βασιζόταν στον μικρό αγροτικό κλήρο που καλλιεργούνταν από τον αγρότη και την οικογένειά του. Τα κυριότερα προϊόντα ήταν η σταφίδα, οι ελιές, τα καπνά και τα σιτηρά. Ιδιαίτερα η σταφίδα, λόγω της μεγάλης ζήτησής της από την ευρωπαϊκή αγορά, εξελίχθηκε, από τα μέσα του 19ου αιώνα, σε μοναδική καλλιέργεια (μονοκαλλιέργεια), κυρίως στη ΒΔ Πελοπόννησο. Αυτό σήμανε συσσώρευση πλούτου, αλλά έκανε τις τοπικές οικονομίες ευάλωτες στις διεθνείς κρίσεις. Όταν κάποιες χρονιές παρουσιάζονταν δυσκολίες στην πώληση της σταφίδας στο εξωτερικό, οι τοπικές κοινωνίες κλονίζονταν (σταφιδικές κρίσεις).

Το **εμπόριο**, ιδίως το εξωτερικό, είχε μεγάλη βαρύτητα. Εξάγονταν κυρίως σταφίδες, λάδι και άλλα αγροτικά προϊόντα. Εισάγονταν δημητριακά, κυρίως σιτάρι, υφάσματα και νήματα. Στα τέλη του αιώνα αυξήθηκαν οι εισαγωγές άνθρακα, ξυλείας και μηχανμάτων.

Η **ναυτιλία** υπήρξε ο κύριος μοχλός οικονομικής ανάπτυξης. Η Πάτρα παρέμεινε το κύριο λιμάνι εξαγωγής

1. Αγρότες και αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία του 19ου αιώνα

Οι κολίγοι δεν αποδέχθηκαν αδιαμαρτύρητα την επιδείνωση της θέσης τους. Ευθύς εξαρχής αντέδρασαν αρνούμενοι να υπογράψουν τα μισθωτήρια κολιγικά συμβόλαια με αποτέλεσμα να έρχονται σε συνεχείς προστριβές με τους επιστάτες και τους ανθρώπους των τσιφλικούχων, που κατέληγαν σε έντονους διαπληκτισμούς ή ακόμη και σε αιματηρές συμπλοκές. Οι γαιοκτήμονες, από τη μεριά τους, έχοντας την κυβερνητική υποστήριξη και βοηθούμενοι από τη χωροφυλακή και το στρατό, επιχειρούσαν να τρομοκρατήσουν τους αγρότες, επισείοντας την απειλή της επικείμενης έξωσης.

Κ. Αρώνη-Τσίχλη, «Το αγροτικό ζήτημα», *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τόμ. 5, σ. 86.

2. Οι μεγαλύτεροι στόλοι ιστιοφόρων της Ευρώπης (χωρητικότητα σε τόνους)

Κράτος	1850	1860	1870
Ηνωμένο Βασίλειο	3.396.659	4.204.360	4.577.855
Νορβηγία	298.315	558.927	1.009.200
Ιταλία			980.064
Γαλλία	674.228	928.099	917.633
Γερμανία			900.361
Ολλανδία	289.870	423.790	370.159
Ελλάδα	214.248	170.866	357.435
Αυστροουγγαρία			279.400
Ισπανία			326.348

Πηγή: Τζ. Χαρλαύτη, «Ιστιοφόρος ναυτιλία», *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τόμ. 4ος, σ. 108.

σταφίδας. Η Σύρος αναδείχθηκε σε κύριο εμπορικό κέντρο της χώρας και ένα από τα σημαντικότερα της Μεσογείου. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα άρχισε και η γρήγορη ανάπτυξη του Πειραιά.

Το **τραπεζικό σύστημα** άρχισε να αναπτύσσεται με την ίδρυση, το 1841, της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΕΤΕ). Έως τότε δεν υπήρχαν τράπεζες και όσοι χρειαζόνταν κάποιο δάνειο κατέφευγαν στον ιδιωτικό δανεισμό. Η ΕΤΕ ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του κράτους και της παραχωρήθηκε το δικαίωμα να εκδίδει χαρτονομίσματα.

Η **βιομηχανία** αναπτύχθηκε στην Ελλάδα με αργούς ρυθμούς. Κύριοι λόγοι γι' αυτό ήταν η έλλειψη κεφαλαίων, η μικρή αγορά, η έλλειψη πρώτων υλών και καυσίμων, η χρόνια έλλειψη εργατικών χεριών και η πίεση των φτηνών εισαγόμενων βιομηχανικών προϊόντων.

Ο **ρόλος του κράτους** στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα υπήρξε σημαντικός. Κάνοντας επενδύσεις σε έργα υποδομής και διαμορφώνοντας ευνοϊκό θεσμικό πλαίσιο, το ελληνικό κράτος επιδίωξε, ιδίως επί Τρικούπη, τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας.

Τέλος, το **εξελλαδικό ελληνικό κεφάλαιο** στράφηκε προς την Ελλάδα από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, πιεσμένο από την οικονομική κρίση του 1873 και παρακινημένο από το ευνοϊκό επενδυτικό πλαίσιο που πρόσφερε ο Τρικούπης, κάνοντας κυρίως ευκαιριακές επενδύσεις.

Γενικά, οι ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας τον 19ο αιώνα υπήρξαν χαμηλότεροι από τους αντίστοιχους της δυτικής Ευρώπης, αλλά ήταν οι υψηλότεροι που επιτεύχθηκαν στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της Α. Μεσογείου.

Η ελληνική **κοινωνία** χαρακτηριζόταν από αργή αλλά συνεχή μεταβολή. Κύριος άξονας των αλλαγών ήταν η βαθμιαία **αστικοποίηση**, δηλαδή η ενίσχυση της κοινωνικής θέσης και του ρόλου των αστικών στρωμάτων στο ευρύτερο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας.

Οι **αγρότες** αποτελούσαν τη συντριπτική πλειονότητα. Οι περισσότεροι ήταν μικροϊδιοκτήτες. Εργάζονταν με τις οικογένειές τους και σπάνια μίσθωναν εργατικά χέρια. Ιδιαίτερη περίπτωση ήταν οι ακτήμονες κολίγοι της Θεσσαλίας που μετά την ενσωμάτωση των περιοχών τους στην Ελλάδα έχασαν πολλά από τα δικαιώματά τους καθώς οι Έλληνες τσιφλικούχοι μπορούσαν να τους διώξουν ανά πάσα στιγμή από τη γη τους.

Τα **αστικά στρώματα** –οι επιχειρηματίες που ασχολούνταν με το εμπόριο, τη ναυτιλία, τις τραπεζικές εργασίες, τη βιομηχανία και οι δημόσιοι υπάλληλοι– έπαιζαν ρόλο δυναμικό και ενίσχυαν συνεχώς την παρουσία τους στη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Οι **εργάτες**, σε μεγάλο βαθμό γυναίκες και παιδιά, εμφανίστηκαν στην ελληνική κοινωνία αργά, λόγω της καθυστερημένης εκβιομηχάνισης, και ζούσαν σε άθλιες συνθήκες.

Παράλληλα, συντελούνταν και σημαντικοί κοινωνικοί μετασχηματισμοί. Η **μετανάστευση**, φαινόμενο συνηθισμένο στον φτωχό ελλαδικό χώρο, εντάθηκε τον 19ο αιώνα με προορισμό, συνήθως, τις πλούσιες ελληνικές παροικίες του εξωτερικού, ιδίως την Αίγυπτο. Επιπλέον, στα τέλη του 19ου αιώνα αλλεπάλληλες άσχημες σοδειές σταφίδας σε συνδυασμό με τη ζήτηση εργατικών χεριών στις ΗΠΑ δημιούργησαν ένα μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα αγροτών, κυρίως από την Πελοπόννησο, προς την άλλη πλευρά του Ατλαντικού.

Οι **αγώνες των κολιγών** της Θεσσαλίας, που έφτασαν μέχρι και την ένοπλη σύγκρουση με το κράτος [Κιλελέρ (σημ. Κυψέλη του ν. Λάρισας), 1910], ήταν ένας από τους παράγοντες που ώθησαν αργότερα στη διανομή των τσιφλικιών.

1. Η αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας ήταν ένα από τα σημαντικότερα έργα που έγιναν στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα με πρωτοβουλία του κράτους.

2. Αγρότες επεξεργάζονται σταφίδα.

3. Έλληνες ναυτικοί στο μηχανοστάσιο ελληνικού ατμόπλοιου στα τέλη του 19ου αιώνα.

Το **εργατικό κίνημα** έκανε μόλις τα πρώτα βήματά του αυτή την εποχή. Κατά τη δεκαετία του 1870 σημειώθηκαν οι πρώτες εργατικές απεργίες και κυκλοφόρησαν εφημερίδες και έντυπα που υπερασπιζόνταν τα αιτήματα των εργατών. Παράλληλα, άρχισαν να διαδίδονται οι σοσιαλιστικές ιδέες, ξεκινώντας από ορισμένους κύκλους διανοουμένων. Το 1891 γιορτάστηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα η **εργατική Πρωτομαγιά** στο Παναθηναϊκό στάδιο.

ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΛΛΗ ΜΑΤΙΑ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ...

...διαβάστε λογοτεχνία

- ✓ Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, **Ο πύργος του Ακροποτάμου** (1915).
Ρεαλιστική παρουσίαση της ελληνικής υπαίθρου κατά τον 19ο αιώνα.
- ✓ Αθηνά Κακούρη, **Πριμαρόλια** (1998).
Η ζωή στην Πάτρα του 19ου αιώνα με φόντο τη σταφιδική κρίση.
- ✓ Ιωάννα Καρυστιάνη, **Νύφες** (2005).
Η μετανάστευση στις Η.Π.Α. στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού αιώνα.
Στο βιβλίο βασίστηκε η ομώνυμη ταινία του Παντελή Βούλγαρη (2005).

Τέλος, τέθηκε και το **γυναικείο ζήτημα** (αναγνώριση δικαιωμάτων στις γυναίκες), στο πλαίσιο των γενικότερων κοινωνικών αναζητήσεων που έφερε η αστικοποίηση, με κύριο αίτημα την ανάγκη εκπαίδευσης των γυναικών, που ήταν έως τότε παραμελημένη.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να μελετήσετε τον πίνακα 2 και να καταγράψετε τις παρατηρήσεις σας αναφορικά με την ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας τον 19ο αιώνα.
2. Με αφετηρία την εικόνα 2, να συγκεντρώσετε στοιχεία για την οικονομική και την κοινωνική σημασία της καλλιέργειας της σταφίδας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.
3. **Διαθεματική δραστηριότητα:** Η μετανάστευση από την Ελλάδα προς τις ΗΠΑ στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού αιώνα. Αποτυπώσεις στη λογοτεχνία και στον κινηματογράφο.

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο θυμόμαστε ότι κατά τον 19ο αιώνα...

- ✓ το πολίτευμα της Ελλάδας υπήρξε απόλυτη μοναρχία (1832), συνταγματική μοναρχία (1844) και βασιλευόμενη δημοκρατία (1864)
- ✓ η ελληνική εξωτερική πολιτική καθορίστηκε από τη Μεγάλη Ιδέα
- ✓ οι συχνές κρηπικές επαναστάσεις οδήγησαν στην αυτονομία της Κρήτης
- ✓ κορυφώθηκε ο ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός για τη Μακεδονία (μακεδονικό ζήτημα)
- ✓ το κίνημα των Νεοτούρκων (1908) πυροδότησε ποικίλες διεργασίες στα Βαλκάνια
- ✓ η ελληνική οικονομία ήταν αγροτική με αναπτυσσόμενο το εμπόριο και τη ναυτιλία
- ✓ στην ελληνική κοινωνία κυριαρχούσαν αριθμητικά οι αγρότες, αλλά τον πιο δυναμικό ρόλο έπαιξε μια διαρκώς ενισχυόμενη αστική τάξη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ, ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε:

- ✓ τις κύριες επιστημονικές, πνευματικές και καλλιτεχνικές εξελίξεις στον κόσμο κατά τον 19ο αιώνα
- ✓ ειδικότερα, την επίδραση των κυριότερων ευρωπαϊκών διανοητικών, καλλιτεχνικών και λογοτεχνικών ρευμάτων στην ελληνική πνευματική δημιουργία του 19ου αιώνα.

ΕΝΟΤΗΤΑ 24

Επιστήμες και στοχασμός στον κόσμο τον 19ο αιώνα

1. Εργαστήριο χημείας το 1840.

Οι χημικοί ήταν οι πρώτοι επιστήμονες-εργαζόμενοι.

Ο χαρακτήρας της επιστημονικής εξέλιξης Οι εξελίξεις στον επιστημονικό χώρο τον 19ο αιώνα σφραγίστηκαν, κυρίως, από τα πολλά νέα επιστημονικά επιτεύγματα, αλλά και από την ακόμη πιο στενή σύνδεση της επιστήμης με την οικονομία. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο το ότι η χημεία κυριάρχησε αυτή την εποχή, καθώς πολλές από τις εφαρμογές της (συνθετικά υφάσματα, χρώματα) εξυπηρετούσαν τη σπουδαιότερη βιομηχανία της εποχής, την υφαντουργία, ενώ άλλες (λιπάσματα) διευ-

κόλυναν τη γεωργία και την καταπολέμηση ασθενειών (εμβόλια, φάρμακα). Καθώς η επιστήμη άρχιζε να γίνεται, πλέον, επάγγελμα, περισσότεροι από τους μισούς επαγγελματίες επιστήμονες του 19ου αιώνα ήταν χημικοί.

2. Λουί Παστέρ

Τα επιστημονικά επιτεύγματα Στο πλαίσιο της επιστημονικής προόδου, λοιπόν, ο Φαραντέι ανακάλυψε τη σχέση ηλεκτρισμού-μαγνητισμού, ο Μάξγουελ, δείχνοντας ότι υπό ορισμένες συνθήκες παράγονται ηλεκτρομαγνητικά κύματα που μεταδίδονται μέσω του αέρα, διαμόρφωσε τη βάση εφαρμογών όπως ο ηλεκτροφωτισμός, το τηλέφωνο και ο κινηματογράφος, ο Μπελ κατασκεύασε το τηλέφωνο, ο Έντισον επινόησε τον λαμπτήρα και δημιούργησε τον πρώτο ηλεκτροπαραγωγικό σταθμό στη Νέα Υόρκη, την πρώτη πόλη του κόσμου που ηλεκτροφωτίστηκε, ο Μορς εγκατέστησε το πρώτο τηλεγραφικό δίκτυο στις ΗΠΑ, ο Παστέρ και ο συνεργάτης του Κοχ μελέτησαν τα μικρόβια, επινόησαν εμβόλιο για τη λύσσα και μεθόδους αποστείρωσης των τροφίμων (παστερίωση).

Δαρβίνος: η θεωρία της εξέλιξης Σταθμός στην εξέλιξη της επιστημονικής σκέψης υπήρξε η δημοσίευση από τον Άγγλο ερευνητή Κάρολο Δαρβίνο του έργου *Η καταγωγή των ειδών* (1859). Ο Δαρβίνος υποστήριξε ότι τα ζώα και τα φυτά προήλθαν, με αργή εξέλιξη, από λίγα και απλούστερα αρχικά είδη. Αυτά τα είδη μεταλλάχθηκαν πολλές φορές, και τελικά επικράτησαν εκείνα που μπορούσαν να προσαρμοστούν καλύτερα στις εκάστοτε συνθήκες. Αυτή ήταν η δαρβινική θεωρία της εξέλιξης μέσω της φυσικής επιλογής.

Το έργο διαβάστηκε και συζητήθηκε προκαλώντας έντονες αντιδράσεις, ιδίως από την εκκλησία, καθώς αμφισβητούσε τη δημιουργία του ανθρώπου από τον Θεό. Η αυθαίρετη μεταφορά, από ορισμένους, της δαρβινικής θεωρίας στο κοινωνικό επίπεδο γέννησε τον *κοινωνικό δαρβινισμό*, σύμφωνα με τον οποίο η διαδικασία φυσικής επιλογής

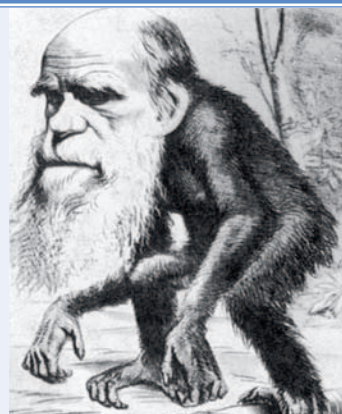

Κάρολος Δαρβίνος: η θεωρία της εξέλιξης

Πρώτα απ' όλα, τίποτα δεν μπορεί να φαίνεται πιο δύσκολο από το να πιστέψει κανείς ότι τα πιο σύνθετα όργανα και οι πιο σύνθετοι οργανισμοί έχουν εξελιχθεί όχι ως αποτέλεσμα της δράσης κάποιου ανώτερου όντος, αλλά από τη συσσώρευση [...] αναριθμητών μικρών αλλαγών [...]. Εντούτοις, η δυσκολία να πιστέψουμε την παραπάνω θέση, [...] παύει να υφίσταται αν συνειδητοποιήσουμε τις ακόλουθες αλήθειες: ότι όλα τα όργανα και οι οργανισμοί που μπορούμε να εξετάσουμε εμφανίζουν ή θα μπορούσαν να εμφανίζουν διαβαθμίσεις ως προς την εξέλιξή τους, ότι όλα τα όργανα και οι οργανισμοί συνεχίζουν, σε κάποιο βαθμό, να μεταβάλλονται και ότι, τελικά, στη φύση βρίσκεται σε εξέλιξη μια αέναη προσπάθεια για ζωή που οδηγεί στην επιβίωση κάθε νέας παραλλαγής που έχει κάτι να προσφέρει. Η αλήθεια αυτών των προτάσεων δεν μπορεί, νομίζω, να αμφισβητηθεί.

Η καταγωγή των ειδών, 1859, κεφ. 14 (συμπεράσματα).

Πηγή: <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/>

3. Γελοιογραφία σχεδιασμένη από αντίπαλο της δαρβινικής θεωρίας στην οποία ο Δαρβίνος παριστάνεται σαν πιθήκος.

ισχύει και στην κοινωνία. Μέσω του κοινωνικού δαρβινισμού έγινε προσπάθεια να δικαιολογηθεί, δήθεν επιστημονικά, η κυριαρχία των πλουσίων στους φτωχούς, των λευκών στους μαύρους, του δυτικού πολιτισμού στους άλλους πολιτισμούς.

Στοχασμός Οι μεταβολές του 19ου αιώνα σημάδεψαν και τον στοχασμό.

Ο διανοητής **Αύγουστος Κοντ** (1798-1857) υιοθέτησε τον *νόμο των τριών σταδίων*, σύμφωνα με τον οποίο κάθε ανθρώπινη γνώση περνά από τρία διαδοχικά στάδια (θεολογικό - μεταφυσικό - επιστημονικό ή θετικό). Επιχείρησε, λοιπόν, να εφαρμόσει τον νόμο αυτό στην ιστορία. Υποστήριξε ότι κατά το πρώτο στάδιο ο άνθρωπος θεωρούσε τα πάντα εξαρτημένα από υπερφυσικά όντα. Κατά το δεύτερο στάδιο ερμήνευε τα πάντα με βάση αφηρημένες ιδέες. Στο τρίτο στάδιο, το θετικό, ο άνθρωπος, υποστήριξε ο Κοντ, ερμηνεύει τα πάντα επιστημονικά, δηλαδή με βάση φυσικούς νόμους. Κατά τον Κοντ, θα έπρεπε η κοινωνία να οργανωθεί με βάση αυτούς τους νόμους. Η επιστήμη που θα βοηθούσε σε αυτό ήταν η *κοινωνιολογία* ή, όπως ο ίδιος την ονόμαζε, η *κοινωνική φυσική*. Η αντίληψη αυτή ονομάστηκε *θετικισμός*.

Ο φιλόσοφος **Φρίντριχ Χέγκελ** (1770-1831) πίστευε ότι το σύμπαν διακρίνεται σε τρεις σφαίρες: τον Λόγο, τη Φύση και το Πνεύμα. Το τελευταίο είναι εκείνο που κυριαρχεί, καθώς τόσο η Φύση όσο και ο Λόγος βασίζουν την ύπαρξή τους στο Πνεύμα και στις ιδέες. Ο Χέγκελ ήταν αυτός που εισηγήθηκε στους νεότερους χρόνους τη διαλεκτική μέθοδο. Σύμφωνα με αυτή, υπάρχουν τρεις αρχές, η *θέση*, η *αντίθεση* και η *σύνθεση*, μέσω των οποίων μπορούν να ερμηνευθούν τα ιστορικά φαινόμενα. Με βάση αυτή την αφετηρία, ο Χέγκελ υπήρξε ο πρώτος διανοητής της νεότερης εποχής που ερμήνευσε τον κόσμο θεωρώντας ότι βρίσκεται σε συνεχή μεταβολή.

Οι διανοητές **Καρλ Μαρξ** (1818-1883) και **Φρίντριχ Ένγκελς** (1820-1895) υιοθέτησαν τη διαλεκτική μέθοδο του Χέγκελ, κάνοντας, ωστόσο, μια σημαντική τροποποίηση: στη θέση του κινητήριου παράγοντα της ιστορίας τοποθέτησαν όχι το πνεύμα και τις ιδέες, όπως υποστήριζε ο Χέγκελ, αλλά τον άνθρωπο και την ύλη. Γι' αυτούς κινητήρια δύναμη της ιστορίας είναι η *πάλη των τάξεων*, δηλαδή η αδιάκοπη σύγκρουση ανάμεσα στην κοινωνική τάξη που έχει την εξουσία σε μια κοινωνία και την τάξη που επιχειρεί να της την αφαιρέσει. Θεωρούσαν, λοιπόν, ότι η σύγκρουση ανάμεσα στην κυρίαρχη αστική τάξη και την εργατική τάξη θα είχε ως αποτέλεσμα την επανάσταση, που θα άλλαζε συνολικά την κοινωνία εξαλείφοντας την κυριαρχία μιας κοινωνικής τάξης και θα οδηγούσε στον κομμουνισμό.

Τέλος, ο **Φρίντριχ Νίτσε** (1844-1900) υποστήριξε ότι αποτελεί πλάνη η πεποίθηση πως ο άνθρωπος μπορεί να συλλάβει την απόλυτη αλήθεια και δίδασκε ότι η αξία του ανθρώπου δεν βρίσκεται σ' αυτό που είναι αλλά σ' αυτό που μπορεί να γίνει, δηλαδή στον *υπεράνθρωπο*. Κύριο γνώρισμα του υπερανθρώπου είναι η αποθέωση της δύναμης.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να παρουσιάσετε σε σύντομο κείμενο τα κύρια γνωρίσματα της επιστημονικής ανάπτυξης κατά τον 19ο αιώνα.
2. **Διαθεματική δραστηριότητα:** Χημεία, η θριαμβεύουσα επιστήμη του 19ου αιώνα: ανακαλύψεις και επιτεύγματα, εφαρμογές και προϊόντα, ο χημικός και η κοινωνική του θέση.

Τέχνες και Γράμματα στον κόσμο τον 19ο αιώνα

Κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα δέσποσαν στην ευρωπαϊκή τέχνη ο νεοκλασικισμός και ο ρομαντισμός.

Ο κλασικισμός ή νεοκλασικισμός, κυρίαρχος από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, θαύμαζε την τάξη και την πειθαρχία της κλασικής τέχνης των αρχαίων Ελλήνων και των Ρωμαίων, απ' όπου αντλούσε τα θέματα και την τεχνολογία του. Κύριοι εκπρόσωποί του υπήρξαν οι ζωγράφοι Νταβίντ (βλέπε έργα του σ. 16 και 21) και Ενγκρ.

Το κίνημα του ρομαντισμού

Ο ρομαντισμός πρωτοεμφανίστηκε στην Αγγλία και στη Γερμανία, κορυφώθηκε στη Γαλλία μετά το 1830 και εκφράστηκε σε όλες τις Τέχνες. Κύρια γνωρίσματά του ήταν η εγκατάλειψη των κλασικών προτύπων (τάξη, απλότητα), η κυριαρχία του συναισθήματος, η αγάπη για το μυστηριώδες, το ενδιαφέρον για το εξιδανικευμένο εθνικό παρελθόν, η θρησκευτική αναζήτηση, η στροφή στη φύση, η προτεραιότητα του φανταστικού έναντι του πραγματικού και του χρώματος έναντι της μορφής, η ελεύθερη διαμόρφωση του ύφους.

Οι ρομαντικοί καλλιτέχνες, απογοητευμένοι από την επικράτηση του συντηρητισμού στην Ευρώπη, μετά την ήττα του Ναπολέοντα, αναζήτησαν στην απόρριψη των κλασικών κανόνων μια διέξοδο. Η ανάδυση των εθνικών και φιλελεύθερων ιδεών τούς ώθησε να αναζητήσουν στο έθνος, στην εθνική παράδοση αλλά και στην επαναστατική δράση τις πηγές της έμπνευσής τους. Πολλοί απ' αυτούς συμμετείχαν σε επαναστατικά κινήματα. Μάλιστα, η ελληνική επανάσταση υπήρξε μία από τις πηγές έμπνευσης του ρομαντισμού.

1. Τζον Κόνσταμπλ, *Το κάρο του σανού, 1821 περίπου.*
Ένα από τα χαρακτηριστικά δείγματα του ρομαντισμού στη ζωγραφική.

Στην **ποίηση** ο ρομαντισμός εκφράστηκε αρχικά με τα έργα των μεγάλων Άγγλων ποιητών Κιτς, Σέλλει και Μπάιρον και στη συνέχεια με τους Γάλλους Λαμαρτέν, Βινί, Μισέ και Ουγκό. Οι ρομαντικοί ποιητές άντλησαν τόσο από τον εσωτερικό τους κόσμο όσο και από τον κοινωνικό και πολιτικό περίγυρό τους. Έντονα εθνικό χαρακτήρα πήρε η ρομαντική ποίηση στη Γερμανία (Ρίχτερ, Νοβάλις), στην Ιταλία (Μαντσόνι, Λεοπάρντι) και στη Ρωσία (Πούσκιν).

Η **πεζογραφία** πρόσφερε σημαντικά ρομαντικά έργα, ξεκινώντας από τον Γάλλο Σατομπριάν, που αναζήτησε την έμπνευσή του στον χριστιανισμό (*Το πνεύμα του χριστιανισμού*), και συνεχίζοντας με τον Άγγλο Σκοτ δημιουργό ρομαντικών ιστορικών μυθιστορημάτων (*Ιβανός*). Εκφράσεις του ενδιαφέροντος του ρομαντισμού για τα κοινωνικά προβλήματα πρέπει να θεωρηθούν ορισμένα έργα των Γάλλων Μπαλζάκ (*Ανθρώπινη κωμωδία*), Σταντάλ (*Το κόκκινο και το μαύρο*) και Ουγκό (*Οι άθλιοι*) που περιγράφουν και κάποτε στηλιτεύουν την κοινωνική αδικία.

Η **μουσική** ήταν το καλλιτεχνικό πεδίο στο οποίο εκφράστηκε πρώτα ο ρομαντισμός με κέντρο τη Γερμανία και κύριους εκπροσώπους τον Μπετόβεν αλλά και τους Σούμαν, Μπραμς και Βάγκνερ. Στο ίδιο κλίμα, ο Πολωνός Σοπέν εξέφρασε τη νοσταλγία για την πατρίδα του που εγκατέλειψε μετά την αποτυχημένη πολωνική επανάσταση του 1830.

Τέλος, στη **ζωγραφική** ο ρομαντισμός εκφράστηκε στα έργα του Άγγλου Κόνσταμπλ και των Γάλλων Ζερικό και Ντελακρουά (βλέπε έργο του σ. 38). Μία από τις πηγές έμπνευσης του τελευταίου στάθηκε η ελληνική επανάσταση.

Το κίνημα του ρεαλισμού

Γύρω στα 1850, οι οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές που έφερε η βιομηχανική επανάσταση προκάλεσαν την υποχώρηση του νεοκλασικισμού και του ρομαντισμού και την ανάδυση ενός νέου καλλιτεχνικού κινήματος, του **ρεαλισμού**. Κύρια γνωρίσματά του ήταν η προσπάθεια πιστής απόδοσης της πραγματικότητας, το ενδιαφέρον για την καθημερινότητα των απλών ανθρώπων, για το αληθινό και όχι για το ωραίο.

Η **ζωγραφική** υπήρξε κύριος χώρος έκφρασης του ρεαλισμού, που οφείλει το όνομά του σε ομότιπη έκθεση που οργανώθηκε το 1855 από τον Γάλλο ζωγράφο *Κουρμπέ* και θεωρείται η αφητηρία του. Άλλοι σημαντικοί ρεαλιστές ζωγράφοι ήταν οι Γάλλοι Κορό, Ντομιέ και Μιγέ.

Η **πεζογραφία** έδωσε σπουδαία δείγματα ρεαλισμού στα έργα του Άγγλου Ντίκενς (*Όλιβερ Τουϊστ*), των Γάλλων Φλομπέρ (*Μαντάμ Μποβαρί*) και Ζολά (*Οι Ρουγκόν Μακάρ*) και των Ρώσων Ντοστογιέβσκι (*Έγκλημα και τιμωρία*) και Τολστόι (*Πόλεμος και ειρήνη*).

2. Ζαν Φρανσουά Μιγέ, *Οι σταχομαζώχτρες*, 1857. Ο ρεαλισμός στη ζωγραφική.

Αναζητήσεις στα τέλη του 19ου αιώνα – Ιμπρεσιονισμός

Προς τα τέλη του 19ου αιώνα μια σειρά αναζητήσεις δημιούργησαν νέα δεδομένα.

Η **ποίησις**, ιδίως στη Γαλλία, συγκλονίστηκε από την επανάσταση του **συμβολισμού**, κινήματος που αρνούσαν κάθε κανόνα και προσπάθησε να εκφράσει τη φαντασία. Με πρόδρομο τον Μποντλέρ και κορυφαίους εκφραστές τους Βερλέν, Μαλαρμέ και Ρεμπό, ο συμβολισμός τάρραξε τον ποιητικό κόσμο της εποχής και παρέμεινε κυρίαρχος μέχρι και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Η **δραματοουργία** τόνισε την ανάγκη κοινωνικής χειραφέτησης μέσα από τα έργα του Νορβηγού Ίψεν, του κορυφαίου θεατρικού συγγραφέα του 19ου αιώνα (*Κουκλόσπιτο*), του Σουηδού Στρίνμπεργκ (*Πατέρας*) και του Ρώσου Τσέχοφ (*Ο θείος Βάνιας*).

3. Κλοντ Μονέ, *Εντύπωση (Impression)*: Ανατολή, 1872. Το έργο στο οποίο οφείλει το όνομά του το κίνημα του ιμπρεσιονισμού.

4. Βίνσεντ βαν Γκογκ, Σταροχώραφο με κυπαρίσσια, 1889.

5. Πολ Σεζάν, Βουνά στην Προβηγκία, 1886-1890.

Στη **ζωγραφική** η ανανέωση ήρθε με το **κίνημα του ιμπρεσιονισμού**. Κύριο γνώρισμά του υπήρξε η προσπάθεια να αποδοθεί η φευγαλέα εντύπωση (impression). Όλο το βάρος έπεφτε στα μεταβαλλόμενα είδωλα των πραγμάτων, ιδίως στις αποτυπώσεις του φωτός. Κύριοι εκπρόσωποί του ήταν οι Μονέ, Πισαρρό, Ρενουάρ και Ντεγκά. Οι **μεταίμπρεσιονιστές** (Σερά, Γκογκέν, Βαν Γκογκ, Σεζάν κ.ά.), που είχαν λίγα κοινά στοιχεία μεταξύ τους, αξιοποίησαν τις καινοτομίες των ιμπρεσιονιστών.

Τέλος, στη **γλυπτική** οι αναζητήσεις εκφράστηκαν κυρίως στο έργο του Γάλλου Ροντέν, του σημαντικότερου γλύπτη του 19ου αιώνα, που επιδίωκε την απόδοση βαθύτερων συναισθημάτων και πανανθρώπινων αξιών.

ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΛΛΗ ΜΑΤΙΑ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ...

...ακούστε

✓ Λούντβιχ Βαν Μπετόβεν, **Σονάτα του σεληνόφωτος, 3η Συμφωνία και 9η Συμφωνία.**

...δείτε θεατρικές παραστάσεις

✓ Ερρίκος Ίψεν, **Το κουκλόσπιτο** (1879), **Βρικόλακες** (1881).

✓ Αύγουστος Στρίνμπεργκ, **Δεσποινίς Τζούλια** (1888).

✓ Άντον Τσέχοφ, **Ο γλάρος** (1895), **Ο θεός Βάνιας** (1897), **Οι τρεις**

6. Ογκίστ Ροντέν, Το χέρι του Θεού, 1898.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να μελετήσετε πίνακες του Νταβίντ (σ.16 και 21) και να εντοπίσετε σε αυτούς γνωρίσματα του κλασικισμού στη ζωγραφική.
2. Το έργο του Μιγέ *Οι σταχομαζώχτρες* (εικόνα 2) θεωρείται ένας πίνακας-μανιφέστο της ρεαλιστικής ζωγραφικής του 19ου αιώνα. Ποια γνωρίσματά του στηρίζουν μια τέτοια εκτίμηση;
3. Να μελετήσετε τον πίνακα του Μονέ *Εντύπωση: Ανατολή* (εικόνα 3) και στη συνέχεια να καταγράψετε τα κύρια γνωρίσματα του ιμπρεσιονισμού όπως εντοπίζονται σε αυτόν.

Πνευματική ζωή, Γράμματα και Τέχνες στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα

Κύριες κατευθύνσεις της ελληνικής πνευματικής ζωής

Το στοιχείο που δέσποσε στην ελληνική πνευματική ζωή τον 19ο αιώνα ήταν η προσπάθεια οικοδόμησης μιας εθνικής ταυτότητας κοινής για ολόκληρο τον ελληνισμό.

Έτσι, ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στην ιστορία και στη λαογραφία. Οι απόψεις του Γερμανού ιστορικού Φαλμεράιερ, που υποστήριζε ότι οι Έλληνες του 19ου αιώνα ελάχιστη σχέση είχαν με τους αρχαίους Έλληνες, έστρεψαν το ενδιαφέρον στην αναζήτηση της εθνικής συνέχειας. Οι *Σπυρίδων Ζαμπέλιος* και *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος* υποστήριξαν ότι η συνέχεια του ελληνισμού από την αρχαιότητα υπήρξε αδιάκοπη και, για να ενισχύσουν αυτή τη θέση, στράφηκαν στη μελέτη του Βυζαντίου. Έτσι, διαμορφώθηκε το τριμερές σχήμα της ελληνικής ιστορίας: αρχαία, βυζαντινή, νεότερη. Το σχήμα αυτό κυριαρχεί μέχρι σήμερα στην ελληνική ιστοριογραφία, ιδίως στη σχολική. Οι ίδιες ανάγκες ενίσχυσης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας οδήγησαν στη μελέτη της σύγχρονης λαϊκής ζωής και των λαϊκών εθίμων. Πρωτεργάτης υπήρξε ο *Νικόλαος Πολίτης*, θεμελιωτής της λαογραφίας στην Ελλάδα.

Στο πλαίσιο αυτό, το πανεπιστήμιο, που ιδρύθηκε το 1837, επιφορτίστηκε, εκτός από τις αυτονόητες λειτουργίες του, και με μια «αποστολή»: να εμψυχήσει στους ομογενείς «αλύτρωτους» φοιτητές του τις εθνικές αξίες, ώστε αυτοί να τις μεταδώσουν στις πατρίδες τους ως εκπαιδευτικοί και κληρικοί.

Βεβαίως, η απόκτηση μιας πολιτιστικής ταυτότητας κοινής για όλο τον ελληνισμό έπρεπε να βασίζεται σε μια ενιαία, καθομιλουμένη γλώσσα. Στο πλαίσιο αυτό, αναπτύχθηκε το *κίνημα του δημοτικισμού*, δηλαδή η συστηματική προσπάθεια καθιέρωσης της δημοτικής ως γλώσσας της εκπαίδευσης, της διοίκησης και της λογοτεχνίας. Πρωτεργάτης υπήρξε ο γλωσσολόγος *Γιάννης Ψυχάρης* (1854-1929), που με το βιβλίο *Το ταξίδι μου* (1888) υποστήριξε την ανάγκη γενίκευσης της χρήσης της δημοτικής γλώσσας. Δεν ήταν όλοι, όμως, σύμφωνοι. Μάλιστα σημειώθηκαν επεισόδια με νεκρούς και τραυματίες το 1901, λόγω της μετάφρασης του Ευαγγελίου στη δημοτική (Ευαγγελικά), και το 1903, όταν υπερσυντηρητικοί διαμαρτυρήθηκαν βίαια για τη μετάφραση της *Ορέστειας* του Αισχύλου σε απλή καθαρεύουσα (Ορεστειακά). Στις αντιδράσεις αυτές πρωτοστατούσε το συντηρητικό φοιτητικό κίνημα της εποχής.

Γράμματα

Ο Διονύσιος Σολωμός και η Επανασιακή Σχολή Κορυφαία μορφή των ελληνικών Γραμμάτων μέχρι και τα μέσα του 19ου αι. υπήρξε ο Διονύσιος Σολωμός (1798-1857). Δημιουργός του εμπνευσμένου από την επανάσταση του 1821 ποιήματος *Ύμνος εις την Ελευθερίαν*, που οι δύο πρώτες strofές του μελοποιήθηκαν από τον Νικόλαο Μάντζαρο αποτελούν τον εθνικό ύμνο των Ελλήνων, ο Σολωμός ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για την ελληνική λαϊκή γλώσσα. Γύρω του σχηματίστηκε ένας κύκλος διανοουμένων (Γ. Τερτσέτης, Ι. Πολυλάς, Γρ. Μαρκοράς κ.ά.) που συμμερίζονταν τις απόψεις του και έμειναν γνωστοί ως *Επανασιακή Σχολή*. Πλάι σε αυτούς, ξεχωριστές περιπτώσεις ήταν ο δημοκράτης καρμπονάρος *Ανδρέας Κάλβος*, ο οποίος άνοιξε με τον λυρισμό του νέους δρόμους στην ελληνική ποίηση, ο *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης* και ο *Ανδρέας Λασκαράτος*.

Οι Φαναριώτες και η Παλαιά Αθηναϊκή Σχολή (1830-1880) Παράλληλα, η λογοτεχνία του ελεύθερου κράτους αντιπροσωπεύεται, κατά την περίοδο 1830-1880, από το έργο Φαναριωτών λογίων, όπως οι *Αλέξανδρος* και *Παναγιώτης Σού-*

1. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος

Κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις του γλωσσικού ζητήματος

Το γλωσσικό ζήτημα επανεμφανίστηκε [ενν. στα τέλη του 19ου αιώνα] με το χαρακτηριστικό γνώρισμα των προεπαναστατικών διενέξεων: τη βαθιά σύγκρουση ανάμεσα σε αντιλήψεις οι οποίες δεν αναφέρονταν μόνο στη γλώσσα αλλά στη συνολική προαγωγή της ελληνικής κοινωνίας. [...] Το εκσυγχρονιστικό ρεύμα των τρικουπικών χρόνων ήταν ένα ρεύμα που πήγαζε από τα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα της περιόδου και το οποίο προσπάθησε να δώσει λύσεις αναγκαστικά ανατρεπτικές παλαιών και κατεστημένων δομών και συμπεριφορών. Το ρεύμα αυτό εισήλθε σταδιακά στο χώρο του πολιτισμού και από τη δεκαετία του 1880 άρχισε να συμπαρασύρει και την υπόθεση της γλώσσας.

Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Ιδεολογικές διαδρομές», *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τόμ. 5ος, σ. 182.

2. Διονύσιος Σολωμός

3. Κωστής Παλαμάς

τος και ο Αλέξανδρος Ραγκαβής, που γράφουν στην καθαρεύουσα αλλά δεν ξεπερνούν την απλή μίμηση του γαλλικού ρομαντισμού. Μετά το 1860 ο ρομαντισμός οδηγήθηκε στο αποκορύφωμα και στην κάμψη. Παράλληλα, αναπτύχθηκε και η πεζογραφία. Ο Εμμανουήλ Ροΐδης (Η πάπισσα Ιωάννα), ο Παύλος Καλλιγιάς (Θάνος Βλέκας) και ο Δημήτριος Βικέλας (Λουκής Λάρας) υπήρξαν οι σημαντικότεροι εκπρόσωποί της.

Η Νέα Αθηναϊκή Σχολή και η γενιά του 1880 Στις αρχές της δεκαετίας του 1870 ορισμένοι νέοι λογοτέχνες άρχισαν να απορρίπτουν τον ρομαντισμό και να στρέφονται προς την εκφραστική και θεματική απλότητα. Η χρονολογία 1880 θεωρήθηκε ορόσημο, γιατί εκείνη τη χρονιά εκδόθηκαν δύο ποιητικές συλλογές (οι Στίχοι του Ν. Καμπά και οι Ιστοί αράχνης του Γ. Δροσίνη) που εξέφραζαν το πνεύμα της αλλαγής. Στην ποίηση, κύριος εκφραστής της γενιάς του 1880 ήταν ο Κωστής Παλαμάς, μια από τις σημαντικότερες μορφές των νεοελληνικών γραμμάτων. Περίπου την ίδια εποχή, στην πεζογραφία, αναπτύχθηκε το διήγημα, στο οποίο

ξεχώρισαν οι Γεώργιος Βιζυηνός και Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης.

Τέχνες

Η ζωγραφική και η γλυπτική Η ελληνική ζωγραφική και η γλυπτική του 19ου αιώνα ήταν επηρεασμένες από δυτικά πρότυπα, με ισχυρότερη την επιρροή της σχολής του Μονάχου, στην οποία μαθήτευσαν ορισμένοι από τους σημαντικότερους Έλληνες δημιουργούς της εποχής.

Οι Ανδρέας Κριεζής (βλέπε έργο του σ. 61), Διονύσιος Τσόκος και Θεόδωρος Βρυζάκης (βλέπε έργα του σ. 30, 32) εμπνεύστηκαν από τον Αγώνα. Η συνέχεια σφραγίστηκε από τις τρεις μεγάλες μορφές της ελληνικής ζωγραφικής του 19ου αιώνα, τον

4. Κωνσταντίνος Βολανάκης, Το λιμάνι του Βόλου, 1875.

5. Νικόλαος Γύζης, Τα αρραβωνιάσματα, 1875.

6. Νικηφόρος Λύτρας, Τα κάλαντα, 1875.

7. Γιαννούλης Χαλεπάς, Η Κοιμωμένη, 1878.

8. Νικόλαος Γύζης, *Ιστορία*, 1892.

9. Νικόλαος Γύζης, *Η Δόξα των Ψαρών*, 1898-1899.

Νικηφόρο Λύτρα, τον *Κωνσταντίνο Βολανάκη* και τον *Νικόλαο Γύζη*, που είχαν σπουδάσει και ζήσει στο Μόναχο. Ο Ν. Λύτρας (1832-1904) ασχολήθηκε αρχικά με ιστορικά θέματα (βλέπε έργο του σ. 31), αλλά στην πορεία στράφηκε προς την απεικόνιση της καθημερινής ζωής. Ο Κ. Βολανάκης (1836-1882) εμπνεύστηκε από τη θάλασσα και τη ναυτική ζωή (βλέπε έργο του σ. 62). Ο Ν. Γύζης (1812-1901) διακρίθηκε για μια διάθεση εξιδανίκευσης των θεμάτων. Επίσης, σημαντικότερος γλύπτης της εποχής υπήρξε ο *Γιαννούλης Χαλεπάς* (1851-1938).

Η αρχιτεκτονική Κατά την οθωνική περίοδο, τα μεγάλα κτίρια σχεδιάστηκαν με βάση τον κλασικισμό από ξένους αρχιτέκτονες, όπως ο *Χριστιανός Χάνσεν* (Πανεπιστήμιο Αθηνών), ο αδερφός του *Θεόφιλος* [Ακαδημία, Εθνική Βιβλιοθήκη, Μέγαρο Δημητρίου (πρώτη μορφή του σημερινού ξενοδοχείου Μ. Βρετανία)] και ο *Φρειδερίκος φον Γκέρτνερ* (ανάκτορα, σημερινή Βουλή).

Ο *Ερνέστος Τσίλερ* ήταν ο αρχιτέκτονας που σφράγισε το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα τόσο με τα πολ-

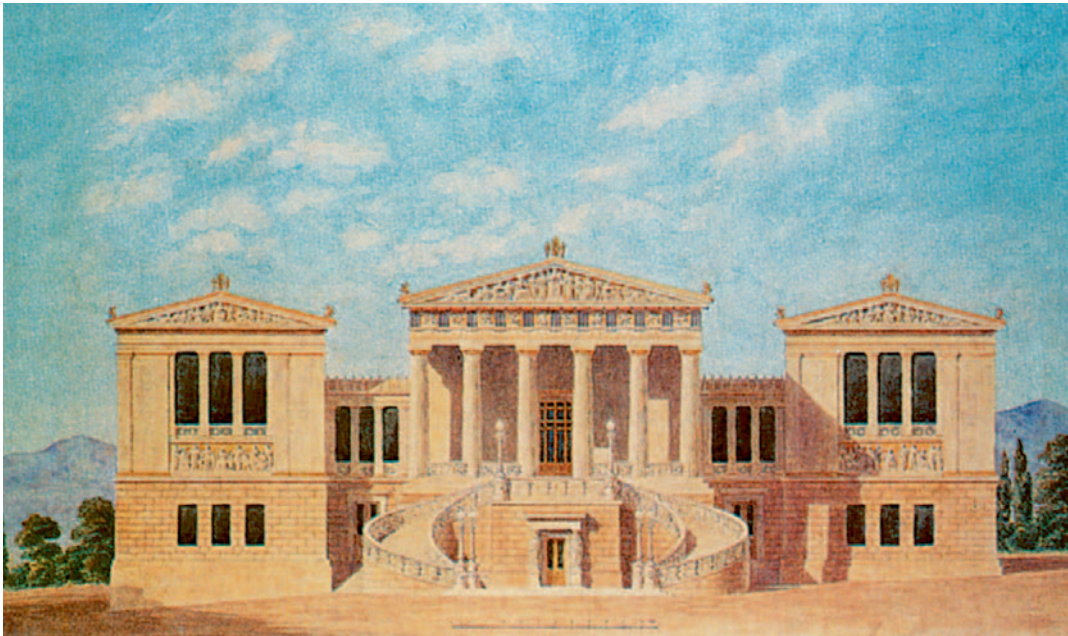

10. *Η Βουλή των Ελλήνων*, έργο του *Φρειδερίκου φον Γκέρτνερ*. Το κτίριο σχεδιάστηκε αρχικά ως ανάκτορο του Όθωνα.

11. Αναμνηστική καρτ ποστάλ στην οποία εικονίζονται τα ανάκτορα του διαδόχου *Κωνσταντίνου* (σημερινό Προεδρικό Μέγαρο), έργο του *Ερνέστου Τσίλερ*.

12. Η Εθνική Βιβλιοθήκη (Αθήνα), έργο του Θεόφιλου Χάνσεν.

λά έργα του [ανάκτορα Τατοΐου, Ανάκτορα του διαδόχου Κωνσταντίνου (σημερινό Προεδρικό Μέγαρο)] όσο και με τη διδασκαλία του στο Πολυτεχνικό Σχολείο.

Παράλληλα, έδρασαν και Έλληνες αρχιτέκτονες. Ο Σταμάτης Κλεάνθης συνέταξε μαζί με τον Γερμανό συνάδελφό του Εδουάρδο Σάουμπερτ ένα φιλόδοξο πολεοδομικό σχέδιο της Αθήνας (που μικρό μέρος του εφαρμόστηκε) και τα σχέδια του Πειραιά. Ο Λύσανδρος Καυτανζόγλου, διευθυντής για χρόνια του Πολυτεχνικού Σχολείου, έκτισε το Πολυτεχνείο, το Οφθαλμιατρείο και άλλα κτίρια.

Γύρω στα τέλη του 19ου αιώνα διαμορφώθηκε το νεοκλασικό σπίτι, μια αρχιτεκτονική μορφή με στοιχεία που παραπέμπουν στην αρχαία Ελλάδα. Πολλά νεοκλασικά σπίτια σώζονται μέχρι τις μέρες μας τόσο στην Αθήνα όσο και σε διάφορες άλλες πόλεις της Ελλάδας. Τα σημαντικότερα από αυτά έχουν κηρυχθεί διατηρητέα από το ελληνικό κράτος.

13. Νεοκλασικό σπίτι στην Αίγινα.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να σχολιάσετε μία από τις εικόνες 4-9 της ενότητας σε σύντομο γραπτό κείμενο.
2. **Διαθεματική δραστηριότητα:** Να διαλέξετε ένα από τα οικοδομήματα που αναφέρονται στην ενότητα, να το μελετήσετε από φωτογραφία (ή, ακόμη καλύτερα, να το επισκεφθείτε) και στη συνέχεια να το περιγράψετε γραπτά ή να το ζωγραφίσετε, ανάλογα με την προτίμησή σας.

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο θυμόμαστε ότι κατά τον 19ο αιώνα...

- ✓ οι επιστήμες προόδευσαν ιδιαίτερα και συνδέθηκαν ακόμη περισσότερο με την οικονομία
- ✓ η δαρβινική θεωρία της εξέλιξης άλλαξε πολλά από τα δεδομένα της ανθρώπινης σκέψης
- ✓ σημαντικοί διανοητές όπως οι Κοντ, Χέγκελ, Μαρξ και Νίτσε πρότειναν νέους τρόπους αντιμετώπισης του κόσμου
- ✓ στα Γράμματα και στις Τέχνες κυριάρχησαν ο ρομαντισμός και ο ρεαλισμός
- ✓ η πνευματική ζωή της Ελλάδας επηρεάστηκε από τα ευρωπαϊκά διανοητικά και καλλιτεχνικά ρεύματα, αλλά περισσότερο σημαδεύτηκε από τη συστηματική προσπάθεια συγκρότησης μιας ισχυρής εθνικής ταυτότητας ενιαίας για όλο τον ελληνισμό.

Μέρος Δεύτερο

**Ο ΚΟΣΜΟΣ
ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ
ΕΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ
ΤΟΥ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ**

Στρατιώτες στα χαρακώματα του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ΕΛΛΑΔΑ ΑΠΟ ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΟ ΓΟΥΔΙ (1909) ΕΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ (1913)

Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε:

- ✓ το κίνημα του 1909 στο Γουδί και τα αποτελέσματά του
- ✓ την ανάδειξη του Ελευθέριου Βενιζέλου σε πρωθυπουργό της Ελλάδας και το βενιζελικό πρόγραμμα ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού της χώρας
- ✓ τους βαλκανικούς πολέμους και τα αποτελέσματά τους.

ΕΝΟΤΗΤΑ 27

Το κίνημα στο Γουδί (1909)

Κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα η Ελλάδα αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά προβλήματα (1893: πτώχευση, 1898: επιβολή Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου). Η κρίση εντάθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα, καθώς η διεθνής οικονομική ύφεση έκανε δύσκολη τη διάθεση των ελληνικών αγροτικών προϊόντων στις ξένες αγορές και περιόρισε τα εμβάσματα των Ελλήνων μεταναστών από την Αμερική και την Αίγυπτο. Παράλληλα, έκδηλη ήταν η αδυναμία της πολιτικής ηγεσίας να διαχειριστεί αποτελεσματικά τις εθνικές διεκδικήσεις, με αποτέλεσμα άλλοτε να οδηγεί τη χώρα σε ήττες (πόλεμος του 1897) και άλλοτε να κατηγορείται ότι παρέμεινε αδρανής μπροστά στις εξελίξεις. Έτσι, επικρατούσε πολιτική αστάθεια, καθώς κυβερνήσεις σύντομης θητείας διαδέχονταν η μία την άλλη χωρίς καμιά να φαίνεται ικανή να αντιμετωπίσει τα κρίσιμα προβλήματα της χώρας. Η δυσαρέσκεια ήταν διάχυτη στην ελληνική κοινωνία.

Στο πλαίσιο αυτό, μειωνόταν διαρκώς το κύρος των πολιτικών και της μοναρχίας. Η τελευταία κατηγορούνταν για συνεχείς παρεμβάσεις στις ένοπλες δυνάμεις, που αποδίδονταν από πολλούς στις επιλογές του διαδόχου Κωνσταντίνου, καθώς και για τη στάση του ύπατου αρμοστή της Κρήτης πρίγκιπα Γεώργιου, που θεωρήθηκε υπεύθυνος για τη ρήξη με τον Βενιζέλο και την επανάσταση του Θέρισου (1905 - βλέπε ενότητα 21).

Σε αυτές τις συνθήκες ιδρύθηκε, τον Μάιο του 1909, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, μια οργάνωση κατώτερων αξιωματικών.

1. Η Αναγέννηση της Ελλάδας
στις 15 Αυγούστου 1909 (λαϊκή λιθογραφία).

1. Ορισμένα από τα αιτήματα του Στρατιωτικού Συνδέσμου

Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος ποθεί όπως η θρησκεία μας υψωθεί εις τον εμπρέποντα ιερών προορισμό της, όπως η Διοίκεισις της χώρας καταστή χρηστή και έντιμος, όπως η Δικαιοσύνη απονέμεται ταχέως μετ' αμεροληψίας και ισότητος προς άπαντας εν γένει τους πολίτας αδιακρίτως τάξεως, όπως η Εκπαίδευσις του Λαού καταστή λυσιτελής διά τον πρακτικόν βίον και τας στρατιωτικάς ανάγκας της χώρας [...] και τέλος όπως τα οικονομικά ανορθωθώσι, [...], ώστε αφ' ενός μεν ο σχεδόν πενόμενος ελληνικός λαός ανακουφισθή εκ των επαχθών φόρων, ους ήδη καταβάλλει και οίτινες ασπλάχνως κατασπαταλώνται προς διατήρησιν πολυτελών και περιπτώων υπηρεσιών και υπαλλήλων, χάριν της απαισίας συναλλαγής, αφ' ετέρου δε καθορισθώσι θετικώς τα όρια εντός των οποίων δύνανται ν' αυξηθώσιν αι δαπάναι διά την στρατιωτικήν της χώρας παρασκευήν και διά την συντήρησιν του στρατού και του στόλου εν ειρήνι.

Ν. Ζορμπάς, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1925, σ. 17.

ματικών. Τα μέλη του Συνδέσμου δυσφορούσαν τόσο για το ότι η βασιλική οικογένεια προωθούσε τους ευνοούμενους της στο στράτευμα όσο και για την κακή κατάσταση των ενόπλων δυνάμεων.

Η πολιτική ηγεσία επιχείρησε, αρχικά, να διαπραγματευτεί με τον Σύνδεσμο. Όταν, όμως, προσπάθησε, στις 12 Αυγούστου 1909, να συλλάβει την ηγεσία του, ο Σύνδεσμος, αφού ανέθεσε την αρχηγία του στον συνταγματάρχη Νικόλαο Ζορμπά, προχώρησε, στις 15 Αυγούστου 1909, στην εκδήλωση κινήματος με κέντρο το στρατόπεδο στο Γουδί (περιοχή της Αθήνας). Καθώς η κυβέρνηση δεν διέθετε δυνάμεις για να αντιμετωπίσει τους κινηματίες, δέχτηκε τους όρους τους. Τότε αυτοί επέστρεψαν στις θέσεις τους, διατηρώντας, ωστόσο, στο ακέραιο την οργάνωσή τους.

Ο Σύνδεσμος ζητούσε, κυρίως, την αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων. Αυτό πρακτικά σήμαινε την απομάκρυνση από το στράτευμα των πριγκίπων, δηλαδή του διαδόχου Κωνσταντίνου και των άλλων γιων του βασιλιά, αίτημα που ικανοποιήθηκε αμέσως. Η κίνηση αυτή αποτελούσε προϋπόθεση για την κατάργηση της ευνοιοκρατίας και την ανεμπόδιστη βαθμολογική εξέλιξη όλων των αξιωματικών. Παράλληλα, η ηγεσία του κινήματος διατύπωσε και κάποια γενικότερα, αν και θολά, αιτήματα που αφορούσαν μεταρρυθμίσεις στη διοίκηση του κράτους, στην οικονομία, στη δικαιοσύνη και στην εκπαίδευση.

Το γεγονός ότι οι μη στρατιωτικοί στόχοι του κινήματος ήταν γενικοί και αόριστοι δεν εμπόδιζε την υιοθέτησή τους από την ελληνική κοινωνία. Αντιθέτως, μάλλον συνέβαλε στο να λειτουργήσει το κίνημα του 1909 ως καταλύτης που προκάλεσε μια έκρηξη γενικότερων λαϊκών αιτημάτων, τα οποία στρέφονταν κατά της «συναλλαγής» και συνοψίζονταν στο αόριστο αλλά σίγουρα επιτακτικό αίτημα της «Ανόρθωσης» του κράτους.

Στις 14 Σεπτεμβρίου 1909 ο λαός της Αθήνας, μ' ένα εντυπωσιακό συλλαλητήριο που οργανώθηκε από τον Σύνδεσμο και διάφορες επαγγελματικές οργανώσεις, εξέφρασε την υποστήριξή του προς το κίνημα.

Αρχικά, ο Σύνδεσμος δοκίμασε να υλοποιήσει τις επιδιώξεις του μέσω της κυβέρνησης Μαυρομιχάλη, που διορίστηκε από τον Γεώργιο αμέσως μετά την εκδήλωση του κινήματος. Ωστόσο, η αμοιβαία καχυποψία δεν άφησε να προκύψει κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα. Έτσι, η ηγεσία του Συνδέσμου κάλεσε στην Αθήνα τον Ελευθέριο Βενιζέλο, που είχε διακριθεί στην πολιτική ζωή της Κρήτης και στους αγώνες των Κρητικών για ένωση με την Ελλάδα.

2. Η λαϊκή υποστήριξη προς τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο

Πλέον των εβδομήκοντα χιλιάδων πολιτών πάσης τάξεως και πάσης ηλικίας συνεκεντρώθησαν από της 2ας μεταμεσημβρινής εις τον ευρύτατον χώρο του Πολυγώνου [...]. Προ της εκκινήσεως εκ του Πεδίου του Άρεως ο Πρόεδρος των Συντεχνιών Παπαφώτης [...] ανέγνωσε το ψήφισμα του συλλαλητηρίου, διά του οποίου, αφού ενεκρίνετο η εξέγερσις του Στρατού και του Στόλου, συνιστάτο εις την Κυβέρνησιν, όπως υποβάλη τάχιστα εις την Βουλήν σύστημα νομοθεσίας καταδικάζον την συναλλαγίν και μέλλον να οδηγήσιν εις την ανόρθωσιν της διοικήσεως.

Εφημερίδα Χρόνος, 15 Σεπτεμβρίου 1909.

Πηγή: *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. ΙΔ', σ. 262.

2. Συλλαλητήριο υπέρ του κινήματος του 1909, Αθήνα, 14 Σεπτεμβρίου 1909.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Να σχολιάσετε σε σύντομο κείμενο την εικόνα 1: Ποια μορφή δεσπόζει; Ποιες άλλες μορφές εικονίζονται; Ποιους συμβολισμούς μπορείτε να εντοπίσετε;
2. Να μελετήσετε και να σχολιάσετε την πηγή 2 και την εικόνα 2. Πώς ερμηνεύετε τη θετική στάση του λαού της Αθήνας απέναντι στο κίνημα του 1909;

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος πρωθυπουργός: η βενιζελική πολιτική της περιόδου 1910-1912

Μετά το κίνημα του 1909, ο Σύνδεσμος κάλεσε τον Ελευθέριο Βενιζέλο στην Αθήνα και του πρότεινε την πρωθυπουργία. Ο Κρητικός πολιτικός, όμως, αρνήθηκε. Επίσης, δεν συμφώνησε με εκείνους που ζητούσαν την κατάργηση της μοναρχίας. Έκρινε ότι μια τέτοια απόφαση θα δίχαζε τον λαό σε μια στιγμή που αναμένονταν κρίσιμες εξελίξεις στην περιοχή. Έτσι, συμφωνήθηκε ανάμεσα στον Σύνδεσμο, τον βασιλιά, τα παλαιά κόμματα και τον Βενιζέλο να γίνουν εκλογές για την ανάδειξη αναθεωρητικής Βουλής (βλέπε γλωσσάριο) και όχι συντακτικής (βλέπε γλωσσάριο), όπως ζητούσαν ορισμένοι. Τελικά, μετά από δύο εκλογικές αναμετρήσεις (Αύγουστος και Νοέμβριος 1910), το *Κόμμα των Φιλελευθέρων*, που μόλις είχε ιδρυθεί από τον Βενιζέλο και αποτελούνταν κυρίως από νέους πολιτικούς, κέρδισε την πλειοψηφία στη Βουλή.

Αποτέλεσμα των εργασιών της αναθεωρητικής Βουλής ήταν το αναθεωρημένο σύνταγμα του 1911, που προστάτευε αποτελεσματικότερα τις ατομικές ελευθερίες, επέτρεπε στο κράτος να αφαιρεί από τους ιδιοκτήτες τους με αποζημίωση μεγάλες εκτάσεις γης για να μοιραστούν σε ακτήμονες, θέσπιζε τη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων, απαγόρευε στους στρατιωτικούς και στους δημοσίους υπαλλήλους να εκλέγονται βουλευτές και καθιέρωνε την υποχρεωτική, δωρεάν εκπαίδευση. Στην προώθηση των παραπάνω μεταρρυθμίσεων καταλυτικό ρόλο έπαιξε και η ολιγομελής αλλά ιδιαίτερα δραστήρια ριζοσπαστική κοινοβουλευτική ομάδα των Κοινωνιολόγων με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου.

Παράλληλα, ο Βενιζέλος ασχολήθηκε με την αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων, φρόντισε να αποκτήσει ισχυρή επιρροή στο στράτευμα και επιδίωξε την αξιοποίηση όλων των αξιωματικών. Στο πλαίσιο αυτό, επανέφερε στην ηγεσία του στρατού τον διάδοχο Κωνσταντίνο, επιλογή που προκάλεσε αντιδράσεις ανάμεσα στους βενιζελικούς.

Όλες οι παραπάνω βενιζελικές πολιτικές πρωτοβουλίες συνδέονταν στενά με την εκτίμηση του Βενιζέλου ότι η Ελλάδα σύντομα θα έπρεπε να πάρει μέρος σε πόλεμο για να επιτύχει τους εθνικούς της στόχους. Υπό αυτό το πρίσμα πρέπει να ερμηνευθούν η συμβιβαστική στάση του απέναντι στη μοναρχία, τα μέτρα που προώθησε υπέρ των ασθενέστερων κοινωνικών τάξεων και η στρατιωτική ανασυγκρότηση της χώρας.

Οι εκλογές του Μαρτίου 1912 εξελίχθηκαν σε θρίαμβο του κόμματος των Φιλελευθέρων. Φάνηκε καθαρά ότι μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας πίστευε ότι ο Βενιζέλος ήταν ο ηγέτης που μπορούσε να επιλύσει μεγάλα κοινωνικά και εθνικά ζητήματα. Παράλληλα, σημειώθηκε η ριζικότερη μέχρι τότε πολιτική ανανέωση με την εκλογή μεγάλου αριθμού νέων βουλευτών.

Ελευθέριος Βενιζέλος

Ο Βενιζέλος υποστηρίζει την ανάγκη πολιτικών μεταρρυθμίσεων.

[Αποσπάσματα από την πρώτη ομιλία του Ελ. Βενιζέλου στον αθηναϊκό λαό (22.8.1910)]

Βενιζέλος: ...έδωκα την γνώμην να αφοσιωθή ο Στρατός εις το επείγον έργον της ανασυντάξεως των στρατιωτικών δυνάμεων της χώρας και συγχρόνως έδωκα εις την Επανάστασιν την συμβουλήν να αξίωση και να επιβάλη την σύγκλησιν Αναθεωρητικής Βουλής...

Φωναί: Όχι, όχι.

Έτεροι φωναί: Σιωπή, σιωπή.

Βενιζέλος: ...Αναθεωρητικής Βουλής, ήτις θα προέβαινε εις την αναθεώρησιν των διατάξεων εκείνων του Συντάγματος, την ανάγκην της μεταρρυθμίσεως των οποίων είχε καταδείξη η πείρα ημίσεος σχεδόν αιώνος [...]. Αλλά θα παραγνώριζε τις προφανή αλήθειαν, εάν δεν ανεγνώριζεν ότι εύρυσις του κύκλου των εργασιών της όπως αναθεωρηθώσι και άλλαι διατάξεις του Συντάγματος μη θίγουσαι ούτε την μορφήν της Πολιτείας, ούτε την Εξουσίαν και το πρόσωπον του Βασιλέως, ούτε την τάξιν της Διαδοχής, ανταποκρίνεται προς ισχυράν αξίωσιν της Κοινής Γνώμης [...].

Βιβλος Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα 1964, τόμ. Α', σ. 364.

ΑΣΚΗΣΗ

Να μελετήσετε την πηγή. Ποια άποψη υποστηρίζει ο Ελ. Βενιζέλος; Πώς αντιμετωπίζει το αίτημα για σύγκληση συντακτικής Βουλής; Ποιο θεωρεί ότι πρέπει να είναι το εύρος των μεταρρυθμίσεων;

Οι βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913)

Τα αίτια Λίγο καιρό μετά την επικράτηση των Νεοτούρκων (βλέπε ενότητα 22) έγινε φανερό ότι κύριος στόχος τους ήταν ο πλήρης εκτουρκισμός του οθωμανικού κράτους, πράγμα που σήμαινε διώξεις σε βάρος των αλλοεθνών πληθυσμών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η πολιτική αυτή αναζωπύρωνε τα εθνικά αισθήματα των γειτονικών βαλκανικών λαών (Έλληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι) που επιδίωκαν όχι μόνο την προστασία των ομοεθνών τους που διέμεναν στο οθωμανικό κράτος αλλά και την ενσωμάτωση των οθωμανικών εδαφών στα οποία αυτοί κατοικούσαν.

Τα πράγματα περιπλέκονταν λόγω και της ανάμειξης των Δυνάμεων. Η Γερμανία είχε διεισδύσει οικονομικά στην Οθωμανική αυτοκρατορία, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα. Η Ιταλία, έχοντας και αυτή οικονομικά κίνητρα, επιτέθηκε, τον Σεπτέμβριο του 1911, εναντίον της Λιβύης (οθωμανική κτήση), ενώ κατέλαβε τα υπό οθωμανική διοίκηση Δωδεκάνησα (Μάιος 1912). Επιπλέον, η Αυστροουγγαρία, η οποία είχε αναλάβει από το 1878 τη διοίκηση της οθωμανικής επαρχίας της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, προχώρησε, το 1908, σε πλήρη προσάρτηση αυτής της περιοχής. Όλα αυτά έπλητταν συμφέροντα των άλλων Δυνάμεων (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία) και αποκάλυπταν τις αδυναμίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Προς τη σύγκρουση – Οι βαλκανικές συμμαχίες Ο Βενιζέλος ακολουθούσε, αρχικά, πολιτική κατευναστική απέναντι στις νεοτουρκικές προκλήσεις, εκτιμώντας ότι η Ελλάδα δεν ήταν επαρκώς προετοιμασμένη για πόλεμο. Καθώς, όμως, την άνοιξη του 1911 έκρινε ότι μια πολεμική σύγκρουση δεν ήταν μακριά, υιοθέτησε την τακτική της *βαλκανικής συνεννόησης*. Στο πλαίσιο αυτό, υπογράφηκαν, την άνοιξη του 1912, συνθήκες συμμαχίας ανάμεσα στη Σερβία, τη Βουλγαρία, την Ελλάδα και το Μαυροβούνιο.

Ο Α΄ βαλκανικός πόλεμος (Οκτώβριος 1912-Μάιος 1913) Η ένοπλη σύρραξη ξεκίνησε όταν οι Βαλκάνιοι σύμμαχοι απαίτησαν από τον σουλτάνο να σέβεται τα δικαιώματα των χριστιανικών εθνοτήτων που ζούσαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία και να προχωρήσει σε μεταρρυθμίσεις προς όφελός τους (αρχές Οκτωβρίου 1912). Η απροθυμία του σουλτάνου να συζητήσει τέτοιου είδους ζητήματα στάθηκε η αφορμή του πολέμου. Αμέσως ξεκίνησε η σύγκρουση, που ονομάστηκε Α΄ βαλκανικός πόλεμος.

Ο ελληνικός στρατός, με αρχιστράτηγο τον διάδοχο Κωνσταντίνο, προέλασε στη Μακεδονία καταλαμβάνοντας πολλές περιοχές. Τα σερβικά στρατεύματα κατέλαβαν τα Σκόπια και το Μοναστήρι και προωθήθηκαν μέχρι το Δυρράχιο της (σημερινής) Αλβανίας. Παράλληλα, βουλγαρικές δυνάμεις έφτασαν σε μικρή απόσταση από την Κωνσταντινούπολη και, αφού κατέλαβαν τη Δ. Θράκη και την Α. Μακεδονία, κατευθύνονταν στη Θεσσαλονίκη.

1. Η κήρυξη του Α΄ βαλκανικού πολέμου: Το διάγγελμα του Γεωργίου ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΛΑΟΝ ΜΟΥ

Αι ιεραί υποχρεώσεις προς την φιλότιμη πατρίδα, προς τους υποδούλους αδελφούς μας και προς την ανθρωπότητα επιβάλλουσιν εις το κράτος, μετά την αποτυχίαν των ειρηνικών προσπαθειών του προς επίτευξιν και εξασφάλισιν των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των υπό τον τουρκικόν ζυγόν Χριστιανών, όπως διά των όπλων θέσει τέρμα εις την δυστυχίαν την οποίαν ούτοι υφίστανται από τόσων αιώνων.

Η Ελλάς πάνοπλος μετά των συμμάχων αυτής, εμπνεομένων υπό των αυτών αισθημάτων και συνδεομένων διά κοινών υποχρεώσεων, αναλαμβάνει τον ιερόν αγώνα του δικαίου και της ελευθερίας των καταδυναστευομένων λαών της Ανατολής. [...]

Η Ελλάς, μετά των αδελφών συμμάχων κρατών, θα επιδιώξη πάση θυσία τον ιερόν αυτόν σκοπόν, επικαλούμενοι δε την αρωγήν του Υψίστου εν των δικαιοτάτω τούτω αγώνι του πολιτισμού, ανακράζομεν Ζήτω η Ελλάς, Ζήτω το Έθνος.

Αθήναι, 5 Οκτωβρίου 1912

Ο βασιλεύς Γεώργιος

Το υπουργικόν Συμβούλιον

Πηγή: *Η Αθήνα των βαλκανικών πολέμων, 1912-1913*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1993, σ. 20.

1. Ελληνικό ιππικό κατά τους βαλκανικούς πολέμους.

Μπροστά στο σοβαρό ενδεχόμενο να καταληφθεί η Θεσσαλονίκη από βουλγαρικές δυνάμεις, πράγμα που θα δημιουργούσε εξαιρετικά αρνητικά δεδομένα για την Ελλάδα, ο Βενιζέλος διέταξε τον διάδοχο Κωνσταντίνο να κινηθεί ταχύτατα προς τη Θεσσαλονίκη. Πράγματι, και παρά τις αντιρρήσεις του Κωνσταντίνου, το απόγευμα της 26ης Οκτωβρίου 1912 ελληνικός στρατός έμπαινε στην πόλη. Λίγες μέρες αργότερα έφτασε στη Θεσσαλονίκη και ο βασιλιάς Γεώργιος. Στη συνέχεια και μετά από επίμονη πολιορκία καταλήφθηκαν τα Ιωάννινα (22 Φεβρουαρίου 1913) και εξασφαλίστηκε ο έλεγχος ολόκληρης της Ηπείρου.

Παράλληλα, ο ελληνικός στόλος, με επικεφαλής τον ναύαρχο Παύλο Κουντουριώτη, ανάγκασε τον τουρκικό στόλο να κλειστεί στα Στενά και έθεσε υπό τον έλεγχό του τα νησιά του Β. και Α. Αιγαίου (Θάσος, Σαμοθράκη, Λέσβος, Χίος, Λήμνος, Τένεδος, Ίμβρος, Σάμος, Ικαρία).

Η συνθήκη του Λονδίνου (17 Μαΐου 1913) Ο Α΄ βαλκανικός πόλεμος τερματίστηκε και τυπικά με την υπογραφή της *συνθήκης του Λονδίνου*, με την οποία η Οθωμανική αυτοκρατορία υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει σχεδόν όλα τα ευρωπαϊκά-βαλκανικά εδάφη της. Το μέλλον των νησιών του Β. και Α. Αιγαίου, της χερσονήσου του Αγίου Όρους και το καθεστώς της Αλβανίας, θα καθορίζονταν από τις Δυνάμεις. Λίγο αργότερα (29 Ιουλίου 1913) η Αλβανία αναγνωρίστηκε ως ανεξάρτητο κράτος. Τα Δωδεκάνησα παρέμειναν υπό ιταλική κατοχή και διοίκηση.

Η δολοφονία του βασιλιά Γεώργιου Το κλίμα ευφορίας ήρθε να ταράξει η δολοφονία του βασιλιά Γεώργιου στη Θεσσαλονίκη. Υποστηρίχτηκε, δίχως, ωστόσο, να αποδειχθεί ποτέ, ότι πίσω από αυτή βρισκόταν η Γερμανία, που ήθελε την άνοδο στον θρόνο του γερμανόφιλου διαδόχου Κωνσταντίνου, ο οποίος λίγο αργότερα ανακηρύχθηκε βασιλιάς.

Ο Β΄ βαλκανικός πόλεμος (Ιούνιος-Ιούλιος 1913) Η συνθήκη του Λονδίνου άφησε πολλές εκκρεμότητες. Αυτές αφορούσαν κυρίως τη Μακεδονία, που ελεγχόταν από τον ελληνικό στρατό, αλλά τμήματά της διεκδικούνταν τόσο από τη Βουλγαρία όσο και από τη Σερβία. Σε ατμόσφαιρα καχυποψίας, η Ελλάδα και η Σερβία συμμαχήσαν για να αντιμετωπίσουν τις απαιτήσεις της Βουλγαρίας. Πράγματι, στα μέσα Ιουνίου 1913, ο βουλγαρικός στρατός επιτέθηκε ταυτόχρονα εναντίον τόσο των ελληνικών θέσεων όσο και των σερβικών. Ο Β΄ βαλκανικός πόλεμος ήταν πλέον γεγονός. Στη διάρκεια του, ο ελληνικός στρατός κατέλαβε ολόκληρη την Α. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη, φτάνοντας ως την Αλεξανδρούπολη. Επιτυχίες σημείωσαν και οι Σέρβοι στη Δ. Μακεδονία. Παράλληλα, οι Ρουμάνοι εισέβαλαν στη Βουλγαρία, φτάνοντας τριάντα χιλιόμετρα από τη Σόφια, ενώ οι Τούρκοι ανακατέλαβαν την Αδριανούπολη στην Α. Θράκη.

2. Β. Χατζής, *Η ναυμαχία της «Έλλης», 3 Δεκεμβρίου 1912.*
Η ναυμαχία αυτή ήταν μία από τις σημαντικότερες ναυτικές συγκρούσεις των βαλκανικών πολέμων.

2. Ο πρωταγωνιστικός ρόλος του Ελευθέριου Βενιζέλου στις επιτυχίες των βαλκανικών πολέμων

Παρά την καθοριστικής σημασίας συμβολή των ενόπλων δυνάμεων [...] καμία από τις πλευρές της ελληνικής επιτυχίας δεν θα ήταν εξασφαλισμένη, πολλώ δε μάλλον αυτονόητη, χωρίς τη σταθερή πολιτική κατεύθυνση που είχε χαράξει και τους άκρως επιδέξους διπλωματικούς χειρισμούς που προέκρινε, σε κάθε κρίσιμη καμπή των εξελίξεων, ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Προκειμένου να αποφύγει η χώρα το μοιραίο βήμα που θα μπορούσε να την οδηγήσει από το θρίαμβο στην καταστροφή –όπως συνέβη στην περίπτωση της Βουλγαρίας–, ο Βενιζέλος χρειάστηκε να δώσει σειρά μαχών [...] τόσο με τον επικεφαλής του «στρατιωτικού κόμματος» (και του μιλιταριστικού αντικοινοβουλευτικού πνεύματος) που δεν ήταν άλλος από τον εξαιρετικά δημοφιλή στους στρατιώτες του διάδοχο Κωνσταντίνο [...], όσο και με την ποικίλων καταβολών και αποχρώσεων εθνικιστική αντιπολίτευση, που έσπευσε να συνταχθεί με τον Αρχηγό του στρατού.

Γ. Γιαννουλόπουλος, «Εξωτερική πολιτική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1990, τόμ. Α2, σ. 121-122.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Πώς ερμηνεύετε το γεγονός ότι τα βαλκανικά κράτη –ανάμεσα στα οποία υπήρχαν αρκετές και σημαντικές αντιθέσεις– στράφηκαν όλα μαζί εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας;
2. Ποιους λόγους επικαλέστηκε ο βασιλιάς Γεώργιος (πηγή 1) προκειμένου να αιτιολογήσει την προσφυγή της Ελλάδας σε πόλεμο εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας;
3. Να μελετήσετε και να σχολιάσετε την πηγή 2.

ΕΝΟΤΗΤΑ 30

Η Ελλάδα και τα Βαλκάνια αμέσως μετά τους βαλκανικούς πολέμους

Οι βαλκανικοί πόλεμοι τερματίστηκαν με τη *συνθήκη του Βουκουρεστίου* (28 Ιουλίου 1913). Με αυτή, η Ελλάδα εξασφάλισε το μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας, τη νότια Ήπειρο, σημαντικά νησιά στο Β. και Α. Αιγαίο (Θάσος, Σαμοθράκη, Λήμνος, Λέσβος, Χίος, Σάμος, Ικαρία) και την Κρήτη. Τα εδάφη αυτά ονομάστηκαν *Νέες Χώρες* (*Παλαιά Ελλάδα*: η ελληνική επικράτεια πριν από τους βαλκανικούς πολέμους). Σε δέκα μόλις μήνες η Ελλάδα διπλασίασε σχεδόν τα εδάφη της (από 63.211 τ.χμ. σε 120.308 τ.χμ.) και τον πληθυσμό της (από 2.631.952 σε 4.718.221 κατοίκους). Η Σερβία κέρ-

δισε ένα σημαντικό τμήμα της ΒΔ. Μακεδονίας. Στη Βουλγαρία αποδόθηκε το μεγαλύτερο μέρος της Δ. Θράκης. Η Οθωμανική αυτοκρατορία ανέκτησε την Α. Θράκη. Τα Δωδεκάνησα παρέμειναν υπό ιταλικό έλεγχο. Λίγους μήνες αργότερα (*πρωτόκολλο της Φλωρεντίας*, 4 Δεκεμβρίου 1913), η Β. Ήπειρος, περιοχή με σημαντική ελληνική παρουσία, παραχωρήθηκε στην Αλβανία, απόφαση που προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις των Ελλήνων της περιοχής.

Οι Νέες Χώρες διέθεταν θετικές προοπτικές. Πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα, η Καβάλα, η Μυτιλήνη, η Χίος και το Ηράκλειο της Κρήτης αποτελούσαν ήδη ακμαία οικονομικά κέντρα. Παράλληλα, το ελληνικό κράτος βρέθηκε αντιμετώπιζε με το έργο της αφομοίωσης των Νέων Χωρών. Οι μουσουλμανικοί και σλαβικοί πληθυσμοί, που κατείχαν τις περισσότερες καλλιεργήσιμες γαίες, και η ισχυρή εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, που έλεγχε, σε μεγάλο βαθμό, την οικονομική ζωή της πόλης, αντιμετώπισαν τις ελληνικές αρχές, τουλάχιστον στην αρχή, με κάποια δυσπιστία.

Παράλληλα, σε πολιτικό επίπεδο συνεχίστηκαν αποφασιστικά από τις κυβερνήσεις Βενιζέλου οι μεταρρυθμίσεις που είχαν αρχίσει πριν από το 1912. Στο πλαίσιο αυτό, αναγνωρίστηκαν τα εργατικά σωματεία, θεσπίστηκαν μέτρα για την ασφάλιση των εργαζομένων και την καθιέρωση της οκτάωρης εργασίας και ιδρύθηκαν αγροτικοί συνεταιρισμοί.

Στην εξωτερική πολιτική, η άρνηση του σουλτάνου να αποδεχτεί την ελληνική κυριαρχία στα νησιά του Β. και Α. Αιγαίου, η ιταλική κατοχή των Δωδεκανήσων και επιπλέον η ύπαρξη πυκνών ελληνικών πληθυσμών στη Β. Ήπειρο, στη Θράκη και στη Μικρά Ασία δημιουργούσαν έντονη κινητικότητα. Σε λίγο, οι διεθνείς εξελίξεις θα έδιναν σε όλα τα βαλκανικά κράτη την ευκαιρία να εκδηλώσουν τις διαθέσεις τους.

Η οργάνωση της ελληνικής διοίκησης της Μακεδονίας

Ο Κωνσταντίνος Ρακτιβάν διορίστηκε από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, τον Οκτώβριο του 1912, προσωρινός διοικητής των εδαφών που είχε καταλάβει έως τότε ο ελληνικός στρατός. Σε συνέντευξή του παρουσίασε τις βάσεις στις οποίες θα στηριζόταν η οργάνωση της ελληνικής διοίκησης.

[...] Ουδόλως θέλω να είπω ότι θα ανατρέψω τα πάντα. Ο διοικητικός οργανισμός, ο δικαστικός, ως και οι λοιποί κλάδοι της υπηρεσίας θέλουν να λειτουργήσουν περίπου ως και επί της τουρκικής κυριαρχίας, μετά των μεταβολών, εννοείται, αίτινες επιβάλλονται εκ της νέας των πραγμάτων καταστάσεως. Προς επιδίωξιν και επίτευξιν του σκοπού τούτου οφείλω:

1. Να προσεχνθώ προς πάσας τας εθνικότητας εν ισότητι και δικαιοσύνη, να σεβασθώ τα δικαιώματα των ατόμων και να εργασθώ διά την ευημερίαν όλων των κατοίκων της χώρας ταύτης αδιακρίτως. Αύται εισίν άλλως τε και αι γενικαί αρχαί, αίτινες κρατούσι και καθοδηγούσι την διοίκησιν εν Ελλάδι, ώστε πάντα ταύτα δεν είναι δι' εμέ νέα. Οι Ισραηλίται της Ελλάδος δύνανται να μαρτυρήσωσι περί τούτου [...].

2. Να εξασφαλίσω την δημοσίαν τάξιν. [...] Εάν ο πληθυσμός δεν είναι ευχαριστημένος, είμαι έτοιμος να δεχθώ και ακούσω όλους τους δυσσαρεστημένους. Το γραφείον μου είναι ανοικτόν εις όλον τον πληθυσμόν.

Κ. Ρακτιβάν, *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης Ελληνικής Διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913)*, επιμ. Κ.Θ. Δημαράς, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1951, σ. 39-43.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Κατά μία άποψη το αποτέλεσμα των βαλκανικών πολέμων ήταν η μεγαλύτερη πολεμική επιτυχία της Ελλάδας από την ίδρυσή της έως τότε. Ποια είναι η γνώμη σας; Να την τεκμηριώσετε.
2. Να μελετήσετε την πηγή. Ποια γενικότερη λογική χαρακτηρίζει τις θέσεις του Κ. Ρακτιβάν; Ποιοι παράγοντες θεωρείτε ότι υπαγόρευαν αυτή τη λογική;
3. **Διαθεματική δραστηριότητα:** Να αναζητήσετε πληροφορίες για την προέλευση, την κοινωνική σύνθεση και την ιστορική διαδρομή της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης.

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο θυμόμαστε ότι...

- ✓ το κίνημα του 1909 έθεσε επιτακτικά το ζήτημα της «ανόρθωσης» της χώρας και έγινε δεκτό με ενθουσιασμό από μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας
- ✓ μετά το 1909 στην ελληνική πολιτική ζωή κυριάρχησε ο Ελευθέριος Βενιζέλος, εφαρμόζοντας ριζοσπαστικές αλλαγές με στόχο τον εκσυγχρονισμό και την εδαφική επέκταση της χώρας
- ✓ με τους βαλκανικούς πολέμους η Ελλάδα σχεδόν διπλασιάστηκε εδαφικά και πληθυσμιακά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Ο Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ Η ΡΩΣΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (1914-1918)

Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε:

- ✓ τα αίτια του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, τις φάσεις και την έκβασή του
- ✓ τη διαφωνία Βενιζέλου-Κωνσταντίνου για τη στάση της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο
- ✓ την επανάσταση του 1917 στη Ρωσία
- ✓ την πολιτική πραγματικότητα μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και την ίδρυση της Κοινωνίας των Εθνών.

ΕΝΟΤΗΤΑ 31

Τα αίτια, η έκρηξη και τα μέτρα του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου

Τα αίτια Η έκρηξη του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου ήταν αποτέλεσμα της ταυτόχρονης δράσης τριών κυρίως παραγόντων: του ιμπεριαλισμού, του εθνικισμού και του μιλιταρισμού.

Ο **ιμπεριαλισμός** (η πολιτική επέκτασης των βιομηχανικά αναπτυγμένων κρατών σε βάρος άλλων κρατών) υπήρξε η κυριότερη αιτία του πολέμου. Καταλυτικός παράγοντας στάθηκε η επιθετική προσπάθεια της ταχύτατα αναπτυσσόμενης Γερμανίας να καλύψει τις ανάγκες της σε πρώτες ύλες, καύσιμα και αγορές μέσω της αναδιανομής του παγκόσμιου πλούτου και των αποικιών. Η πολιτική αυτή την έφερε γρήγορα αντιμέτωπη με τη Βρετανία και τη Γαλλία, τις χώρες που έλεγχαν τότε τις περισσότερες και πλουσιότερες αποικίες.

Ο **εθνικισμός** έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στην ωρίμανση των συνθηκών που οδήγησαν στον πόλεμο. Σε μια Ευρώπη όπου οι πολιτικές αποφάσεις είχαν πάψει πλέον να αφορούν μόνο τους ηγέτες, οι συμπεριφορές των λαών είχαν βαρύτητα. Βεβαίως, εκτός από κάποιους φανατικούς, οι λαοί της Ευρώπης δεν επιθυμούσαν τον πόλεμο. Δεν ήταν, ωστόσο, και διατεθειμένοι να καταπνίξουν τα εθνικά τους αισθήματα για να διατηρηθεί η ειρήνη.

Ο **μιλιταρισμός** (ο υπερτονισμός των στρατιωτικών αξιών) ενισχυόταν διαρκώς, επιταχύνοντας την πορεία προς τον πόλεμο. Η ανάπτυξη της γερμανικής πολεμικής βιομηχανίας και η στρατιωτική ενίσχυση της Γερμανίας ώθησαν και τις άλλες ευρωπαϊκές Δυνάμεις στην κλιμάκωση των στρατιωτικών εξοπλισμών. Παράλληλα, όλο και πιο πολλές φωνές τόνιζαν τη σημασία και την αξία του πολέ-

1. Τα αίτια του πολέμου: ο ιμπεριαλισμός

Το βιομηχανικό δυναμικό κάθε έθνους αναγκάζεται να παράγει, να υπερπαραγάγει. Αυτή την υπερπαραγωγή πρέπει να τη διαθέσουμε. Κι έτσι ριχνόμαστε στις παγκόσμιες αγορές ενώ κλείνουμε τη δική μας αγορά με προστατευτικά μέτρα. [...] Έτσι με φυσική νομοτέλεια, η μία χώρα βαδίζει εναντίον της άλλης, συγκρούεται μαζί της. Ποια θα εξασφαλίσει την οριστική υπεροχή των εθνικών βιομηχανικών της προϊόντων και με ποιο τρόπο; [...] Μήπως με πόλεμο; Η Αγγλία και η Γερμανία αλληλουποβλέπονται: ο πόλεμος είναι η μόνη τους λύση.

Α. Μερχέμ, *Η εργατική ζωή*, 1911.

2. Τα αίτια του πολέμου: ο εθνικισμός

Ο θρίαμβος των εθνών συνεπήρε ολόκληρη την Ευρώπη με μια μεταδοτική κίνηση που κάνει ολόκληρη την ήπειρο να ενδιαφέρεται για οποιαδήποτε αλλαγή επέρχεται σε μια από τις χώρες που την απαρτίζουν. Συγχρόνως το εθνικό συναίσθημα μετατράπηκε σιγά σιγά σε ένα αλαζονικό και απόλυτο πάθος, που δεν ικανοποιείται παρά μόνο με την εξύψωση ενός κράτους σε βάρος των άλλων.

S. Berstein & P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, μτφρ. Α.Κ. Δημητράκοπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, τόμ. 2, σ. 266.

3. Τα αίτια του πολέμου: ο μιλιταρισμός

Μας εκπαίδευσαν δέκα εβδομάδες σ' ένα στρατόπεδο κι αυτό το διάστημα μας επηρέασε πιο βαθιά από τα δέκα χρόνια του σχολείου. Μάθαμε πως ένα γυαλιστερό κουμπί βαραίνει περισσότερο από τέσσερις τόμους του Σοπενάουερ [Γερμανός φιλόσοφος]. Ξαφνιασμένοι στην αρχή, ύστερα πικραμένοι και στο τέλος αδιάφοροι παραδεχτήκαμε πως, σημασία δεν έχει ο νους μα η βούρτσα των παπουτσιών, το πνεύμα μα το σύστημα, η ελευθερία μα τα γυμνάσια.

Ε.Μ. Ρεμάρκ, *Ουδέν νεώτερον από το δυτικό μέτωπο*, μτφρ. Σ. Βουρδουμπά.

μου ως μέσου επίλυσης των διεθνών διαφορών.

Τα αντίπαλα στρατόπεδα Σε αυτές τις συνθήκες σχηματίστηκαν στην Ευρώπη δύο στρατόπεδα: από τη μία, οι Κεντρικές Δυνάμεις ή Τριπλή Συμμαχία (Γερμανία, Αυστροουγγαρία, Ιταλία) και, από την άλλη, η Εγκάρδια ή Τριπλή Συνεννόηση (Entente Cordiale, Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία). Η δεύτερη έγινε γνωστή ως Αντάντ (συνεννόηση στα γαλλικά).

Η αφορμή Η αφορμή για την κήρυξη του πολέμου δόθηκε όταν στο Σεράγεβο της Βοσνίας δολοφονήθηκε ο διάδο-

1. Τα αντίπαλα στρατόπεδα του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, 1914.

χος του αυστριακού θρόνου Φραγκίσκος Φερδινάνδος από ένα νεαρό Σέρβο εθνικιστή (Ιούνιος 1914). Σχεδόν αμέσως η Αυστροουγγαρία κήρυξε τον πόλεμο στη Σερβία (Ιούλιος 1914). Η Ρωσία και η Γαλλία εκδήλωσαν τη συμπαράστασή τους στη Σερβία, ενώ η Γερμανία τάχθηκε στο πλευρό της Αυστροουγγαρίας. Στα επόμενα τέσσερα χρόνια έγιναν συνολικά εξήντα κηρύξεις πολέμων. Αυτός ήταν ο Μεγάλος Πόλεμος ή Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, όπως ονομάστηκε αργότερα.

Τα κύρια μέτωπα Οι Γερμανοί εισέβαλαν στο Βέλγιο και κινήθηκαν προς το Παρίσι, αλλά αποκρούστηκαν από τον γαλλικό στρατό (μάχη του Μάρνη). Αμέσως, η Βρετανία κήρυξε τον πόλεμο στη Γερμανία. Γερμανοί και Γάλλοι έσκαψαν σε μια γραμμή εκατοντάδων χιλιομέτρων (δυτικό μέτωπο) χαρακώματα, όπου οι συνθήκες ζωής ήταν τραγικές.

2. Η ζωή στα χαρακώματα.

«Τρως, πίνεις δίπλα στους νεκρούς, κοιμάσαι ανάμεσα στους ετοιμοθάνατους, γέλας και τραγουδάς συντροφιά με τα πτώματα [...]. Οι νεκροί ήταν χωμένοι στα τοιχώματα των χαρακωμάτων, κεφάλια, πόδια και κορμιά μισά, έτσι όπως τα είχαν παραμερίσει οι αξίνες και τα φτυάρια της ομάδας που έσκαβε». Α. Horne, Ιστορία του 20ού αιώνα, σ. 578.

Παράλληλα, η ρωσική προέλαση στην Α. Πρωσία ανακόπηκε από γερμανικές δυνάμεις. Εκεί διαμορφώθηκε το ανατολικό μέτωπο. Στα τέλη του 1914 τα μέτωπα σταθεροποιήθηκαν. Τον Οκτώβριο του 1914 μπήκε στον πόλεμο και η Οθωμανική αυτοκρατορία στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων.

Συμμαχίες και ανακατατάξεις Το 1915 η Βουλγαρία συμμαχία με τις Κεντρικές Δυνάμεις, οι οποίες, έχοντας και

τη συνεργασία του σουλτάνου, σχεδόν κυριάρχησαν στα Βαλκάνια. Η Αντάντ, για να ανοίξει τα Στενά και να βοηθήσει τη Ρωσία, οργάνωσε μεγάλη επιχείρηση κατάληψης των Δαρδανελίων (Φεβρουάριος 1915), που αποκρούστηκε, όμως, από τον οθωμανικό στρατό. Τότε η Αντάντ αποβίβασε στρατεύματά της στη Θεσσαλονίκη (Οκτώβριος 1915) και μετέφερε τον πόλεμο στην Ελλάδα, που παρέμενε ακόμη ουδέτερη. Παράλληλα, η Ιταλία εγκατέλειψε τους έως τότε συμμάχους της, τη Γερμανία και την Αυστροουγγαρία, και συμμαχική με την Αντάντ, αφού έλαβε υποσχέσεις ότι μετά το τέλος του πολέμου θα της παραχωρηθούν εδάφη, ανάμεσα στα οποία και τμήμα της Μικράς Ασίας.

Οι επιχειρήσεις το 1916 Τον Φεβρουάριο του 1916 οι Γερμανοί έκαναν μεγάλη επίθεση στο Βερντέν, η οποία κόστισε χιλιάδες νεκρούς αλλά δεν άλλαξε τα δεδομένα. Η γαλλοβρετανική επίθεση στο Σομ επανέφερε το δυτικό μέτωπο στην αρχική θέση του.

Η καμπί του 1917 Το 1917 άρχισαν να αποκαλύπτονται οι κοινωνικές διεργασίες που είχε πυροδοτήσει ο πόλεμος. Στη Γαλλία, όπου είχε αναπτυχθεί ένα ισχυρό αντιπολεμικό κίνημα με σοσιαλιστική ιδεολογία, εκδηλώθηκαν ανταρσίες στο μέτωπο που καταπνίγηκαν με εκτελέσεις δεκάδων Γάλλων στρατιωτών. Στη Ρωσία εκδηλώθηκε, τον Φεβρουάριο του 1917, επανάσταση που ανέτρεψε τον τσάρο. Η φιλελεύθερη ρώσικη κυβέρνηση, που θέλησε να συνεχίσει τον πόλεμο, ανατράπηκε από νέα σοσιαλιστική επανάσταση τον Οκτώβριο του 1917. Η σοσιαλιστική Ρωσία σύναψε αμέσως συνθήκη ειρήνης με τη Γερμανία (συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ, 3 Μαρτίου 1918) και αποσύρθηκε από τον πόλεμο. Σχεδόν ταυτόχρονα συμμαχική με την Αντάντ οι ΗΠΑ (Απρίλιος 1917), που με τους 1.000.000 περίπου στρατιώτες και τα άφθονα υλικά μέσα που διέθεσαν επηρέασαν καταλυτικά την έκβαση του πολέμου. Επίσης, τον Ιούνιο του 1917 εισήλθε στον πόλεμο και η Ελλάδα ως σύμμαχος της Αντάντ, μετά από βαθιά εσωτερική κρίση (βλέπε την επόμενη ενότητα).

Προς το τέλος του πολέμου Το φθινόπωρο του 1918, οι Κεντρικές Δυνάμεις και οι σύμμαχοί τους άρχισαν να συνθκοιολογούν. Στη Γερμανία ξέσπασε σοσιαλιστική επανάσταση που ανέτρεψε τον κίτσηρ (: αυτοκράτορας) Γουλιέλμο Β΄ και έφερε στην εξουσία το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα. Ο πόλεμος άφησε πίσω του περίπου 8.000.000 νεκρούς, περίπου 20.000.000 τραυματίες και τεράστιες υλικές καταστροφές. Η Ευρώπη έβγαινε από αυτόν αλλαγμένη, εξαντλημένη και με την παγκόσμια πρωτοκαθεδρία της κλονισμένη.

3. Εργάτριες σε εργοστάσιο πυρομαχικών κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο: όταν οι άντρες πήγαν στον πόλεμο, οι γυναίκες πήραν τις θέσεις τους στα εργοστάσια. Έτσι έγινε ένα ακόμη ουσιαστικό βήμα προς τη χειραφέτηση της γυναίκας.

ΕΝΟΤΗΤΑ 32

ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΛΛΗ ΜΑΤΙΑ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ...

Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος στη λογοτεχνία

- ✓ Έρικ Μ. Ρεμάρκ, **Ουδέν νεώτερο από το δυτικό μέτωπο** (1929). Έργο-μνημείο της αντιπολεμικής πεζογραφίας. Δείτε, επίσης, και την ομότιτλη ταινία.
- ✓ Ανρί Μπαρμπύς, **Η φωτιά** (1916). Μια νατουραλιστική περιγραφή της ζωής των στρατιωτών στα χαρακώματα.
- ✓ Στρατής Μυριβήλης, **Η ζωή εν τάφω** (τελική μορφή 1931). Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος με τα μάτια ενός ανθρώπου που τον έζησε πολεμώντας στην πρώτη γραμμή.
- ✓ Σεμπαστιέν Ζαπριζό, **Ατέλειωτοι αρραβώνες** (1996). Μια ανθρώπινη, αντιρωσική ματιά στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Δείτε, επίσης, και την ομότιτλη ταινία.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Αφού μελετήσετε την εικόνα 2, να περιγράψετε την καθημερινότητα στα χαρακώματα του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου.
2. **Διαθεματική δραστηριότητα:** Να διαβάσετε ένα από τα σχετικά με τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο λογοτεχνικά έργα που προτείνονται δίπλα και να το παρουσιάσετε στην τάξη σας.
3. **Διαθεματική δραστηριότητα:** Να αναζητήσετε πληροφορίες σχετικά με τρόπους με τους οποίους χρησιμοποιήθηκαν η επιστήμη και η τεχνολογία για στρατιωτικούς σκοπούς στη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου.

Η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο – Ο Εθνικός Διχασμός

Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος δίχασε την ελληνική ηγεσία και κοινωνία.

Η θέση του Βενιζέλου Ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος, που θεωρούσε ότι οι Αγγλογάλλοι θα επικρατούσαν, έκρινε ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να συμμαχήσει με την Αντάντ για να διαφυλάξει τα κέρδη της από τους βαλκανικούς πολέμους αλλά και να διευρύνει τα σύνορά της. Η θέση αυτή υποστηριζόταν από μεγάλα τμήματα των λαϊκών τάξεων, που

εμπνέονταν από τη Μεγάλη Ιδέα, αλλά και από τη μεγαλοαστική τάξη, ιδίως της Διασποράς, που προσδοκούσε να ενταχθεί σε μια μεγάλη και ισχυρή Ελλάδα.

1. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος υποστηρίζει τη συμμαχία της Ελλάδας με την Αντάντ

Μέχρι σήμερα η πολιτική ημών συνίστατο εις διατήρησιν της ουδετερότητας [...]. Αλλ' ήδη καλούμεθα να μετάσχωμεν του πολέμου [...] επ' ανταλλάγμασι, τα οποία πραγματοποιούμενα θα δημιουργήσωσι μίαν Ελλάδα μέγαν και ισχυράν, τοιαύτην οποίαν ουδ' οι μάλλον αισιόδοξοι πδύναντο να φαντασθώσι καν προ ολίγων ακόμη ετών. [...].

Ε. Βενιζέλος, Υπόμνημα προς τον βασιλιά Κωνσταντίνου, 11 Ιανουαρίου 1915.

Πηγή: Βιβλος Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα 1964.

2. Η κωνσταντινική «ουδετερότητα»

Η [...] πολιτική της ουδετερότητας την οποία σταθερά πρόβαλλε [ενν. ο Κωνσταντίνος] μέχρι την απογοήψη του από τις δυνάμεις της Entente το καλοκαίρι του 1917, δεν αντιστοιχούσε, βεβαίως, σε κάποια διάθεση τηρήσεως ίσων αποστάσεων από τους δύο εμπόλεμους συνασπισμούς. Ήταν απλώς η φιλογερμανικότερη δυνατή πολιτική που μπορούσε να ακολουθήσει μία χώρα της οποίας η γεωγραφική θέση την καθιστούσε όμηρο των διαθέσεων του πανίσχυρου βρετανικού στόλου που κυριαρχούσε τότε στην ανατολική Μεσόγειο. Σε συνεχή τηλεγραφική επικοινωνία με τον γυναικαδελφό του γερμανού αυτοκράτορα –ερήμην ακόμη και των αντιβενιζελικών κυβερνήσεών του– είχε εξασφαλίσει την πλήρη έγκριση του Βερολίνου στο ζήτημα αυτό [...].

Γ. Γιανουλόπουλος, «Η ευγενής μας τύφλωσις...», εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήπτα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή, δ' έκδοση, Βιβλιόγραμμα, Αθήνα 2003, σ. 227.

Η θέση του Κωνσταντίνου Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος ήθελε την Ελλάδα σύμμαχο των Κεντρικών Δυνάμεων. Επειδή, όμως, η Οθωμανική αυτοκρατορία και η Βουλγαρία είχαν ήδη ταχθεί στο πλευρό της Γερμανίας, ο βασιλιάς υποστήριζε, σε συνεννόηση με τον Γερμανό αυτοκράτορα, τη «διαρκή ουδετερότητα» με το επιχείρημα ότι έτσι η Ελλάδα θα προστατευόταν από τον πόλεμο. Ήταν η πιο φιλική προς τη Γερμανία πολιτική που μπορούσε να ακολουθήσει η Ελλάδα. Οι απόψεις του Κωνσταντίνου έβρισκαν απήχηση σε μικροαστικά στρώματα που είχαν θορυβηθεί από την προοπτική ένταξης στο ελληνικό κράτος του ισχυρού εξωελλαδικού ελληνικού κεφαλαίου, το οποίο δύσκολα θα μπορούσαν να ανταγωνιστούν. Επίσης, οι βασιλικές θέσεις έβρισκαν σύμφωνα και τμήματα των λαϊκών τάξεων, που, λίγο μετά τους βαλκανικούς πολέμους, δεν επιθυμούσαν να πολεμήσουν και πάλι.

Η σύγκρουση Βενιζέλου-Κωνσταντίνου Όταν η Αντάντ επιχείρησε να καταλάβει τα Δαρδανέλια (Φεβρουάριος 1915), ο Βενιζέλος έκρινε ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να πάρει μέρος στην προσπάθειά της. Η άρνηση του Κωνσταντίνου οδήγησε τον πρωθυπουργό σε παραίτηση. Στις εκλογές που ακολούθησαν (Μάιος 1915) ο Βενιζέλος αναδείχτηκε νικητής. Όταν, όμως, κήρυξε την Ελλάδα σε επιστράτευση, ο

βασιλιάς διαφώνησε και πάλι και τότε ο Βενιζέλος παραιτήθηκε για δεύτερη φορά. Ακολούθησαν νέες εκλογές (Δεκέμβριος 1915) από τις οποίες οι Φιλελεύθεροι απείχαν. Έτσι, η νέα κυβέρνηση που προέκυψε ήταν απολύτως πιστή στα Ανάκτορα.

Η εμπλοκή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο Παράλληλα, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, η Αντάντ, για να αντιμετωπίσει τη συνεχώς ενισχυόμενη γερμανική επιρροή στα Βαλκάνια, αποβίβασε στρατεύματα στη Θεσσαλονίκη (Οκτώβριος 1915). Η Σερβία δέχτηκε και βουλγαρική επίθεση, κατέρρευσε και τα σερβικά στρατεύματα μεταφέρθηκαν στη Μακεδονία. Λίγο αργότερα, γερμανικά και βουλγαρικά στρατεύματα εισέβαλαν στην Α. Μακεδονία (Μάιος 1916). Οι ελληνικές δυνάμεις δεν αντέδρασαν, καθώς εφάρμοζαν τις εντολές του Κωνσταντίνου περί «ουδετερότητας». Έτσι, το Δ' Σώμα Στρατού διατάχτηκε να παραδοθεί δίχως να αντισταθεί, αιχμαλωτίστηκε και μεταφέρθηκε στη Γερμανία.

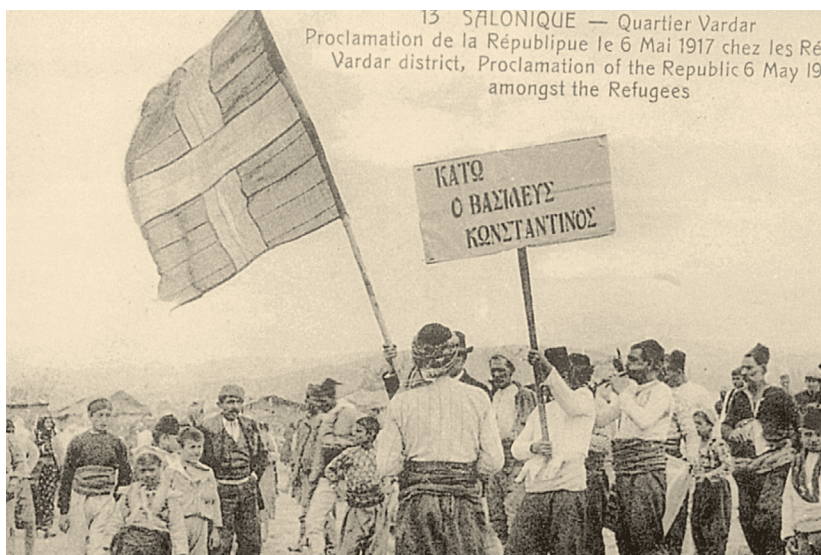
Οι Επίστρατοι και το κίνημα της Εθνικής Άμυνας Μετά από αυτά, η Αντάντ απαίτησε από τον βασιλιά (Ιούνιος 1916) τον αφοπλισμό των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων που ήταν υπό τις διαταγές του. Εκείνος αποδέχτηκε το αίτημα, αλλά, συγχρόνως, έδωσε εντολή οι έφεδροι που απολύονταν να οργανώνονται σε συνδέσμους. Έτσι δημιουργήθηκαν οι *Επί-*

στρατοι, μια φιλοβασιλική παραστρατιωτική οργάνωση με περίπου 200.000 μέλη.

Σχεδόν παράλληλα, βενιζελικοί δημιούργησαν στη Μακεδονία μια οργάνωση, την *Εθνική Άμυνα*, και πραγματοποίησαν κίνημα στη Θεσσαλονίκη (17 Αυγούστου 1916) ζητώντας τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ.

Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης Μπροστά σε αυτές τις εξελίξεις, ο Βενιζέλος εγκατέστησε Προσωρινή Κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη και διέταξε επιστράτευση ώστε ελληνικά στρατεύματα να πολεμήσουν στο πλευρό της Αντάντ.

Ο Εθνικός Διχασμός Έτσι, η πολιτική κρίση, που εκδηλώθηκε για πρώτη φορά με ένταση τον Φεβρουάριο του 1915 με τη μορφή διαφωνίας ανάμεσα στον πρωθυπουργό Βενιζέλο και τον βασιλιά Κωνσταντίνο, κλιμακωνόταν διαρκώς και είχε ως αποτέλεσμα, το καλοκαίρι του 1916, να διαμορφωθούν στην Ελλάδα δύο αντίπαλα κέντρα εξουσίας. Το φαινόμενο ονομάστηκε *Εθνικός Διχασμός*, αποτυπώθηκε γεωγραφικά στη διάσπαση σε «κράτος των Αθηνών» υπό τον Κωνσταντίνο και «κράτος

Εθνικός Διχασμός: οπαδοί του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη στις 6 Μαΐου 1917 (αριστερά) και οπαδοί του Κωνσταντίνου στη Βέρνη της Ελβετίας στις 21 Μαΐου 1917 (δεξιά).

της Θεσσαλονίκης» υπό τον Βενιζέλο και υπήρξε, ουσιαστικά, η πρώτη εμφύλια σύγκρουση στην Ελλάδα του 20ού αιώνα.

Η δυναμική επέμβαση της Αντάντ και η έξωση του Κωνσταντίνου Σε αυτό το πλαίσιο, η Αντάντ επιδίωξε να καταλάβει την Αθήνα, αλλά τα συμμαχικά στρατεύματα που κινήθηκαν από τον Πειραιά προς την πρωτεύουσα αποκρούστηκαν από δυνάμεις πιστές στον βασιλιά. Τον Νοέμβριο του 1916, το «κράτος των Αθηνών» εξαπέλυσε διώξεις σε βάρος βενιζελικών με τουλάχιστον 35 νεκρούς (Νοεμβριανά). Παράλληλα, η Αντάντ κατέλαβε τον Πειραιά, επιβάλλοντας αυστηρό αποκλεισμό στη «βασιλική» Ελλάδα, και αξίωσε την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου, ο οποίος εξαναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη χώρα (2/15 Ιουνίου 1917). Στον θρόνο άφησε τον γιο του Αλέξανδρο, δίχως, ωστόσο, ο ίδιος να παραιτηθεί.

Η ανάληψη της εξουσίας από τον Βενιζέλο Ο Βενιζέλος ήρθε στην Αθήνα, σχημάτισε νέα κυβέρνηση και κήρυξε τον πόλεμο στις Κεντρικές Δυνάμεις. Ελληνικά στρατεύματα πήραν μέρος, στο πλευρό των δυνάμεων της Αντάντ, στις τελευταίες μάχες που έγιναν στη Μακεδονία (1918). Επιπλέον, ο Βενιζέλος επανέφερε τη Βουλή που είχε εκλεγεί τον Μάιο του 1915, η οποία λόγω της «νεκρανάστασής» της ονομάστηκε *Βουλή των Λαζάρων*. Παράλληλα, απολύθηκαν χιλιάδες δημόσιοι υπάλληλοι και στρατιωτικοί που θεωρήθηκαν φιλοβασιλικοί. Κάποιοι άλλοι εκτοπίστηκαν και ανάμεσα σε αυτούς αρκετά στελέχη της βασιλικής παράταξης που εξορίστηκαν σ' ένα γαλλικό νησί, την Κορσική.

ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ποια επιχειρήματα χρησιμοποίησε ο Ελευθέριος Βενιζέλος (πηγή 1) προκειμένου να πείσει τον Κωνσταντίνο για την ανάγκη συμμαχίας της Ελλάδας με την Αντάντ;
2. Ποιοι παράγοντες έκαναν τον Κωνσταντίνο να επιλέξει και να υποστηρίξει την πολιτική της ουδετερότητας. Πριν απαντήσετε, να μελετήσετε την πηγή 2.
3. Να μελετήσετε τις εικόνες της ενότητας. Κατά μία άποψη ο Διχασμός ήταν απλώς σύγκρουση δύο ηγετών που δεν ήθελαν να υποχωρήσουν για λόγους κύρους. Αποδέχεστε αυτή την ερμηνεία; Να τεκμηριώσετε τη θέση σας.

Η ρωσική επανάσταση

Η κρίση του τσαρικού καθεστώτος Στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα το 85% περίπου του πληθυσμού της Ρωσίας ήταν αγρότες. Τα μεγαλύτερα και πιο εύφορα κτήματα ανήκαν σε μεγάλους γαιοκτήμονες, ενώ οι καλλιεργητές ζούσαν σε άθλιες συνθήκες. Οι εξεγέρσεις ήταν συχνές και το αίτημα για αναδασμό (αναδιανομή) της γης είχε πολλούς υποστηρικτές. Παράλληλα, σε ορισμένες περιοχές της Ρωσίας σημειωνόταν αξιόλογη βιομηχανική ανάπτυξη. Οι εργάτες ζούσαν εξίσου άθλια με τους αγρότες. Έτσι, ήταν συχνές και οι εργατικές εξεγέρσεις, που συνήθως καταστέλλονταν με αιματηρό τρόπο.

1. Χαρακτηριστική εικόνα της τσαρικής Ρωσίας: στρατιώτες προσκυνούν τον τσάρο (διακρίνεται έφιππος στο κέντρο).

Η κοινωνική ένταση κλιμακώθηκε μετά την ήττα της Ρωσίας στον ρωσοϊαπωνικό πόλεμο του 1904-1905. Επανάσταση που ξέσπασε το 1905 ανάγκασε τον τσάρο Νικόλαο Β', που κυβερνούσε τη χώρα απολυταρχικά, να δεχθεί την εκλογή ενός νομοθετικού σώματος (δούμα) θεσπίζοντας, έτσι, τη συνταγματική μοναρχία στη Ρωσία. Λίγο αργότερα, νέα επανάσταση στη Μόσχα πνίγηκε στο αίμα (1905-1906).

Η έκρηξη του Α' Παγκόσμιου πολέμου επιδείνωσε την κατάσταση. Η επιστράτευση εκατομμυρίων Ρώσων παρέλυσε την οικονομία, κάνοντας τις συνθήκες ζωής των λαϊκών τάξεων αληθινά τραγικές. Την ίδια στιγμή, ο ρωσικός στρατός αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα στα πεδία των μαχών.

Η αστική επανάσταση του Φεβρουαρίου 1917 Σε αυτές τις συνθήκες ξέσπασε, τον Φεβρουάριο του 1917, νέα επανάσταση. Μετά την επικράτησή της, τη διακυβέρνηση του κράτους ανέλαβε προσωρινή κυβέρνηση στην οποία επικρατούσαν μετριοπαθείς φιλελεύθεροι αστοί. Παράλληλα, όμως, οργανώθηκαν τα σοβιέτ, συμβούλια εργατών και στρατιωτών που ανέλαβαν την εξουσία στην πρωτεύουσα Πετρούπολη, στη Μόσχα και σε άλλες μεγάλες πόλεις. Στην πραγματικότητα, η εξουσία μοιραζόταν ανάμεσα στην προσωρινή κυβέρνηση και τα σοβιέτ. Ο τσάρος, έχοντας χάσει τον έλεγχο του στρατού, υποχρεώθηκε να παραιτηθεί (Μάρτιος 1917). Η προσωρινή κυβέρνηση αναγνώρισε κάποια ατομικά δικαιώματα, νομιμοποίησε τα σοβιέτ και προετοίμασε τη σύγκληση συνέλευσης για την κατάρτιση συντάγματος. Αρνήθηκε, ωστόσο, να ικανοποιήσει τα λαϊκά αιτήματα για απόσυρση της Ρωσίας από τον πόλεμο και αναδασμό της γης. Έτσι, η λαϊκή δυσαρέσκεια ενισχύθηκε.

Στο πλαίσιο αυτό, οι Ρώσοι κομμουνιστές, οι *μπολσεβίκοι* (βλέπε γλωσσάριο), με επικεφαλής τον ηγέτη τους Βλαντιμίρ Ίλιτς Ουλιάνοφ, γνωστό ως Λένιν, υποστήριζαν ότι έπρεπε να καταργηθεί η φιλελεύθερη προσωρινή κυβέρνηση, όλη η εξουσία να περάσει στα σοβιέτ, η γη να μοιραστεί στους αγρότες και η Ρωσία να αποσυρθεί αμέσως από τον πόλεμο.

Η σοσιαλιστική οκτωβριανή επανάσταση του 1917 Καθώς τα προβλήματα οξύνονταν, οι μπολσεβίκοι κατάφεραν να κυριαρχήσουν, από τον Μάιο του 1917, στα σοβιέτ. Ιδιαίτερα ενισχυμένοι πλέον οργάνωσαν νέα επανάσταση στην Πετρούπολη (25 προς 26 Οκτωβρίου 1917), που επικράτησε και έμεινε γνωστή ως *οκτωβριανή επανάσταση*.